

— Якая я падполыпчыца! Я дачка доктара Савіча.— Вочы Зосі напоўніліся слязамі.

— Ну, не трэба! Калі ласка! Ніякіх хваляванняў і ніякіх расказаў! Аб усім пагаворым пасля.— Ён падняўся, каб пайсці. Яна папрасіла нясмела, сарамліва:

— Пасядзіце яшчэ трошкі, Антон Кузьміч. Хлопчык гэты, Тарас, жывы?

— Хлопчык! Хлопчык гэты ў арміі адслужыў. На заводзе робіць...

— Я шукала яго.— Яна як бы вінавата прасіла прабачэння за тое, што не здолела знайсці дзіця.

— Пасля, пасля. Не хвалюйце сябе ніякімі ўспамінамі.

Сёстры і санітаркі хадзілі на пальчыках і гаварылі шэптам. У іх былі спалоханыя твары. Яраша абурыла гэта, але ён змаўчаў. Прымусіў сябе маўчаць. Што б яны падумалі, каб ён, звычайна ветлівы і далікатны з малодшым персаналам, раптам накрываў на іх?

Цяпер, у машыне, ён падумаў, што трэба заўтра ж пра ўсё расказаць Машы і папрасіць, каб яна ўзяла шэфства над Зосяй. Не медыцынскае. Чалавечае.

Таксі звярнула з шашы ў лес. У святле фар дрэвы здаюцца дэкаратыўна нежывымі і ў той жа час фантастычна прыгожымі. Праплываюць застылыя ствалы з нерухомым белым лісцем. Быццам на міг з'яўляюцца на свет з дагістарычнай цемры і зноў знікаюць назаўсёды. Цені бягуць наперадзе, пераганяючы святло, доўгія і вузкія — блізка і шырокія — удалі. А з бакоў — чарната. А ўгары — цемра: зноў не відаць зорак. -

Яраш надзвычай любіў начную язду па лесе. Часта прасіў Шыковіча паездзіць. Той не разумеў яго захаплення. Яраш злаваўся: «Які ты, да д'ябла, пісьменнік, калі не адчуваеш такой прыгажосці? Ты паглядзі на гэтыя сосны! Які ў іх колер? А цені? З чым ты параўнаеш іх? Паспрабуй напісаць гэта рэалістычным пэндзлем. Памрэш — не напішаш. Тут, брат, трэба нейкі асобы, умоўны прыём».

«Хірург абстракцыяніст! — хмыкаў Шыковіч.— Навіна! Дзіва дзіўнае!»

Шафёр таксі, напэўна, хацеў у знак удзячнасці давезці свайго пасажыра як мага хутчэй і імчаў па карэннях і ямах, не шкадуючы машыны.

Яраш папрасіў:

— Цішэй, калі ласка. Можна?

— Можна! — Шафёр адразу збавіў хуткасць.— Я маў, вы спяшаецеся.

— Не. Я люблю паглядзець на лес.

— О, лясок тут добры! Каб такіх сосен на дом.

— Што было ў вашага сына?

— Пералом пазваночніка. На будаўніцтве, ведаеце. Няшчасны выпадак.

— А-а, помню.

Шафёра ўзрадавала, што доктар помніў яго сына. Як бы пакрыўджаны за хабар, ён праз усю дарогу маўчаў. Гэта яму, відаць, нялёгка давалася, бо калі прарваўся, то пачаў паспешліва і мнагаслоўна расказаць пра сына, пра сябе, пра ўсю сваю сям'ю.

Яраш слухаў і не чуў. Глядзеў на лес і думаў. Як у святле фар выплывалі з цемры дрэвы, так і з ночы памяці выплывалі эпізоды жыцця, далёкія і блізкія, з падполля і з сённяшняга дня.

Да дачы ён не даехаў. Спыніўся каля канторы лясніцтва, сілком усунуў таксісту грошы і пайшоў пехатой.

Свяцілася толькі адно акно — на паддашку ў Шыковіча.

«Трэба адвучыць яго ад начной працы,— падумаў Антон Кузьміч пра сябра і тут жа пра жонку з пяшчотай: — Спіць Галка. Тут добра спіцца».

Шкада было будзіць яе. Калі пад нагамі ціснулі ўсходцы ганка, ён пагразіў ім пальцам: «Цыц!» Потым доўга стаяў нерухома, слухаючы начную цішыню. Не паднімалася рука, каб ціхенька, адным пальцам, пастукаць у шыбіну веранды. Ён быў упэўнены, што дзверы зачынены. Але паспрабаваў асцярожна націснуць на ручку — і дзверы лёгка адчыніліся. Белая, як прывід, постаць стаяла ў адным кроку ад парога. Навучаны шматгадовым вопытам, Яраш усё зразумеў і ўміг мабілізаваў свой спакой і вытрымку.

— Што, баішся заходзіць? Сорамна? — не сказала, а прашыпела Галіна і тут жа сарвалася: — Не заходзь у дом, дзе спяць дзеці! Бессаромныя твае вочы!

— Галка! — Ён зрабіў крок, ён прасіў, маліў яе ласкавым імем, каб яна не рабіла шуму: побач людзі, дзеці.

— Не падыходзь! Не датыкайся да мяне! Брудны ты!

— Галя! Выслухай! — не папрасіў, патрабаваў Антон.

— Што мне слухаць? Мне ўсё сказаў чалавек. «Ён заняты на кансультацыі...» Да дванаццяці ночы! Не першы

«Ды няпраўда гэта! Хлусіш ты! — хацелася крыкнуць Ярашу.— Хіба ты жывеш горш за іншых? Хіба я не стараюся зрабіць тваё жыццё прыгожым і поўным? Ты сама выдумляеш сабе пакуты». Але ён умеў стрымлівацца. Ён добра ведаў жонку, яе хваробу, у якой, магчыма, болын за ўсё вінавата тая, да каго яна раўнуе. Ён пераклучыў сваю злосць на Тамару. Падумаў: як правучыць гэту разбэшчаную бабу? Спыніўся каля тахты. Плечы Галіны сутаргава ўздрыгвалі. І ў яго дрогнула сэрца — стала шкада жонкі. Сапраўды, шмат у чым яна няшчасная. Але хіба ёсць у гэтым яго віна? Можа, не так гарача ўжо кахаў ён яе, але кахаў, разважліва, спакойна, разумна, шанаваў, асцерагаў ад жыццёвых нягод, дамагаўся, каб была дружба і вера. Чаму ж яна не верыць яму, найбліжэйшаму чалавеку? Хіба не крыўдна гэта?

Ён прысеў на тахту, асцярожна дакрануўся да яе пляча, гарачага і праз шоўк сарочкі.

- Галя!

Яна ўсхліпнула гучней.

— Добра. Я бяру свае словы назад. Даруй. Але будзь жа і ты аб'ектыўнай. Мы ж культурныя людзі. І нам не па дваццаць год, каб сустракаць адзін аднаго кулакамі... Ды і ў дваццаць... Ты прыніжаеш у першую чаргу самую сябе, сваю чалавечую годнасць. Няўжо нельга было спытаць спакойна: дзе ты затрымаўся? І я адказаў бы табе. Я адказаў бы,— ён падняўся і ўсхвалявана прайшоў па верандзе,— што ў мяне незвычайны дзень... Я сустрэў чалавека, які ратаваў мяне ад смерці і якога я лічыў мёртвым. Помніш, я расказваў табе? Дачка доктара Савіча. Ты не ўяўляеш...

Муж расказваў у першыя гады сумеснага жыцця мноства розных гісторый са сваёй дзейнасці падполпычка. Галіна нават употай сумнявалася ў верагоднасці некаторых з іх. І болыпасць гэтых гісторый яна ўжо забылася, бо ў апошнія гады Антон рэдка ўспамінаў сваё падполле. Тым болын яна забыла прозвішчы людзей, пра якіх ён расказваў, якія былі яго таварышамі па барацьбе ці ворагамі. Але незнаёмую ёй Зосю Савіч яна помніла. Помніла, як тая ратавала Антона. І вось гэтая жанчына, пра якую ён успамінаў асабліва цёпла, з'явілася. Адкуль? Сустрэліся яны выпадкова ці яна шукала Яраша? Галіна Адамаўна забылася на сваю крыўду, на рэўнасць да Тамары. Іншае насцярожыла яе. Павярнулася на бок, тварам да мужа. Ён

зразумеў гэта так, што жонка зацікавілася, яшчэ больш палагаднеў і пачаў расказваць падрабязна:

— Майзіс папрасіў мяне пракансультаваць хворую. Мітральны стэноз. Сама хворая прасіла. Я прыйшоў у палату... І раптам хворая шэпча: «Віктар». Маю падпольную клічку. Уяўляеш? Не, ты падумай толькі. Васемнаццаць год я лічыў чалавека мёртвым. І вось... Яна не ўсё расказала мне... Але я здагадваюся, што яна перажыла. Чатыры гады, як яна ў нашым горадзе... і пазбягала сустракацца. Дачка доктара Савіча. Гэтым сказана шмат што. Але чаму дачка павінна адказваць за бацьку, калі нават той і сапраўды быў ворагам? Я перавёў яе ў нашу клініку. Гэта заняло час. Яна чула пра мае аперацыі і просіць аперыраваць яе. Буду аперыраваць! Здаецца, супраць паказанняў няма. Трэцяя стадыя па Бакулеву.

Галіна з палёгкай уздыхнула.

У яе была дзіўная рыса, выпрацаваная ўласнымі адчуваннямі ўрача. Ніколі яна не раўнавала мужа^яя яго пацыентак. Многія з тых, каго ён лячыў, аперыраваў, запрашалі яго пасля ў госці, і яна смела адпускала яго аднаго. Пацыенткі ў яе вачах пераставалі быць жанчынамі небяспечнымі. А таму мужава паведамленне аб тым, што Савіч цяжкахворая і ён будзе яе аперыраваць, адразу супакоіла Галіну Адамаўну. Яна нават страціла цікавасць да падзеі, якая яўна ўсхвалявала Антона. Цяпер яна адчула сваю віну перад ім, і ёй хацелася хутчэй загладзіць яе. Яна ціха паклікала, перапыніўшы яго расказ:

— Хадзі сюды, Антон.

Ён змоўк, пастаяў хвіліну каля стала, як бы раздумваючы — ісці ці не ісці. Наблізіўся нерашуча.

Яна пацягнула яго за руку, пасадзіла на тахту, прыпала да рукі вуснамі.

— Даруй мне, Антоша. Я дурная. Слабая і дурная жанчына.

Яго заўсёды кранала, калі Галіна вось так прасіла прабачэння, ён губляўся, як юнак перад чужой жанчынай, і не ведаў, што адказваць.

— Нічога, нічога. Добра. Я не злуюся. Чаго не бывае ў жыцці. Я ведаю тваю недарэчную рэўнасць.

— Ты слаўны, разумны. Я люблю цябе.

— І я люблю цябе.— Ён пацалаваў яе мокрую, салёную шчаку, вочы, вусны. Яна абвіла яго шыю гарачымі рукамі і ап'яніла знаёмай цеплынёй, пахам рэчкі, водарам лугу.

— Чакай, я раздзенуся.

не хацеў дзяжурцы. Начальнік наш — брандмайстар Хіндэль, «свой немец» (ён і да вайны працаваў у нашай пажарнай) — затыкаў далонямі вушы і прасіў стомлена, жаласліва:

«Майн гот! Майн го-от! Няма на вас бога. Пасаромеліся б маіх сівых валасоў». І раптам зрываўся і сам пачынаў крычаць і мацюкацца: «Сціхніце вы, дзіравыя шлангі! Мяшкі з пяском! Абгарэлыя панчохі! Каб на вас...»

Ён быў мяккі, слабахарактарны чалавек, і яго ніхто не баяўся. Баяліся «сапраўднага немца» Лотке, які займаў пасаду механіка, але ўсюды сунуў свой нос, як і належала агенту гестапа. Каб ён з'явіўся, сварка адразу сціхла б і дзяжурцы бы той, каму Хіндэль сказаў. Ён сказаў Гвоздзіку, быў у нас такі п'янчужка. Той ківаў на мяне, да яго далучыліся яшчэ двое-трое. Я паслаў іх... Другая частка маіх калег падтрымлівала мяне. Хлопцы паважалі мяне за сілу. На пажарах я часам працаваў за трох. Дзе сапраўды трэба было тушыць агонь. Помню — такія дробязі запамінаюцца — тэлефон не званіў, а слаба брынчаў, як бляшанка. Але Хіндэль уздрыгнуў. Ён баяўся гарадскога тэлефона. Смела, адразу ён браў трубку толькі аднаго апарата, які званіў гучна і рэзка, — дзяжурны з вышкі паведамляў аб пажары. Хіндэль працягнуў руку і застыў, чакаючы, што званок сціхне і яшчэ адна непрыемнасць міне яго. Але тэлефон не сціхаў. І брандмайстар мусіў падняць трубку.

«Каго? Кузьму Кляшча? — Хіндэль паглядзеў на мяне, аднак трубку не перадаў, ён заўсёды насцярожваўся, калі званілі каму-небудзь з яго падначаленых, праяўляў празмерную пільнасць. — А хто пытае? Павел Харытонавіч? А навошта вам Кляшч? Хто ён вам? Друг, змяляк, сваяк? Адкуль вы звоніце? З управы?»

Я падышоў і бесцырымонна забраў з яго рук трубку. Тэлефон працаваў пагана, голас як з таго свету, але я пазнаў Паўла. Ён запрашаў на вечар да сябе. На імяніны. Будзе што выпіць. З вёскі прывезлі самагонку. Я перапытаў:

«Колькі? Тры пляшкі? Усяго? На чацвярых? Ну, мне гэта — што сабаку муха».

Пажарнікі заржалі. І тут я ўбачыў Лотке. Нізкі, крыва-ногі, як стары кавалерыст, у чорнай зашмальцаванай скураной тужурцы, у акулерах з нейкімі зеленаватымі шкламі, ён стаяў на парозе і слухаў. Уважліва слухаў. Я яшчэ раз пераканаўся, што ён ведае рускую мову. Але за тры месяцы, як я ў пажарнай, ён ні разу не выдаў сябе. Слухаць слухае, быццам хоча ўнікнуць у музыку чужых

слоў. А потым усё перапытвае па-нямецку. Ён выдатна іграў сваю ролю. Гэтак жа, як і я. За год акупацыі я папоўніў сваё веданне нямецкай мовы так, як не папоўніў бы, каб скончыў яшчэ тры інстытуты. Але ў гэтай кампаніі я гаварыў дзесятак хадавых перакручаных слоў, не больш.

Гвоздзік, відаць, спадзеючыся, што яго падтрымае Лотке, пачаў ныць:

«Ён самагонку будзе піць, а я за яго дзяжур. Не буду!»

Лотке спытаў у Хіндэля: пра што спрачаюцца? Той растлумачыў не вельмі далікатна, але з нямецкай дакладнасцю. Я ніяк не мог уявіць тады іх узаемаадносін. Ды і дагэтуль не разумею, няўжо Хіндэль не здагадваўся, хто такі Лотке, і не ведаў, што механік гаворыць па-руску не горш за яго, «фольксдойчэ»?

«Чыя чарга дзяжурцы?» — спытаў Лотке.

Хвіліну назад Хіндэль схіляўся, што дзяжурцы павінен Гвоздзік. А тут раптам цвёрда сказаў:

«Дзяжурцы будзе Кляшч! — і сурова загадаў мне па-руску: — Дзяжурцы пойдзеш ты!»

Я замаліў:

«Пан начальнік, — у прысутнасці Лотке ўсе мы цвёрда трымаліся субардынацыі, дысцыпліны, — вы ж самі чулі, што мяне толькі што запрасілі на імяніны і я даў згоду. Што падумае чалавек? Лепшы сябра. Прашу вас».

«Адпусціце яго», — кінуў Лотке, не гледзячы ні на мяне, ні на Хіндэля.

Начальнік закіпеў.

«Гэта не пажарная каманда, — выдавіў ён па-нямецку, потым крыкнуў па-руску: — А банда п'яніц! Ці тое было...» — Пэўна, ён хацеў сказаць: «Ці тое было пры Саветах!», але ўспомніў і асекся.

Лотке сказаў:

«Вы стары асёл, Хіндэль».

«Добра, добра. Няхай будзе Гвоздзік. Гвоздзік!»

Тот ускочыў, як падменены:

«Слухаюся, пан начальнік!»

А Лотке зноў сказаў спакойна, без злосці, без націску:

«Вы стары баран, Хіндэль», — і пайшоў з дзяжуркі.

Гвоздзік мацюкнуўся. Хіндэль суміраваў па-нямецку:

«Я стары асёл і стары баран», — і вылаяўся па-руску.

Я змаўчаў, бо мне гэтая кароткая размова і заступніцтва механіка не падабаліся больш, чым каму другому. Дзіўныя прафесіі меў я ў акупацыі! Першую выбраў сам —

грузчыка: трэба было рабіць, каб жыць. Там я звязаўся з падпольшчыкамі. Пасля ўзрыву эшалона з авіябомбамі давялося хавацца. Схавалі мяне хлопцы дасціпна: уладкавалі ў нямецкі шпіталь вартаўніком у трупярню. «Начальнік морга», як здзекліва называлі мяне самі немцы. З мёртвымі фашыстамі я абыходзіўся далікатна і любоўна. Гэта забаўляла і страшыла жывых. Яны любаваліся маёй фізічнай сілай і цешыліся з маёй дурноты. Я добра-такі іграў прыдуркаватага здаравяка, які мог выпіць дзве шклянкі чыстага спірту і з'есці пяць шпітальных абедаў. Але нават у мяне, студэнта-медыка, будучага хірурга, не вытрымалі нервы. Звычайнаму чалавеку звыкнуцца з мёртвымі... Я папрасіў Паўла знайсці мне новую работу. І што, ты думаеш, ён прапанаваў мне неўзабаве? Асенізацыйны абоз. Не смейся. Я не прызнаюся дзецям, што працаваў зала-таром. Вядома, я абразіўся. Але Павел даказаў мне, што начныя паездкі, начны пропуск, найлепшая магчымасць перавозак небяспечнага грузу — гэта зусім ядрэнна для маёй галоўнай прафесіі — падполчыка. Сапраўды, хутка я сам пераканаўся, што новая праца мая была шмат у чым зручная. Галоўнае, амаль не трэба было вытыркацца на людзі ўдзень у звычайным выглядзе. Мой рост, мая постаць — залішне прыкметныя, а горад наш у акупацыю быў не вельмі густанаселены. Зручнасць была, нарэшце, у тым, што побач са мной працавалі тупыя, абмежаваныя людзі, поўныя крэціны. Наўрад каму прыйшло б у галаву засылаць у такую ўставу шпіка. А калі я рабіў вылазку ўдзень зусім у новай ролі (у рэдакцыю, напрыклад, калі атрымаў заданне выканаць прысуд над Хмарай, я прыходзіў як паэт, прыносіў чужыя вершы — любоўную лірыку), то амаль быў упэўнены, што не сустрэнуся са сваімі калегамі па начной рабоце. Многа правалаў было выпадковых. Сустрэнецца добры чалавек, але плясне ўголос сапраўднае прозвішча, стары адрас ці яшчэ што — і гатова, правал.

Карацей кажучы, калі месяцы праз тры Павел прапанаваў мне работу чыстую — у пажарнай, я не вельмі каб узрадаваўся. Але гарком вырашыў (так перадаў Павел) «наблізіць мяне да паліцыі», і я пайшоў на гэтае «збліжэнне». Я — салдат. Новая работа не спадабалася з першых дзён. Не сама работа. А гэты Лотке, наш маўклівы механік. Я раскусіў яго адразу, адчуў хітрага ворага і ўпачатку занерваваўся. За цэлы год мне нідзе яшчэ не прыйшлося працаваць пад штодзённым наглядом агента ге-

стапа. Я выказаў сваю трывогу Паўлу. Ён усміхнуўся і адказаў:

«Я думаў, у цябе больш вопыту. Усе мы так працуем. Думаеш, мне ва ўправе лягчэй? Дакажы яму сваю лаяльнасць».

І я па сваёй маладосці, не вельмі разумнай смеласці пачаў азартную гульню: давесці, каб Лотке самавыкрыўся. Я адзін з усяе каманды не баяўся Лотке. Лаяў у яго прысутнасці, называў «нямецкім казлом», казаў, што механік з яго, як з г... куля. Ён рабіў выгляд, што нічога не разумее. Але калі гэты ж паскудны Гвоздзік, дробны шпіёнчык, перадаў яму праз Хіндэля, як я лаюся, Лотке зрэагаваў. Неяк пастукаў пальцам па лбе і сказаў лагодна:

«Вялікая і дурная галава. Ты можаш лаяць мяне, але калі ты будзеш абражаць нямецкую нацыю,— вочы яго пры гэтым нядобра бліснулі,— ты пазнаеш яе сілу».

Хіндэль пераклаў і ад сябе злосна папярэдзіў:

«Калі ты не заткнеш свой дзіравы шланг, я заткну яго сам. Так заткну, што ты да смерці не пырснеш».

Тады я пайшоў на «прымірэнне»: запрасіў Лотке выпіць з намі (хлопцы раздабылі спірту). Але механік ветліва адмовіўся, памацаўшы свой худы живот:

«Кранк».

«Ну і хрэн з табой. Нам болын застанеца»,— сказаў я.

Ён запытаў у перакладчыцы, што я сказаў. Яна пераклала:

«Клешч сказаў, што вельмі шкада, што пан механік не можа з імі выпіць чарку віна».

Гэтае няшчаснае дзяўчо баялася аднолькава і Лотке і нас. Перакладала яна архідрэнна, але ганарылася сваім веданнем нямецкай мовы. Я падумаў: як бы яна здзівілася, каб раптам я пачаў рэзаць па-нямецку ў дзесяць разоў лепш за яе, ці Лотке гэтак жа па-руску. Мяне забаўляла такая гульня. Лотке пацмокаў і пацвердзіў:

«Але, шкада. Я таксама шкадую».

Актор быў, падла.

Адна акалічнасць бянтэжыла мяне: ні разу я не ўбачыў, каб Лотке шпіёніў за мной у нерабочы час. Ён вось так нечакана з'яўляўся ў дзяжурцы, на вышцы, хадзіў па пятах у часе пажараў. Але ні разу не вынырнуў на нашай ускраіне, дзе я кватараваў, не трапіў на вочы ў другім месцы. У мяне нават часам узнікала думка: а ці не пераболынаны мае падазрэнні?

Аднак на сустрэчу з Паўлам у той вечар я не пайшоў.

Па дарозе дадому заглянуў каля Сеннага рынку да вядомай спекулянткі самага на і... «напіўся». Выпіў адну шклянку, а ішоў далей і... мераў вуліцу, заводзіў гутаркі з хлапчукамі. Гаспадыня мая добрая і ціхая мяшчанка, з тых, што ўсё жыццё жывуць з гарода. Ёй тады было год сорок, ужо сын служыў у арміі... Але жанчына ёсць жанчына... Яна кахала мяне, і ёй вельмі хацелася прыручыць назаўсёды такога хлопца. Хто я ў сапраўднасці, яна, безумоўна, не ведала, але гатова была за мяне каму хочаш выдрапаць вочы. Даглядала і асцерагала, як малога. Гэта была адзіная жанчына, з якой я жыў да таго, як ажаніўся. Можаш паверыць?

Яраш звярнуўся з пытаннем, і Шыковіч парушыў сваё абяцанне маўчаць, адказаў з уласцівай яму жартаўлівай лёгкасцю:

— Ты ў гэтым перада мною не апраўдвайся. Перад Галяй апраўдвайся.

— Перад Галяй,— задумліва паўтарыў Яраш і змоўк.

Яму зноў зрабілася балюча і прыкра. Прыгадалася недарэчная сцэна рэўнасці. І, бадай, ніколі ён яшчэ не думаў пра сваю жонку так жорстка і непачціва, як падумаў у тую хвіліну. Вось яна спіць, заспакоеная і задаволеная. А ён не можа заснуць.

Пакуль ён расказваў, а Шыковіч моўчкі слухаў, яны прайшлі колькі разоў па сцежцы да ручая, а потым пайшлі ўздоўж ручая пад дубы. Дубоў тут была вузкая дзялянка, далей пачынаўся бор. І вось тут на мяжы гаю і бору было ў іх абжытае месца, дзе яны амаль што вечар палілі касцёр. Яны любілі агонь. Усе любілі — дзеці, жонкі. Часам пяклі бульбу ў прысаку і сала на ражне. Яраш, гаспадарлівы чалавек, нават змайстраваў тут лавачку.

Яны даўно ўжо стаялі каля свайго старога вогнішча. На зямлі чарнела куча сухога галля. Было такое правіла: удзень дзеці збіралі дровы, увечары палілі. Але ў мінулы вечар, відаць, касцёр не палілі: не было «бога агню» — Яраша.

У часе паўзы Антон сеў на сваю лавачку, а Шыковіч апусціўся на калені, чыркнуў запалку. Весела затрашчала сухое галлё. Водбліскі ўпалі на дрэвы, пазалацілі сосны і пасерабрылі дубы. На зямлю ляглі няроўныя цені. А за мяжой святла яшчэ больш згусцілася цемра.

Не ўпершыню начны агонь заваражваў Яраша. Хацелася глядзець, як гуляе, пераліваецца полымя, і маўчаць. Цяпер жаданне памаўчаць зрабілася асабліва моцнае. Ён

падумаў, што дарэмна паклікаў Кірылу. Трэба было прыйсці сюды аднаму і запаліць гэты цудадзейны агонь. І, напэўна, да раніцы ўсё прыйшло б у норму.

Шыковіч адсунуўся ад агню і лёг на вытаптанай зямлі. Інтуітыўна ён адчуваў настрой сябра і, верны слову, царпліва чакаў.

— Ты ведаеш, гэтая жанчына жыве і цяпер. Усё там жа на Падгорнай, у сваім доме. Калі пасля вызвалення я прыйшоў да яе, яна ўжо ведала, хто я. І ў яе не было ніякіх прэтэнзій, толькі павага і... збянтэжанае. Вярнуўся яе сын, інвалід, без рукі. Яна жыла радасцю, што сын жывы. Знаёмячы нас, яна сказала, што я вядомы кіраўнік падполля і што яна таксама аказвала маленькую дапамогу падполным чыкам. І вельмі была рада, калі я пацвердзіў гэта. Ёй хацелася, каб сын, франтавік, быў найлепшай думкі пра сваю маці... Я раскажаў Галі пра гэтую жанчыну яшчэ да таго, як мы пажаніліся. Тады яна змаўчала і сказала, што ўсё разумее... А цяпер упікае.

Шыковіч зразумеў, што ў Антона адбылася сур'ёзная сутычка з жонкай. Але няўжо дзеля таго, каб выказаць гэты свой боль і крыўду, ён рабіў такі доўгі ўступ і экскурс у далёкае мінулае? Не. Безумоўна, ён мае раскажаць нешта большае. Шыковіч сказаў жартам:

— Здаецца, ты робіш лірычнае адступленне ад сюжэтай лініі.

— Але,— адразу згадзіўся Яраш і на момант задумаўся, мабыць, успамінаючы, дзе ён адхіліўся.— Лізавета Пятроўна, жанчына гэта, гаспадыня мая... яна, мабыць, адчувала нешта і баялася за мяне... А таму любіла, калі я прыходзіў, як пажарнік, як служачы сур'ёзнай і патрэбнай установы, падвыпіўшы. Але я ніколі яшчэ не прыходзіў вось так — «у дым». Яна смяялася, раздзяваючы мяне, ласкава лаяла... Напайла квасам. Памыла ногі... Я гэта добра помню... Мне было няёмка і сорамна. Але я іграў ролю п'янага. Трэба было апраўдаць, чаму я не пайшоў на імяніны. Трэба было праверыць гаспадыню. Жыло ў мяне нейкае інтуітыўнае, падказанае бог ведае якім пачуццём адчуванне, што менавіта ў гэты вечар я выкрыў Лотке, даведаюся, хто мой «прыліпала». Упершыню ў той дзень з'явілася падазрэнне, што памочнікам Лотке з'яўляецца гаспадыня... Я «захроп» на ўвесь дом, а сам уважліва слухаў. І хутка пачуў:

«Можна да вас?»

«Калі ласка».

«Кватарант дома?»
«Дома».
«Дзе?»
«Спіць».
«Спіць? Так рана спіць? Ай-яй...»
«Выпіў чалавек».
«Выпіў? Няўжо выпіў? Ай-яй... Так выпіў, што зваліўся з ног? Такі дуб. Ай-яй».
«Гэтая зараза любога зваліць з ног».
«Можа, можа».

І, мабыць, не паверыўшы гаспадыні, гнто я дома, чалавек з тоненькім, далікатным галаском заглянуў у мой пакой.

«Ай-яй, храпе на ўсе застаўкі».

Я не верыў сваім вушам. З месяц назад пасяліўся гэты пажылы ўжо, гадоў пад пяцьдзсят, чалавек у доме насупраць, цераз вуліцу. Назар Авяр'янавіч Дымар. Яго шмат хто ведаў. Закройшчык, працаваў да вайны ў цэнтральным атэлье. А ў акупацыі трымаў маленькую майстэрню тыпу «амерыканкі»: «Рамонт верхняй вопраткі. Хутка.Танна». У яго быў свой дом у раёне таварнай станцыі. Але згарэў, калі нашы самалёты бамбілі скапленне ваенных эшалонаў. Пры бамбёжцы загінула жонка. Так ён расказваў мне і ўсім на вуліцы. Мы з ім амаль штодзённа сустракаліся. Сядзелі на лавачцы каля яго кватэры. Да гэтага пажару ён не курыў. А цяпер пачаў. Прызнаваўся, што і да чаркі цягне. Расказваў пра жонку — плакаў. Але нашых не вінаваціў. Уздыхаў: «Вайна. Што зробіш. На вайне няма вінаватых». Гэтай філасофіі ён прытрымліваўся ў разважаннях на многія тэмы, звязаныя з вайной, з дзейнасцю гітлераўцаў. Я разумеў яго: асцярожнасць. А я — чалавек, блізкі да паліцыі. Мне нават здалася, што ён сувязны нейкай падпольнай групы; для гэтай мэты і майстэрня арганізавана. І вось гэты чалавек з'явіўся ў такі вечар, каб праверыць, дзе я. Заглядае ў пакой. Раней ён ніколі не заходзіў да мяне вось так, папросту. Куды знікла яго далікатнасць. Гаспадыня запытала, навошта я яму.

«Табачку хацеў пазычыць, цэлы дзень не курыў. Ажно вушы напухлі».

Няўжо ён? Ці гэта выпадковасць? Стары чалавек. Акуратны. Спакойны. Я ляжаў і ўспамінаў, аналізаваў усе сустрэчы і размовы з ім. Прыгадалася, што разы два я сустракаў яго нечакана на далёкіх украінных вуліцах. Але ці мала спраў магло быць у краўца, які паўжыцца

працаваў тут і ведаў паўгорада людзей... Праз гадзіну ён з'явіўся зноў.

«Спіць усё яшчэ?»

«Спіць».

«Ай-яй... А я думаў, прачнуўся. У мяне сотачка спірту ёсць. Пахмяліцца пасля такога перабору — найлепшае лякарства. Асабліва чысты спірт. Адразу здымае боль галавы».

І зноў заглянуў у мой пакой.

Цяпер бадай што можна было не сумнявацца. Шпіён нерваваўся: я збіў яго з панталыку. Ён яўна не выконваў нейкага вельмі пэўнага задання. Ох і ўзлаваўся я на яго, на гэтага старога здрадніка! Рукі свярбелі — устаць і прыдушыць, як паганага шчанюка. Няма нічога болыд агіднага за здрадніка і шпіёна. Але мая злосць была падвоеная: як магло здарыцца, што я з першага дня раскусіў мацёрага агента СД Лотке і болын за месяц вадзіў за сабой такога нікчэмнага «прыліпалу»? Але самае дзіўнае, ведаеш што? Гаспадыня мая, расказваўшы раніцай, як двойчы прыходзіў Назар Авяр'янавіч, нечакана заключыла: «Не падабаецца мне, Кузя, гэты чалавек».

З Паўлам я сустрэўся на другі дзень, у нядзелю. Не вельмі ўпэўнены, што Лотке не ведаў, ад каго я атрымаў запрашэнне на імяніны, я не пайшоў да яго на кватэру, хоць належным чынам і застрахаваў сябе і ад краўца і ад любых другіх «хвастоў». Я пайшоў на Балотную да цёткі Любы, каб гэтая «пранырлівая гандлярка» схадзіла на Каштанавую да Паўла і звяла нас. І там сустрэў Паўла. Ён прыйшоў туды з тым жа намерам — выклікаць мяне.

Як заўсёды, ён быў інтэлігентна апрануты — у капелюшы, у добрым касцюме, у галынтуку. Курыў цыгарэты. Як належала работніку ўправы. У любых абставінах ён трымаўся надзвычай спакойна і ўпэўнена і не надта асцярожна. Часам нават парушаў тыя правілы канспірацыі, якія сам устанаўліваў. Неяк на зборы нашай пяцёркі мы сказалі яму пра гэта. Ён адказаў, што ў падпольнай рабоце нельга вынайсці правілаў, прыгодных на ўсе выпадкі, што часам людзей выдае звышасцярожнасць.

Павел спытаў, чаму я не прыйшоў учора. Я расказаў пра «велікадушнасць» Лотке. Павел усміхнуўся, здалася мне, крыху зняважліва.

«Асцярожны ты хлопец. Доўга жыць будзеш...»

Закрануты, я ўспыхнуў, пачаў апраўдвацца:

«Ты сам вучыў нас... Не думай, што я спалохаўся».

Ён ласкава абняў мяне за плечы. Мы стаялі ў зацямленым пакоі, акно якога выходзіла ў сад. Вялікі куст бэзу, яшчэ зялёны і густы, засланы ў гэтае акно. Помню, што дзень быў хмурны і ветраны. Наступала восень.

Павел сказаў:

«Дзівак. Хто можа падумаць, што ты баязлівец! Ты правільна зрабіў. Тым, што не прыйшоў, ты насцярожыў нас. Мы своєчасова разышліся. Была аблава. У горадзе пачаліся арышты. Трэба быць, як ніколі, пільным».

Тады я расказаў пра краўца.

Павел нахмурыўся.

«А вось гэта горш,— сказаў ён.— Калі твая здагадка пацвердзіцца, прыйдзецца спусціцца табе з пажарнай каланчы. Шкада. Зручнае месца. Хораша відна, дзе трэба паліць. Краўца праверым. Я сёння ж дам заданне хлопцам. Сам нічога не рабі. Вадзі яго за нос. Табе ёсць іншае заданне. Ваенны савет вынес прысуд Лучынскаму, начальніку гарадской паліцыі, здрадніку Радзімы.— Ён адступіў у глыб пакоя, да ложка, і з гневам дадаў: — Пёс гэты вельмі актыўны. Залішне здагадваецца пра тое, да чаго гестапа не дапяла б. Падумай, як гэта зрабіць найлепшым чынам».

Пра дзейнасць Лучынскага я сам збіраў звесткі. П'яныя паліцаі расказвалі пра садызм свайго начальніка. І я люта ненавідзеў гэтага чалавека. У мяне даўно гарэла жаданне стукнуць яго. Таму, атрымаўшы заданне, я адразу задумаўся: у галаве закруціліся магчымыя варыянты аперацыі, планы яе — як, дзе...

Я глядзеў у акно і думаў. І раптам:

«Антон».

Прызнаюся, я ўздрыгнуў, бо даўно ўжо не чуў свайго сапраўднага імя.

Павел сядзеў на нізкім табурэціку і, схіліўшы галаву, разглядаў кляймо фабрыкі на падкладцы капелюша.

«Масква,— сказаў ён, ласкава паглядзіўшы пабяжкі вельюр.— Аня купляла». І ўздыхнуў. Я падумаў, што мне здалося, што ён паклікаў. Але праз момант, не ўзнямаючы галавы, ён паўтарыў: «Антон! Калі здарыцца што са мной і Кацяй, не пакінь Тарасіка. Прытулі».

У мяне перахапіла дыханне і голас. Пакуль я сабраўся з думкамі, каб нешта адказаць, Павел падняўся і працягнуў руку:

«Бывай. У мяне многа спраў сёння. Выпрацуеш план —

звяжыся са мной. Падвернецца пад руку — дзейнічай самастойна. Але без рызыкаў. І напэўна!»

Я так і не паспеў нічога сказаць яму наконт сына.

Мабыць, углыбіўшыся ва ўспаміны, Яраш змоўк. Кірыла падняўся, сабраў галавешкі і кінуў іх у жар. Зноў затрашчаў вясёлы агеньчык. Асвятліў схіленую доктараву постаць.

Шыковічу закарцела здагадацца, чаму раптам Антону сярод ночы захацелася так падрабязна расказаць пра сваё падполле. Звычайна, калі яго прасілі, ён расказаў неахвотна і скупа. Нават пасля таго, калі ён, Шыковіч, зацікавіўся падполлем і панаў збіраць матэрыял, сябра яго ні разу яшчэ не расшчодрыўся на такія вось расказы. Так зрэдку кідаў некалькі мазкоў, эпізодаў, дэталей, і то часцей дзецям — Віцю, Іры, Славіку — з педагогічнай мэтай: вось так ішло змаганне за жыццё, якое вы маеце.

Шыковіч, як губка, упітваў гэтыя эпізоды, дэталі. Ён знарок не патрабаваў спецыяльнага расказу, каб не збіцца на біяграфію толькі аднаго чалавека. Чэрпаў матэрыял з іншых крыніц, а Яраша як бы трымаў у рэзерве. Ён пачаў збіраць матэрыял для аповесці, але хутка пераканаўся, што пра падполле іх горада трэба сказаць нейкае новае слова ў нарысавым жанры. Таму ў апошні час больш цікавіўся дакументамі. Яму крыху не падабалася, што Яраш выбраў для расказу такі час і месца, калі нічога нельга занатаваць. А на сваю памяць у сорака пяць год ён не вельмі ўжо спадзяваўся. Але пры ўсёй сяброўскай блізкасці ён не адважваўся што-небудзь сказаць, няхай і жартам, з гэтай прычыны, адчуваючы, што Антона па-сапраўднаму нешта ўсхвалявала. Каб перапыніць паўзу, Шыковіч сказаў:

— Зямля дыша цеплынёй. Лажыся. Не шкадуй касцюма.

Яраш абышоў вогнішча і лёг з другога боку. Разам з дымам кастра патхнула добрай папяросай. І яму таксама захацелася закурыць. Ён кінуў курыць год шэсць назад. Толькі пасля цяжкіх аперацый яго цягнула закурыць. А так — не. А тут раптам ажно засмактала ў грудзях, перасохла ў роце. Але ён напружыў волю і не папрасіў у Шыковіча папяросы. Каўтнуў горкую сліну.

— Дні праз тры цётка Люба паведаміла мне, што Павел арыштаваны. Каб ты ведаў, што я перажыў. Які

боль! І страх. І разгубленасць. Не было Паўла. У каго спытаць парады, што рабіць? Гестапа лёгка можа дакапацца, што мы трымалі сувязь. Уцякаць? Але ўцячы — гэта, напэўна, выдаць сябе. І тады ўжо не будзе нікай магчымасці выканаць заданне гаркома. І Паўлаву просьбу. Дзе Тарасік? Што з ім?

Цётка Люба паведаміла мне пра арышт на рынку, калі я купляў у яе піражкі. Аглушаны, спалоханы (мне не сорамна прызнацца — дрогнула сэрца, чаго там таіцца), я не паспеў спытаць пра Кацю, Тарасіка. Ды і нельга было гутарыць доўга. Якая можа быць гаворка паміж гандляркай і пакупніком! Навокал шпікі.

Пасля дзяжурства я пайшоў да цёткі Любы на кватэру. Яна спалохалася:

«У суседнім доме засада. Арыштаваны стары рабочы друкарні і яго жонка».

Люба праслязілася, гэтая «жанчына-камень», як мы называлі яе. Скардзіцца:

«Я два гады з суседкай не размаўляла. Яна маіх курэй атруціла. Жылі як ворагі. І не ведалі, што адну справу робім. Божа мой. Можа, на смерць людзей павезлі. Што яны падумаюць пра мяне? І цяпер... Цяжкая мая доля... Жандара-фрыца і «бобіка», што сядзяць там, я самагонкай пачаставала, піражкамі. Каб другімі вачамі глядзелі на мой дом. Але як затое зірнула на мяне суседка з таго боку! Чаго добрага, падумаюць людзі, што гэта я выдала Рамана Ціханавіча».

Скажу табе, страшная рэч у такіх абставінах — падазронасць. Мне і цяпер сорамна, што я падумаў у той міг: «А можа, праўда гэтая гандлярка — правакатарка?»

Цётка Люба нібы пачула мой душэўны шэпт, бо адразу высушыла вочы. Выставіла на стол пляшку.

Я спытаў пра Паўлаву сям'ю.

«Кацю арыштавалі разам з братам. Куды дзяваўся хлопчык, невядома. У кватэры наш чалавек быў — няма. Там усё разрабавана. Заўтра суседзяў абыдзем. Няўжо і дзіця забралі, ірады?»

Жанчына сказала гэтыя словы так, што знікла мая падазронасць. Не, такая жанчына ніколі не здрадзіць! Ні мужу, ні дому, ні справе. Ні тым больш Айчыне.

Магчыма, з-за пошукаў дзіцяці і новых сувязей я не спяшаўся з выкананнем задання. Бо ведаў: пасля такой акцыі, калі застануся жывым, мне прыйдзецца пакінуць горад. Як жа я знайду Паўлавага сына? Безумоўна, былі

і другія прычыны. Не было з кім параіцца. Не трапляў зручны выпадак. А пасля Лучынскі некуды паехаў. Каза-лі — у Варшаву. Вопыт пераймаць, ці што. Знік і Лотке. Хіндэль сказаў, што ў механіка захварэла маці і ён паехаў на пабыўку ў Нямеччыну. Але дні праз два адзін з пажарнікаў убачыў Лотке каля казармы зондэркаманды, што размяшчалася ў Бярозках, дзе цяпер туберкулёзная бальніца. Ясна: агент выконваў іншае заданне. У горадзе ішлі арышты. Мне ніяк не ўдавалася звязацца з кім-небудзь з кіраўнікоў падполля, членамі гаркома. Настрой у мяне быў цяжкі, жажлівы. Я зразумеў, што пры ўсёй незвычайнасці заданняў, якія мне давалася выконваць, падполнычкы я малавопытны і слаба загартаваны. Маладому, самаўпэўненаму, мне адзін час здавалася, што я ўсё магу, што я ледзь не галоўная фігура ў падполлі. Цяпер жа зразумеў: усё, што я зрабіў, гэта заслуга тых, хто нябачна, асцярожна і мудра кіраваў дзейнасцю такіх, як я. І тое, што я на волі, таксама іх заслуга, хоць самі яны, магчыма, у кіпцюрах гестапа.

За тры дні я стаў другім чалавекам. За тры дні. 3 дня арышту Паўла прайшло роўна два тыдні. Калі чакаеш нечага незвычайнага, жывеш у напружанасці, запамінаецца кожны дзень. Гэта адбылося васемнацатага верасня. Я змяніўся з начнога дзяжурства на каланцы. Ноч і раніца былі ясныя і халодныя. Па-асенняму. Помню, я моцна акалеў. Ніколі не быў прыхільнікам выпіўкі, але ў тую раніцу мне хацелася хутчэй сагрэць душу і цела. Ведаючы, што ласкавая гаспадыня з-пад зямлі дабудзе для мяне чарку, а цёплая пасцеля само сабой чакае, я спяшаўся дадому. Але пры выхадзе з пажарнай мяне затрымалі гестапаўцы. Не, не арыштавалі. А ветліва папрасілі вярнуцца назад. Яны ўмелі быць ветлівымі ў такія моманты, гэтыя звяры.

У людзей, якія ішлі на работу, яны правяралі дакументы, але дазвалялі прайсці. Чаму не выпускалі нас? Мы населі на Хіндэля (ён, як заўсёды, з'явіўся на службу раней за ўсіх), няхай пойдзе высветліць. Стары немец вярнуўся спалоханы, усхваляваны і на наша запытанне адказаў крыкам і лаянкай:

«Той, хто хоча ўсё ведаць, нядоўга жыве ў наш час...»

Невядома, ад чаго ён нас перасцерагаў. Чаму не сказаў праўду? Гестапа не рабіла сакрэту. Наадварот, як мы зразумелі пасля, яны хацелі, каб сабралася болей людзей. Відаць, не спадзяваліся на добраахвотны збор. Ты помніш,

да вайны пажарная была на плошчы. Не толькі з каланчы, але і з вокнаў другога паверха, дзе змяшчалася дзяжурка, плошча была як на далоні.

І мы ўбачылі... Я першы ўбачыў... Прыйшлі грузавікі, доўгія, як лесавозы. І салдаты-сапёры пачалі згружаць... Я не адразу зразумеў, што гэта. Нехта іншы з пажарнікаў глянуў у акно і ахнуў:

«Шыбеніцы!»

Але, гэта былі шыбеніцы. З нямецкай акуратнасцю зробленыя недзе ў майстэрні, трывалыя, нават пафарбаваныя ў нейкі брудна-шэры колер. Масавая вытворчасць! Салдаты хутка і ўмела ламалі брук і закапвалі іх у зямлю. У адзін рад — ад увахода ў парк да царквы. На адной адлегласці. Рабілі яны хутка і спрытна, можна было падумаць, што гэта іх штодзённая работа. Я зразумеў... здагадак гэтая абпаліла мозг. Павесіць падполнычкаў... Маіх таварышаў, кіраўнікоў... Магчыма, Паўла. Што я мог зрабіць, каб ратаваць іх?

Яраш змоўк. Астывала вогнішча. Пыковіч часта і шумна дыхаў. Праз тоўстыя камлі дубоў пачаў прасвечвацца белы луг. Сонна адгукаліся першыя птушкі. Дзесьці далёка-далёка за ракой спявалі пеўні.

— Я не ўмею і не люблю расказваць пра гэта. У мяне няма слоў. Яны здаюцца мне абразлівымі, звычайныя словы. Я не маю права расказваць спакойна. Але, бачыш, расказваю. Прыйшлі гады... Я добра ведаю фізіялогію, вучэнне Паўлава... Але калі адзін хворы неяк пачаў даказваць мне, што мозг можа згарэць ад думак, я паверыў яму. Бо помню, як стаяў тыя дзве гадзіны, учапіўшыся рукамі ў падаконнік. Каб прысутнічаў Лотке, я, безумоўна, выдаў бы сябе. Як толькі не згарэў мой мозг ад тысячы планаў выратавання асуджаных! Яны мяняліся з маланкавай хуткасцю. Першыя здаваліся рэальнымі. Я паміраў, але выраतोўваў таварышаў. Але па меры таго як разгортваліся падзеі на плошчы, я бачыў, пераконваўся: памру — і нічога не зраблю. О, яны ўмелі застрахаваць сябе ад любых нечаканасцей у часе пакарання нашых людзей! Машына іх дзейнічала безадказна.

Шыбеніц паставілі чатырнаццаць. Калі сапёры скончылі сваю працу, у кузаў машыны забраўся тоўсты фашыст у форме жандармерыі. Грузавік ціха і плаўна падыходзіў да шыбеніцы, вельмі дакладна спыняўся, і кат замацоўваў вяроўку. Петлі былі загадзя завязаны з двух бакоў. Ён хутка накідваў малую пятлю на перакладзіну і, каб заціснуць

і... праверыць трываласць, хапаўся за вялікую пятлю рукамі і павісаў над кузавам. Усе рухі ката былі разлічаныя, дакладныя, ніводнага лішняга, як на канвеернай лініі. І гэта было жудасна.

Кадры мяняліся... Грузавікі з сапёрамі адышлі. На нейкі момант плошча апусцела. А потым з вуліцы, якая называлася пры іх Паркавай, выехаў узвод матацыклістаў. Яны разгарнуліся за шыбеніцамі і накіравалі кулямёты на парк, на царкву і на Савецкую вуліцу. Праз хвіліну па Гандлёвай прайшлі два бронетранспарцёры. Яны сталі ў супрацьлеглых баках плошчы, і іх буйнакаліберныя кулямёты пагражалі руінам цэнтра горада і нашай пажарнай. Кулямётчык глядзеў на мяне. Я бачыў яго вочы, маладыя, насцярожаныя, пільныя.

Прагрукатала па бруку зондэркаманда.

Карнікі ўтварылі першы ланцуг вакол шыбеніц. Водаль, таксама ланцугом, стала паліцыя ўнутранага парадку — «бобікі». Яны ж выконвалі другую ганебную місію: зганялі народ. Праўда, першыя з'явіліся добраахвотнікі, тыя, хто хацеў выслужыцца перад акупантамі. Яны прыходзілі па адным, па два, нясмела аглядаючыся, не давяраючы адзін аднаму, ціснуліся бліжэй да паліцыі, але стаялі асобнымі кучкамі. Потым паліцаі прыгналі рабочых станкабудаўнічага завода і друкарні. Рабочыя адразу зліліся ў адну групу. Сталі яны каля самай пажарнай сцяны, наблізіўшыся да бронетранспарцёра. Паліцыя адціснула рабочых, а бронетранспарцёр адсунуўся заднім ходам бліжэй да шыбеніц, і кулямёт, які глядзеў на мяне, быў скіраваны на рабочых. Жанчынам, якіх паліцаі прыгналі з другога боку, не дазволілі зліцца з рабочымі. Іх паставілі асобна.

Сабралі чалавек пяцьсот.

Здаецца, дурны і подлы Гвоздзік крыкнуў у дзяжурцы: «Хлопцы! Лезем на каланчу! Камуністаў будучь вешаць».

«Але, на каланчу! Адтуль відней», — падумаў я, не ведаючы, які чарговы план з'явіцца там, у вышыні. Усе мае планы рушыліся. Што можна зрабіць аднаму супраць матацыклістаў, бронетранспарцёраў, сотні гестапаўцаў? Але я ўсё яшчэ спадзяваўся, што з'явіцца нейкі асаблівы план. Каб там, на каланчы, стаяў кулямёт, як на вышцы каля паліцэйскай управы! А то ў мяне не было нават пісталета.

Каля лесвіцы мяне затрымаў Хіндэль.

«На каланчы гестапа»,— ціха сказаў ён і, узяўшы за локаць, павёў у свой кабінет. Мы сталі ўдвух, беларус і немец, каля адчыненага акна і моўчкі глядзелі на плошчу, на злавесныя шыбеніцы, на якіх вецер гойдаў вяроўкі, на гестапаўцаў і на натоўп. Што адчуваў Хіндэль у той час? І ўвогуле, што за чалавек ён быў?

Прыехала «высокае начальства» — фельдкамандант Шміт, начальнік СД штурмбанфюрэр Бругер, афіцэры гестапа і СС. Следам за імі лакеі — бургамістр Цішчанка, начальнік паліцыі Лучынскі, іншыя здраднікі. Я шмат каго з іх добра ведаў. У мае падпольныя абавязкі ўваходзіла вывучэнне ворагаў.

І вось... Недзе ўнізе на Савецкай непрыемна зараўла сірэна. Два вялікія чорныя фургоны, за імі грузавік з эсэсаўцамі хутка выехалі на плошчу і, крута павярнуўшыся, спыніліся каля першай шыбеніцы. Гестапаўцы саскочылі з машыны, адчынілі дзверы фургонаў, па двое залезлі ўсяродак і пачалі выкідваць асуджаных. Так выштурхоўвалі спакутаных людзей, што колькі чалавек не ўтрымаліся на нагах і ўпалі на брук.

Хіндэль прашаптаў па-нямецку:

«Нельга біць асуджаных. Сволачы!»

Здалёк яны былі падобны адзін на аднаго, нашы таварышы. Асабліва мужчыны. З чорнымі ад катавання тварамі, ускудлачанымі валасамі, у падраных сарочках, са звязанымі за спіной рукамі, босыя... Але ўсё адно я адразу пазнаў Паўла. Ён выскачыў з фургона не першы. Але адразу прайшоў наперад і стаў побач з чалавекам з белай галавой. Гэтага чалавека я таксама пазнаў. Разы два сустрэкаў у Паўла. З тых, каго я ведаў, ён быў бадай што самы старэйшы, выглядаў за паўсотню год. Але, знаёмячыся, назваў сябе, як юнак, сур'ёзна, без усмешкі: «Саша». Так да яго звяртаўся і Павел. У часе сустрэч чалавек гэты болын маўчаў і слухаў, што казалі другія. Але па тым, як ён слухаў, я адразу зразумеў, што гэта адзін з кіраўнікоў падполля. Калі пасля я запытаў у Паўла, хто такі Саша, той адказаў з хітрай усмешкай:

«Саша. Пакуль што проста Саша».

Тады нават крыху пакрыўдзіла, што мне, падпольшчыку, які выканаў ужо не адно баявое заданне, не давяраюць. Але канспірацыя ёсць канспірацыя, гэта я разумеў. І ўсё-такі цяпер мне шкада, што я так мала ведаў Аляксандра Якаўлевіча Дубецкага — другога сакратара гаркома. Ды і другіх таксама... Тады там, у пажарнай,

помню, балюча было, што я не ведаю нават прозвішчаў сваіх таварышаў. Не, я ўсё яшчэ ліхаманкава думаў, як памагчы ім, перашкодзіць пакаранню. Няхай бы лепш і я і яны, асуджаныя, загінулі ад куль, у барацьбе, чым на шыбеніцах. Але што я мог зрабіць? Адзін мой рух — і мяне знішчылі б. Вязняў было болын чым чатырнаццаць. Я палічыў — дваццаць тры чалавекі. Шэсць жанчын... Але, жанчын было шэсць. Яны трымаліся разам, у цэнтры групы.

Фургоны адышлі. На іх месца стаў грузавік з адкінутымі бартамі, з прымацаванымі ззаду ўсходцамі. Па ўсходцах гэтых у кузаў падняліся два чалавекі — тоўсты гестапавец-кат, які вешаў вяроўкі, і малады фашыст у форме армейскага афіцэра. Юрыст. Ён пачаў чытаць прыговор крыклівым голасам. Але дрэнна ён вывучыў рускую мову, каверкаў словы, і толькі асобныя з іх я разбіраў. Звычайнае фашысцкае абвінавачванне ў бандытызме, забастоўках, дыверсіях. І раптам... усё гэтае з нямецкай дакладнасцю адрэпеціраванае прадстаўленне было паламана. Звонкі і ясны жаночы голас заглушыў словы прыговору песняй. Якой песняй! Той, якую я спяваў дагэтуль толькі аднойчы, шэптам, на кватэры ў Паўла. І слоў яшчэ ўсіх не ведаў. Але музыка яе жыла ў маім мазгу, у сэрцы.

Пусть ярость благородная
Вскшіает, как волна,
Идет война народная,
Священная война.

Шыковіч адчуў нешта накшталт прыступу астмы: з шумам выдыхнуў паветра.

Яраш на момант змоўк, падняўся з зямлі і, стоячы, паўтарыў словы песні, ціха, пранікліва:

— «Идет война народная, свяпденная война». І песню падхапілі ўсе асуджаныя. Матыў яе, без слоў, перакінуўся ў натоўп рабочых. Начальнік СД закрычаў, адарваўся ад світы, падбег да асуджаных, пагражаючы пісталетам. Гестапаўцы прыкладамі аўтаматаў глушылі песню. Бронетранспарцёр пасунуўся на рабочых, ледзь не задавіўшы паліцаў. Даў чаргу кулямёт. Кулі прасвіталі каля нашага акна. Хіндэль баязліва адсунуўся за сцяну. А я глядзеў... Я глядзеў... Знік з кузава «пракурор». Застаўся адзін кат. І вось гестапаўцы за рукі паднялі туды першага асуджанага. Яны спяшаліся. Яны білі яго. Білі Паўла. Гэта быў ён. Павел не ішоў пакор-

ліва. Ён так ірвануўся, што два дужыя гестапаўцы зваліліся з кузава на зямлю. Павел закрычаў у натоўп:

«Таварышы! Браты нашы і сёстры! Адпомсціце за нас! Біце праклятых фашыстаў! Каб духу іх не было на нашай зямлі. Мы паміраем з верай у перамогу! За Радзіму! За партыю нашу! За народ!»

Не ўсё, безумоўна, удалося яму сказаць. Яны білі яго, шматгалосым гоманам глушылі яго словы. Але ён крыкнуў менавіта гэтыя словы. Я пачуў іх сэрцам. І яшчэ ўбачыў, як да машыны падбег Лучынскі, доўгі, сутулы. Гэты панок, подлы нацыяналіст, заўсёды хадзіў з нагайкай. Войт, прыслужнік. Ён ударыў гэтай нагайкай Паўла па твары. Заварушыўся натоўп. Загаласілі жанчыны. Я не помню, што я зрабіў: застагнаў, заскрыгатаў зубамі?.. Але Хіндэль схопіў мяне за руку і пацягнуў да акна.

«Адыдзі! Дурань! Ідыёт! Ты чуеш? Пачуюць». Ён ляўся па-руску, па-нямецку, у яго выцягнуўся, пабялеў твар і дзіўна трэслася барада. Я адпіхнуў яго. Але ў гэты міг, калі я адварнуўся, Паўла павесілі. Машына адышла, і цела яго сутаргава курчылася ў паветры.

Павел! Паша! Друг ты мой дарагі! Ні да каго, здаецца, я не меў такой любові, як да цябе, вясёлы, ясны, сардэчны чалавек. Жудасна захаладала ў мяне ўсярэдзіне. Быццам спынілася кроў. І астылі думкі. Яны сталі цвярозыя, халодныя, жорсткія. І адразу прыйшло непакідаемае рашэнне. Цяпер я ведаў, што мне рабіць. Я не выратую вас цяпер, сябры мае, бо адзін, без зброі, перад такой зграяй ашалелых ад крыві сабак. Але я буду помсціць. Помсціць! І першая кара будзе таму, каму вы калектыўна вынеслі прысуд. Лучынскі памрэ сёння!

«Сёння!» Відаць, я падумаў уголос, бо Хіндэль спытаў:

«Што «сёння»?»

Я не адказаў. Яму зрабілася блага. Ён пачаў ванітаваць, узваліўшыся на пісьмовы стол. Я застаўся каля акна адзін. Вось ужо павесілі другога чалавека. Трэцяй была дзяўчына. Партызанская сувязная Надзя Кузьменка. Пасля я даведаўся: яе арыштавалі на дарозе, знайшоўшы ў кошыку пад гдлбамі міну.

Яна крычала пракляцці катам.

Натоўп маўчаў. Натоўп, напэўна, застыў, як і я. Кожны чалавек у гэты міг да нечага рыхтаваў сябе. Прымаў рашэнне.

Здавалася, што жудасная машына карнікаў запрацавала без перашкод, па дэталёва прадуманаму д'ябальскаму плану. Чарговую ахвяру дужыя гестапаўцы хапалі пад рукі, падымалі ў кузаў. Грузавік падыходзіў пад шыбеніцу. Кат ускідваў пятлю на шыю. Машына адыходзіла, паварочвалася. Хутка. Спрытна. Мехафізіравана. Начальства і варта заспакоіліся. Адзін з афіцэраў пачаў рабіць фотаздымкі.

І раптам адбылося нечаканае. І для нас і для фашыстаў. На царкве зазванілі званы. Вось на гэтай царкве, што на плошчы.

Я не адразу зразумеў. Падумаў, што арганізавалі яны. Ды не! Гэта не быў пахавальны бом. Не фарс. Не! На ўсё наваколле загучаў грозны заклік. Званы зазванілі так, як званілі яны адвечна, калі ішла бяда — нашэсце ворага, навадненне, пажар. Званы клікалі: «Падымайся, народ! Падымайся, народ!»

І людзі паднялі галовы. Натоўп як бы вырас. А каты спалохана замітусіліся. Нешта крычалі Бругер і Шміт. Лучынскі кінуўся да царквы. За ім гестапаўцы. З бронетранспарцёра пачалі біць з кулямёта па званні.

А званы ўсё клікалі: «Падымайся, народ! Падымайся, народ!»

Не ведаю... І цяпер не ведаю, праз гэта ці так было задумана... Але пакаранне спынілі. Павесілі адзінаццаць. Тры шыбеніцы засталіся пустыя. Астатніх арыштаваных адвезлі назад у турму. Болыпасць з іх у хуткім часе расстралялі.

Калі чалавека, які званіў, забілі, званы доўга яшчэ грозна гудзелі, так моцна ён расхістаў іх. Чалавеку было семдзесят шэсць год. Стары, глухі, адзінокі званар. Кузьма Ягоравіч Сарока. Як ён трапіў на званіцу? Значок? Выпадкова? Але безумоўна адно: убачыў ён адтуль, як караюць прышэльцы нашых людзей, і не вытрываў. Ведаў, што ідзе на смерць. Пайшоў. Без страху. Па тым, як яны стралялі там, на званні, і як пачалі сціхаць бомы, я зразумеў, што чалавека забілі. Але зразумеў другое, галоўнае — што ён свядома ішоў на гэта. Помню, я пашкадаваў, што гэты невядомы змагар не зацягнуў туды кулямёт. Адных званаў мала. У мяне, па крайняй меры, будзе пісталет і граната. Але яны былі схаваны на кватэры.

Калі плошча апусцела, я пайшоў на кватэру. Па го-

радзе усюды патрулі паліцыі і гестапа. Яны тройчы спынялі мяне і правяралі дакументы.

Ліза кінулася насустрач, устрывожаная і радасная:

«Я ўсе вочы праглядзела. Чаму так позна? Кажуць, людзей вешалі?»

У гэты момант, упершыню за той дзень, апанавала слабасць. Самлелі ногі. Я знясілена апусціўся на канапу, відаць, збілеў.

«Што з табой?»

«Павесілі Паўла»,— сказаў я і... заплакаў.

Яна ведала Паўла, ён заходзіў раней, і ёй падабалася, што я сябрую з такім чалавекам, інтэлігентным, разумным, служачым управы.

Цяжка сказаць, чаму я даверыўся ёй у той момант. Бываюць душэўныя рухі, якія немагчыма растлумачыць.

Жанчына ў той міг, відаць, шмат што зразумела, бо заціснула рот далонямі. Потым глянула ў вокны, зачыніла на кручок дзверы. І ні пра што больш не запытала. Знікла, напэўна, яе надзея зрабіць мяне мужам. І яна адразу пастарэла, асунулася, шчыра засмуцілася, калі я адмовіўся ад сьнедання. Я таксама болып нічога не тлумачыў ёй. Надзеў лепшы касцюм, дастаў з тайніка пісталет і гранату.

Яна спытала:

«Ты болып не вернешся?»

«Не ведаю».

Я адказаў шчыра. Хіба я мог ведаць, што са мной будзе?

Яна пацалавала мяне.

«Будзь асцярожны, Кузя. Ведай, табе ёсць куды вярнуцца».

План быў просты. Усё робіцца простым, калі чалавек перастае думаць пра сябе, пра жыццё... Калі галоўнае — дасягненне мэты.

Паліцыя размяшчалася ў асобным двухпавярховым будынку насупраць управы. Я мог пайсці проста туды. Але я пайшоў на плошчу, пустую і жудасную ў той дзень. Вечер, халодны асенні вечер пагойдваў целы павешаных і вяроўкі на трох шыбеніцах. Для каго яны пакінуты? Не, мяне жывым фашысты не возьмуць! Я развітаўся з таварышамі. Стаў насупраць Паўла, крокаў за дваццаць, бліжэй вартавы не падпусціў. На Паўлаву

шыю была накінута яшчэ адна пятля — павешана дошчачка з надпісам: «Я кіраваў бандай, якая забівала нямецкіх салдат». Надзі Кузьменка яны напісалі: «Я ўзрывала нямецкія эшалоны».

Увогуле, яны пускалі паглядзець на вісельнікаў, для гэтага пакараных пакінулі на шыбеніцах — каб устрашыць гараджан. Але я стаяў, мабыць, занадта доўга. Бо вартавы раптам пагразіў мне аўтаматам і закрычаў, каб я праходзіў. Чаго добрага, яшчэ стрэліць. Што ім значыла забіць аднаго чалавека! А мне паміраць так недарэчна нельга! Таму я паслухмяна пайшоў, развітаўшыся з Паўлам, з таварышамі, якіх я не ведаў пры жыцці, але смерць іх зрадніла нас.

Вартавы паліцай ведаў мяне. Я сказаў яму, што хачу паступіць да іх на службу. Ён узрадаваўся:

«Давай. Такія хлопцы нам цяпер во як патрэбны!»

«Начальнік у сябе?»

«Толькі што прайшоў».

Але сакратарка-перакладчыца затрымала мяне. Гэтую асобу я таксама ведаў: Павел хадзіў з ёй нават разы два ў кіно, каб выведаць, чым яна дыша. І заключыў: «Дрэнь поўная». Яна сказала, што ў спадара Лучынскага важная нарада і наўрад ці прыме ён мяне. Я адказаў, што ў мяне пільная справа.

«Якая?»

«Хачу паступіць у паліцыю».

Яны паглядзела на мяне зацікаўлена і больш прыветліва.

«0, тады пачакайце».

Зраднікам падабалася, калі іх болынала. Магчыма, кожнага з іх цешыла думка: «Не я адзін».

Сакратарка была стройная брунетка, гадоў дваццаці пяці, але са стомленым ад бяссонных начэй тварам распусніцы. Ды, мабыць, траплялі ёй у апошні час мужчыны падношаныя, тыпу Лучынскага. Бо, калі яна бліжэй агледзела мяне і падумала, што я буду служыць побач, у яе юрліва заблішчалі вочы. Яна пачала заляцацца. Мне зрабілася агідна. Я думаў пра помсту, ішоў на смерць, а тут трэба было «сушыць зубы», гаварыць чорт ведае пра што. Хацелася стукнуць яе з пісталета, а потым тых, усіх, што за дзвярамі, абабітымі жоўтым дэрмацінам. Сакратарка сказала мне, хто там: «Заступца і следчы».

Не, раней трэба іх. У мяне не хапала сілы чакаць.

Я падняўся і наблізіўся да дзвярэй. Але яна загарадзіла дарогу. Аўчарка пільна сцерагла свайго гаспадара.

«О, ты нецярплівы. Але начальнік не любіць. Май на ўвазе».

Яна наступала на мяне і адціскала ад дзвярэй. На маё шчасце, халуі хутка выйшлі. Яны шапталі нешта адзін аднаму на вуха і задаволены ўсміхаліся. Лысы намеснік начальніка паліцыі Левашоў ушчыпнуў сакратарку за мяккае месца, кінуў на мяне:

«Ці не хахаля ты такога знайшла, Мура? У гэтага ёсць брандспойт».

Яны цынічна зарагаталі.

«Нахабнікі»,— сказала яна ўслед ім, як бы апраўдваючыся перада мной.

І пайшла ў кабінет, каб далажыць пра мяне. Выйшла не хутка ці, можа, мне так здалося — цягнуліся мінуцы. Помню, што я раптам захваляваўся, пачуў, як грукае сэрца. Яшчэ міг, адзін міг — і я адпомшчу за Паўла, за таварышаў. Дзверы адчыніліся. Яна, Мура, сказала: «Праходзі» — і прапусціла мяне. Я зачыніў за сабой дзверы асцярожна, быццам яны былі з танюсенькага шкла. Ступаў па дывановай дарожцы на пальчыках, пачціва і ціха, каб не спужаць зверу. Круціў у руках шапку. Лучынскі глянуў насцярожана, трымаючы руку пад сталом, можа, на кнопцы званка ці на пісталёце. Але пазнаў мяне (ён інспектаваў пажарную і разоў колькі з'яўляўся на пажары) і заспакоіўся. Паклаў абедзве рукі на паліраваны стол двухметровай даўжыні, як бы абняў гэты сімвал сваёй улады. Выпрастаўся ў высокім крэсле. Сядзеў, як на троне. Яны ўсе ігралі, гэтыя мізэрныя пустыя людзі, здраднікі, уяўлялі сябе фюрэрамі і былі такімі ж бяздарнымі актарамі, як і Гітлер.

Я спыніўся крокі за тры ад стала ў пачцівай паставе. Я загадваў сабе: «Не выдаць... Шводным рухам не выдаць сябе!» Хоць і марудзіць нельга было: мог зайсці хто-небудзь з паліцай.

«Дык, кажаш, хочаш перайсці ў паліцыю? Чаму? Пажарная — тая ж паліцыя. І нам патрэбны там адданыя людзі».

«Хачу помсціць за бацькоў, пан начальнік».

Кузьма Клешч — сын раскулачанага, у паліцыі былі мае анкеты.

Лучынскі крыва ўсміхнуўся:

«Мы нікому не помсцім. Мы будзем новую Беларусь».

Пры гэтых словах ён адсунуў нагайку, якая ляжала на сталё, каля правай рукі.

Я меўся застрэліць яго ва ўпор, а таму глядзеў толькі на вузкі твар, на лоб у кароне прыгожых пасівелых вало-соў. Я цэліўся, выбіраючы момант. І раптам нагайка... Тая, якой ён ударыў Паўла. Адною гэтай дэталі было даволі, каб маланкава змяніўся план. Я скочыў да стала. Я кінуў цераз стол усю сілу свайго цела. Каб ён не паспеў націснуць кнопку, ударыў кулаком у пераносіцу. Ударыў так, што пасля ў мяне было запаленне надкосніцы ўказальнага пальца. Я схпіў нагайку, накінуў скураную пляцёнку яму на шыю і што ёсць сілы рвануў за канцы — за тоўсты, абглянцаваны, з раменьчыкам, і тонкі, з мяцёлкай калючых дроцікаў. Хруснулі шыйныя храшчы. Спавар Лучынскі вываліў ненатуральна доўгі язык. Вылезлі з арбіт вочы... Я падсунуў крэсла да сцяны, каб цела не ўпала і не нарабіла грукату. Было брыдка і пагана: ніколі яшчэ не выконваў прысуд такім чынам. Звычайна страляў ці кідаў гранату... Але ўсведамленне, што я выка-наў справядлівы прысуд, адплаціў за смерць таварышаў у дзень іх пакарання, дало новыя сілы, новы імпульс жыцця і барацьбы. Не, цяпер не хацелася паміраць! Я скочыў да дзвярэй: ці не ідзе хто? За шчыльнымі дзвярамі прыглушана стукала машынка. Ціха. Вярнуўся да стала і на нейкім нямецкім цыркуляры буйна напісаў:

«Гэта першы акт помсты за павешаных. Дрыжце, каты! Смерць здраднікам!»

Выйшаўшы, зачыніў дзверы за сабой гэтак жа ціха і асцярожна, як і тады, калі заходзіў у кабінет. Мура ўсміхнулася мне:

«Дамовіўся?»

«Ага».

«Да нас ці на ўчастак?»

«Да вас. Да заўтра».

«Да заўтра»,— задаволены развіталася яна.

Але ў доўгім і пустым калідоры з'явілася жаданне пабегчы. Я ледзь стрымаў сябе. Дайшоў да лесвіцы, уапціўся рукой у поручні і зноў-такі прымусіў сябе сысці з другога паверха не спяшаючыся. Вартавы таксама спытаў:

«Узяў?»

«Але».

«З цябе — куш. Пакуль што цыгарэту».

Я памацаў пісталет і гранату. Цыгарэт не было.

«Адаў Муры»,— прыгадалася, што яна курыла, калі я выходзіў.

«Ого, хутка ты знаёмішся,— зарагатаў вартавы.— Але заўтра з пустымі кішэнямі не прыходзіць, у нас свае законы».

«Ведаю».

А сам лавіў кожны гук — ці няма трывогі?

Па вуліцы я пайшоў шпарка. Накіраваўся на Савецкую. Спадзяваўся, што на цэнтральнай будучы людзі і я схаваюся сярод іх і здолею перабрацца ў Залінейны раён. А там — некалькі явак. Я паспеў выйсці на Савецкую. Але ў той дзень яна была бязлюдная. Рэдкія прахожыя, і то, відаць, болыпасць — агенты ў цывільным.

І тут мяне дагнала трывога. Гукі яе даляцелі не з паліцыі — з гестапа, ажно з Паркавай. Зараўлі сірэны і маторы, загаўкалі аўчаркі. Вуліца ўміг яшчэ болын апусцела. Нават агенты, відаць, кінуліся да тэлефонаў, каб даведацца, што здарылася, атрымаць указанні. Я не паскорыў хаду, каб не выдаць сябе. Але імкнуўся хутчэй дасягнуць разбуранага бамбардзіроўкай квартала, каб схавацца ў руінах. І раптам — бываюць жа стрэчы! — насустрач Лотке. У вопратцы рабочага. Я зрабіў выгляд, што не пазнаў яго, і прайшоў міма. Але інстынкт вопытнага агента і, безумоўна, падазронасць, якую ён меў да мяне ўвесь час, прымусілі яго дзейнічаць.

«Стоі! Рукн вверх!» У гэты раз ён крыкнуў на чысцейшай рускай мове.

Я павярнуўся... Падняў рукі. Але з правай вылецела лімонка. Я паспеў убачыць, як Лотке кінуўся ў акно майстэрні па рамонце гадзіннікаў. Раней чым грывнуў выбух, дзынкнула вітрыннае шкло. Я схаваўся ад узрыву ў нішы замураваных дзвярэй. А потым кінуўся ўніз, звярнуў у першы праезд і пайшоў па задворках. Я ішоў назад, паўз двор управы, амаль паўз самую паліцыю, дзе стаяў гоман галасоў. Па шуму матораў, брэху сабак лёгка было здагадацца, што гестапаўцы абкружаюць кварталы па той бок Савецкай, кварталы руін. І, аднак, я шкадаваў, што не перасек галоўную магістраль. Там быў увесь горад, разбураны і цэлы. Там жылі нашы людзі, адтуль быў выхад у поле, у лес. А тут я быў заціснуты ў невялікім раёне паміж цэнтральнай вуліцай, якую цяпер ужо не перайсці, і ракой, за якую таксама не перабрацца. Уздоўж вуліцы — управа, паліцыя, правей — казармы зондэркаманды, над ракой — элеватар,

прыстань са складамі, на беразе — вартавыя вышкі, агнявыя кропкі. І паміж гэтым — некалькі ціхіх вуліц, да якіх не дайшоў пажар і дзе заставаліся жыць нашы людзі. Нашы... А ці ўсе нашы? Гэта своеасаблівы раён. Дарэвалюцыйнай забудовы. Сяліліся тут пры цару галоўным чынам чыноўнікі. Пасля рэвалюцыі шмат якія дамы былі нацыяналізаваны, сталі камунальнымі. Але болын за ўсё эвакуіравалася ў пачатку вайны менавіта з гэтых камунальных кватэр. Рабочыя, савецкія служачыя. А хто застаўся... Не ўсе яны, відаць, нашы. Акрамя таго, я ведаў, што тут кватаруе многа немцаў — афіцэры, камерсанта. Праўда, была ў мяне перавага: я выдатна ведаў гэты раён, не толькі кожны завулак, але кожны дом і сад. Я жыў тут, калі вучыўся ў медвучылішчы.

У адзін міг я ўзважыў усе мінусы і плюсы. Тут жа выявіў яшчэ адзін мінус: я быў ранены. Асколкам уласнай гранаты. Ніша не схавала мяне ўсяго, і асколак пацэліў у нагу, вось сюды... Я нават намацаў яго. Штаніна набрыняла крывёю. Рана няцяжкая. Але па крывавым следзе лёгка ідуць аўчаркі. Таму я мусіў спусціцца ў склеп разбуранага магазіна, падраць споднюю кашулю і перавязаць нагу. Патраціў некалькі хвілін. За гэты час пачалі абкружаць раён узрыву. Цяпер ужо не толькі шум матацыклаў, але і нямецкія каманды даляталі да мяне. Мабыць, упэўненыя, што я нікуды не дзенуся, немцы, здавалася, не вельмі ўжо спяшаліся.

У невялікіх руінах таго раёна схавацца нельга, я добра разумеў. Трэба выходзіць. І я выйшаў у Пушкінскі завулак, рушыў да ракі. Схаваць могуць толькі людзі, савецкія людзі. Я зазіраў у вокны драўляных дамоў. Я ведаў гэтыя дамы, але не ведаў людзей. Яўрэйская сям'я, дзе я кватараваў, эвакуіравалася. Другіх знаёмых тут не было. Якія знаёмыя ў студэнта!

Прайшла міма добра апранутая жанчына, агледзела мяне залішне зацікаўлена. Што прыцягнула яе ўвагу? Я намагаўся не кульгаць, закрываў рукой прабітую палу пінжака. З двара выбег афіцэр, на хаду зашпіляючы гузікі. Я сціснуў ручку пісталета. Але немец не зачэпіў мяне, глянуў абыякава і пабег у бок цэнтра. Мабыць, яго выклікалі па трывозе.

Я звярнуў у вузкі безыменны завулак, па якім некалі хадзіў да ракі. Можа, і цяпер спусціцца да ракі і паспрабаваць пераплыць яе? Але на тым беразе бязлесны луг. Кожны, хто з'яўляецца там, бярэцца на мушкі кулямётаў.

Не, ратунак можа быць толькі ў адным з гэтых дамоў. Але ў якім? Аўчаркі брахалі ўжо недзе каля ўправы. Калі натрапілі на след, яны будуць тут цераз дзве-тры мініуты. Нельга марудзіць.

Я азірнуўся і... убачыў дом, у які мяне пацягнула нейкае асаблівае чужое. У такія моманты з'яўляецца інтуіцыя, якая вядзе беспамылкова. Дом гэты стаяў не ў рад з іншымі дамамі, а ў глыбіні добрага саду. Прыгожы асабняк. Аднойчы я быў у гэтым доме. Прыходзіў здаваць экзамен гаспадару яго доктару Савічу.

— Савіч? Той Савіч? — не вытрымаў і выказаў сваё здзіўленне Шыковіч.

— Але. Той Савіч, пра якога Гукан з тваёй дапамогай піша, як пра здрадніка. Той Савіч, які супрацоўнічаў з немцамі, узначальваў аддзел управы і якому фашысты арганізавалі пышнае пахаванне.

— Тысяча і адна ноч. І ты пайшоў у гэты дом?

— Але. Сігануў цераз паркан, пераканаўшыся, што завулак пусты. Безумоўна, я рызыкаваў. Я ведаў, хто такі Савіч. Боўн таго, я ведаў, што ў доме кватаруе ўрач нямецкага шпіталю. Што ж... паміраць, дык з музыкай, чорт вазьмі! Я ішоў ужо ў той дзень раз на смерць. Яна дала адгэрміноўку. І калі не было іншага выйсця, калі любы варыянт даваў яшчэ менш шанцаў... Але, акрамя ўсяго, была нейкая інтуіцыя... Была вера ў гэтага чалавека. У Сцяпана Савіча. Я ведаў не Савіча-зdraдніка, а Савіча-ўрача, буйнейшага інфекцыяніста, бясстрашнага чалавека, які за сорак год урачэбнай дзейнасці патушыў дзесяткі эпідэміі. Яго паважалі ў горадзе. Няўжо такі чалавек мог прадацца?

Зваліўшыся ў чужы сад, як з неба, я спалохаў мілую істоту. Яна карміла трусікаў. Клеткі з трусамі стаялі паўз паркан у два паверхі. Я пазнаў дзяўчыну. Дачка Савіча. Калі мы прыходзілі да хворага доктара здаваць экзамен па інфекцыйных хваробах, яна, падлетак, школьніца, падавала нам чай. Доктар, знаёмячы нас з ёй, сказаў: «Гэта мая гаспадыня». Але імя яе за тры гады я, безумоўна, забыўся.

Яна войкнула, а потым сурова спытала:

«Што вам трэба? Хто вы?»

«Цішэй! — шыкнуў я. — Я друг тых, каго сёння павесілі».

«Павесілі? А каго павесілі?»

Я ўзлаваўся. Калі ідзе такая вайна, калі штохвілі-

ны гінуць людзі, жывуць, аказваецца, вось і так: за высокім парканам, у добрым садзе, кормяць трусікаў... Жаруць трусцяціну... І не ведаюць, што робіцца навокал.

«Людзей, якія не сагнулі спіны. Чуеце? Аблава. Схавайце мяне!» Узлаваны, я не прасіў — загадваў.

І яна зразумела. Схапіла мяне за руку і шпарка пабегла да дома. У калідоры спынілася, задыханая, узбуджаная.

«Куды ж вас схаваць? Пад кухняй ёсць пограб. Хочаце туды?»

Я паверыў у яе шчырасць і цалкам даверыўся ёй. Але на парозе кухні яна спынілася. Перадумала.

«Не, у пограб дрэнна. На другім паверсе пакоі нямецкага ўрача пана Грота, ён кватаруе ў нас. Я зачыню вас у яго пакоях. Добра?»

Я згадзіўся і на гэта. Яна збегала некуды, вярнулася з ключамі. Мы падняліся ў мансарду, у добра абстаўлены пакоі. Пакідаючы мяне, яна ўсміхнулася ласкава і разгублена.

«Ключа ў мяне няма. Няхай шукаюць Грота. У тым пакоі за шафай дзверы на гарышча. А там у нас чорт нагу зламае».

Я падзякаваў. Яна зачыніла дзверы на ключ. Але праз хвіліну вярнулася і прашаптала ў замочную шчыліну:

«Слухайце, вы... Як вас? Калі яны ўсё-такі ўварвуцца сюды, вы будзеце страляць?»

«Буду!» — цвёрда і бязлітасна адказаў я.

«У шафе ў Грота стаіць аўтамат».

О, дзяўчо гэтае было не з баязлівых! Дарэмна я ўпачатку блага падумаў пра яе. З той хвіліны я адчуў да яе павагу. Безумоўна, учынкі яе ў той міг маглі быць не ад свядомага пераканання, а ад жадання рамантыкі, што ўласціва такому ўзросту. Але было бясспрэчна — чалавек наш, сумлены. Інтуіцыя не падвела. І гэта радавала.

У завулак яны ўскочылі ў той жа міг, як я застаўся адзін у шыкоўнай кватэры нямецкага афіцэра. Я ўбачыў іх праз акно. Гестапаўцаў з сабакамі і паліцай. Але я пераболынаў ролю аўчарак. Не такія яны ўжо разумныя і не такія ўжо ў іх тонкі нюх, як пра гэта расказвалі легенды. Звычайныя сабакі. Усе тры чамусьці кінуліся ў адзін двор. Безумоўна, следам за імі туды ўскочыла ўся зграя гестапаўцаў і паліцай. Пачаўся вобыск. Пошукі ў тым доме занялі мінут дзесяць. Потым з'явілася тая модна апра-

нутая жанчына, якую я сустрэў. Я пазнаў яе нават з такой адлегласці. Яна паказала гестапаўцам на гэты безыменны завулак. У мяне ёкнула сэрца. Няўжо яна бачыла, як я пераскочыў цераз паркан?

Гестапаўцы кінуліся сюды. Я заглянуў у шафу. Сапраўды, там стаяў аўтамат. Я не адважыўся набліжацца да акна, каб сачыць за імі. Маглі ўбачыць. Але вось сабакі загаўкалі, заскуголілі каля таго месца, дзе я пераскочыў паркан. Значыцца, напалі на след. Я дастаў аўтамат.

І раптам у садзе пачаўся дзікі вэрхал: вой, брэх, піск, крык. Я жахнуўся. Няўжо яны кінуліся на маю ўратавальніцу? Яна датыкалася да мяне, брала за руку. Забыўшыся на небяспеку, я наблізіўся да акна. І ўбачыў: аўчаркі рвалі трусоў.

Ты ведаеш, што зрабіла гэтае дзяўчо? Не кожны вопытны падполыпчык мог бы дадумацца. Яна выпусціла трусоў. Болян таго, яна забіла аднаго і кінула на сцэжку каля таго месца, дзе я пералез паркан. Раз'юшаныя, галодныя сабакі, учуўшы пах крыві, ашалелі. Гестапаўцы не маглі іх стрымаць. Дзве аўчаркі пераскочылі паркан і, убачыўшы трусоў, пагналіся за імі.

А ў фортку грукалі гестапаўцы.

Гаспадыня спалоханым голасам крычала з ганка:

«Я баюся ваших сабак! Я баюся ваших сабак!»

Відаць, нехта з гестапаўцаў пералез і адчыніў калітку.

Тады яна закрычала абурана: «Панове! Панове! Што вы робіце? Гэта трусы пана Грота! Хірурга шпіталя пана Грота. Яго трусы. Божа мой! Што мне скажа пан Грот?»

Сабак нарэшце ўгаманілі. Цяпер яны толькі гырчалі, даядаючы трусяціну.

Яе спыталі ветліва:

«Скажыце, фрэйлейн, сюды ніхто не заходзіў?»

Яна ўсхліпнула:

«Трусы пана Грота! Гэта дом доктара Савіча. І ў нас кватаруе пан Грот, хірург шпіталя».

Гестапавец ці, магчыма, паліцай паўтарыў пытанне па-руску.

«У нас заўсёды зачынена фортка. Тату пагражаюць, што яго заб'юць за тое, што ён служыць у немцаў. Я казала яму: навошта яму служыць? Ён мог прымаць хворых дома, як доктар Грайпінер. У Грайпінера хутка будзе свая клініка. А тату сапраўды могуць забіць. Няшчасныя трусікі!.. Што скажа пан Грот?»

Яна іграла наіўную дурную дзяўчынку. Але геста-

паўцам не было калі слухаць яе балбатню. Старэйшы закамандаваў:

«Пашукаць!»

Яны зайшлі ў дом. Сабакі не пайшлі, бо іх цікавілі болын трусы, а не мой след. Ды і ад следу, як я пасля даведаўся, нічога не засталася. Гэтая дзяўчынка зрабіла яшчэ адзін надзіва хітры ход: яна паспела працерці ганак і падлогу ў калідоры растварам фармаліну.

З пакоюў першага паверха далятаў да мяне гул галасоў, але слоў нельга было разабраць. Потым я пачуў іх крокі на лесвіцы. І яе голас:

«Там жыве пан Грот. Але ён не пакідае ключа. Ён не верыць, што я магу ўпільнаваць дома. Вы можаце, безумоўна, паламаць дзверы. Вы падушлі яго трусікаў. Але што скажа пан Грот? Ведаеце, давайце лепш я пазваню яму, няхай ён прывязе ключы. Ён хутка, у яго свая машына. Тады вы самі растлумачыце яму, што гэта вашы сабакі падушлі яго трусоў. Каб ён не думаў, што я не ўпільнавала».

«Ну і знайшоў сабе трашчотку гэты Грот»,— сказаў адзін гестапавец, націскаючы на ручку дзвярэй.

Другі, недзе ўнізе, засмяяўся:

«А так яна нічога. Маладзенькая. Ножкі стройныя».

Відаць, глядзеў, нахабнік, на яе ногі знізу. Крокі пачалі спускацца, аддаляцца. І ўсё звінеў яе галасок. Яна ўсё яшчэ нешта гаварыла пра свайго тату, пра пана Грота і пра трусоў. Я пачуў шум машыны. Потым падрабязны даклад аб пошуках нейкаму начальніку. Магчыма, што гэта быў сам Бругер. Выслухаўшы, ён рэзюмаваў:

«Ідыёты! Пераварнуць дагары ўвесь раён, але знайсці гэтую сволач! Вось яго фатаграфія».

Працавалі яны аператыўна, нічога не скажаш: менш як за гадзіну пасля здарэння была размножана мая фатаграфія.

Я чакаў: будуць яны «пераварочваць» дом Савіча ці не? Прызнаюся, у той міг мне не хацелася страляць у іх ні з пісталета, ні з аўтамата. Я разумеў, якую небяспеку наклікаў бы ўзброеным супраціўленнем на гэтую мілую «трашчотку». Пры ўсёй суровасці і бязлітаснасці таго дня мне да болю стала шкада яе. Ёй трэба жыць! Трэба жыць... каб прынесці камусьці многа радасці.

Нам пашанцавала: у дом яны болып не вярнуліся. Бругер верыў доктару Савічу. «Пераварочвалі» суседнія дамы.

Праз некаторы час яна зайшла да мяне. Ціхенька адчыніла дзверы, моўчкі прайшла да канапы, зморана села, выцерла далоняй лоб. Але вочы яе блішчалі радасна і ўзбуджана.

«Ух, здаецца, мінула. Як я баялася! Ох, каб вы ведалі, як я баялася. Цяпер я ведаю, што такое «душа ў пятках». Яна скінула басаножку і памацала сваю пятку; гэта было найўна і смешна, і яна сама засмяялася: «А хораша я вадзіла іх за нос. Вы чулі? З мяне магла б выйсці актрыса. Да вайны я хадзіла ў драмстудыю пры клубе чыгуначнікаў».

І яна ўздыхнула, успомніўшы той дарагі даваенны час. Я спытаў, як яе імя.

«Софа... Мама звала — Соня, а тата і цётка — Зося. Мама мая на дваццаць гадоў маладзей за тату, і яе забралі ў армію, мама — хірург. У нашу армію, — з гонарам падкрэсліла дзяўчына і тут жа ўздыхнула. — А тата працуе ў немцаў. Парадокс. Праўда? Цёця Марына памерла два месяцы назад. Пасварылася з татам, а ў яе хворае сэрца. Тата вельмі перажывае цяпер. А што гэта я, тата, тата... А вы, можа, не ведаеце, хто мой тата... Гэта — доктар Савіч. Вы гараджанін? У горадзе яго многія ведаюць».

Я адказаў, што ведаю Сцяпана Андрэевіча, ён вучыў мяне.

Гэта яе проста ашаламіла. Яна падскочыла, наблізілася і пільна ўгледзелася ў мой твар.

«Божа мой! Цяпер я, здаецца, успамінаю. Вы прыходзілі да таты здаваць экзамены, калі яго аперыравалі з прычыны тромбафлебиту».

І раптам стала задумліва-сур'ёзнай. Спытала:

«Скажыце, вы ведалі, што тата працуе ў немцаў?»

«Ведаў».

«Ведалі і прыйшлі ў наш дом?»

«Ведаў і прыйшоў, бо ўпэўнены, што доктар Савіч не прадасць мяне».

Яна доўга глядзела мне ў вочы, а потым нахілілася і... пацалавала ў шчаку. Пацалавала не па-дзявочы, сарамліва ці гарэзліва, а па-даросламу, сур'ёзна, з удзячнасцю.

Мая першая падпольная клічка была «Віктар», і я чамусьці сказаў яе, а не сапраўднае імя, хоць пасля зразу меў, што гэта недарэчна, непатрэбна і няшчыра перад Зосяй.

«Дзякую вам, Віктар. Цяпер вы мне брат. І я вас схаваю, як брата. Так схаваю, што фрыцы за сто год не знойдуць. Хадземце. А то праз гадзіну прыйдзе Грот. Ён дакладны».

Тады я спытаў:

«Думаю, у доме, дзе жывуць два ўрачы, знойдзецца скальпель і пінцэт?»

«Скальпель? Навошта вам скальпель?»

«У бядры маім сядзіць асколак гранаты».

Вельмі магчыма, што толькі ў той міг яна адчула ўсю сур'ёзнасць барацьбы, свайго мімавольнага ўступлення ў гэтую барацьбу, небяспекі, якая цяпер пагражала ёй, бацьку-Трусы, фармалін, балбатня з гестапаўцамі — усё гэта, відаць, рабілася ў парыве, у захапленні незвычайнасцю, усё гэта была амаль гульня ў хованкі маладога здоровага хлопца. А тут яна зразумела. І разгубілася, спалохалася, замітусілася.

«Што ж рабіць? Хадземце ў бацькаў кабінет, там усё ёсць. Не, не... Нельга. Могуць прыйсці. Давайце сюды... на гару. Аўтамат паставім на месца... Вось так... Крыві не накапала?» — агледзела падлогу. Потым адчыніла невялічкія сцянные дзверы, і мы апынуліся ў каморы, завешанай вопраткай. Дзесяткі паліто, касцюмаў, плаццяў. Нешта зашыта ў прасціны, мабыць, футры. Пахла нафталінам.

«Багата жыве доктар Савіч. Шкада дабра, таму і да немцаў падаўся», — падумаў я нядобразычліва.

Мы падлезлі пад вопратку і яшчэ праз меншыя дзверкі выйшлі на гарышча — вузкі тунель паміж сцяной мансарды і дахам. Аднекуль здалёк цадзілася святло, і было відаць, што тут сапраўды «чорт зламае нагу». Старыя крэслы, карціны, дываны, верстакі, рыбацкія сеткі, мяшкі, посуд — усё гэта было награвашчана абы-як. Мы ледзь прабраліся. Нават паўзлі праз нейкую шчыліну. Гэта быў праход пад выступам акна. Такім чынам мы перабраліся на другі бок, за глухую сцяну мансарды, дзе было болып прасторна і светла.

Тут на старым матрацы Зося зрабіла мне прытулак. Праз другі ход, праз люк у столі над кухняй, яна прынесла прасціну, падушку, коўдру, інструменты, бінты, вату, ёд.

І я зрабіў сабе аперацыю — дастаў асколак. З яе дапамогай. Перад гэтым мы паспрачаліся. Я лічыў сябе ўжо закончаным медыкам. Медтэхнікум, як тады называлі,

курс інстытута... Ва ўсякім разе, даўно ўжо пазбавіўся фальшывай сарамлівасці, калі што тычылася хваробы. Але, ведаеш, перад гэтай дзяўчынкай мне стала сорамна агаляць сябе. Я папрасіў яе адысці. Яна запырэчыла.

«Я ніколі не хацела быць урачом. Але я дачка ўрачоў»,— сказала яна рашуча.

І такі добра памагла мне. Ва ўсякім разе, крыві не баялася і павязку зрабіла прафесійна.

А потым прыйшоў Грот. Мы пачулі, як ляпнулі за сцяной дзверы. Зося нырнула ў люк. Цяжкія крокі. Іх галасы, яго і яе. Словы глухі ў сцяне. Пра што яны гаварылі? Я ненавідзеў немца двойной нянавісцю: і за тое, што ён афіцэр гітлераўскай арміі, і за тое, што адарваў Зося і не дае ёй з'явіцца сюды. Аднаму мне было цяжка. Вечарэла. Узняўся вецер. Стары бляшаны дах грымеў на тысячу ладоў. А мне здавалася, што над горадам ідзе страляніна, што крычаць жанчыны, дзеці. Уявіліся павешаныя, так, як ні разу яшчэ за гэты доўгі і страшны дзень. Вецер гойдае іх целы. Счарнелыя твары. Счарнелы твар Паўла. Той жывы, ясны твар, па якім заўсёды гуляла ўсмешка, то гарэзлівая, вясёлая, то хітрая, то сумная. Ён стаяў перада мной жывы і прасіў: «Антоша, калі са мной што здарыцца, не забудзь Тарасіка». Я не знайшоў Тарасіка. І мне хацелася раўці ад крыўды і болю.

Пачуўся глухі барытон Савіча. Недзе ўнізе. Туды ж спуściўся немец. Галасы сціхлі. Напэўна, селі вячэраць. У светлай сталовай, за круглы стол, накрыты белым абрусам. Упершыню я ўспомніў, што цэлыя суткі нічога не еў. Але есці не хацелася. Гудзела ў галаве. Хто такі Савіч? Зося гарача падзякавала, калі я сказаў, што ўпэўнены, што доктар Савіч не прадасць мяне. Але яна не сказала: прыйдзе тата і зробіць вам аперацыю, не павяла ў бацькаў кабінет. Чаму? Ці скажа яна яму пра мяне?

Тысяча думак адразу. Яны палілі мозг. Я адчуваў, што пачынаецца гарачка. Калі страчу прытомнасць, пачну трызніць — выдам сябе, выдам яе... І я напружваў усе сілы...

Сцямнела. А вецер не сціхаў. Асенні. Халодны. Злы. І я такі праваліўся ў жудасную яму. Там, клубком сплёўшыся, качаліся ваўкадавы. Гледзячы на іх, іржалі эсэсаўцы, і морды ў іх таксама сабачыя. Раптам Лучынскі страшэннай доўгай рукой, як у Вія, паказаў на мяне: «Вось ён!» Я ўцякаў. А яны гналіся за мной. З надзвычайнай лёгкасцю я скакаў цераз парканы, цераз дамы нават.

А яны не адставалі. У мяне калацілася сэрца. Вось-вось дагоняць.

Апрытомнеў я ад дотыку да твару халоднай мяккай далоні і шэпту над вухам:

«Родненькі мой! Што з табой? Гарачка? На, выпі вось гэта. І з'еш».

У поўнай цемры дзяўчына сунула мне цёплую пляшку. Памагла падняць галаву. Я выпіў салодкую вадкасць, ад якой пахла парэчкамі і вермутам. Яна падбэдзёрвала:

«Пі, пі. Ты стагнаў. Не трэба стагнаць. Нельга. Каб я магла застацца тут з табой! Я пільнавала б цябе. З'еш вось гэта».

У руцэ маёй апынуўся кавалак мяса, відаць, трусаціны.

«Яны селі гуляць у шахматы, бацька і Грот. Абодва нечым усхваляваны, нешта хаваюць ад мяне. А я — ад іх. Каб мне застацца з табой, Віктар. Я пільнавала б цябе».

Пітво і ежа падмацавалі. Я зразумеў, чаго яна баіцца. Прыйшлося заспакоіць яе, што я не буду болып стагнаць і крычаць:

«Гэта ў сне. Болып спаць не буду».

Яна бясшумна знікла. Але пакінула мне сілу і заспакоенасць. Цяпер я адчуваў яе прысутнасць, яе клопат. І мне не было страшна ў цемры, пад дахам, які гудзеў і ляскаў. Каб толькі не залішні быў яе клопат, а то якраз яна, а не я, можа праваліць нас. Цяпер ужо я думаў не пра сябе — пра нас.

Мне сапраўды стала лепш. Ва ўсякім разе, прытомнасць болын не траціў.

Недзе апоўначы пайшоў дождж. Тысячы малаткоў загрукалі па блясе. Потым па маёй галаве. Аглушылі. І я праваліўся ў пустую яму, дзе не было ні сабак, ні гестапаўцаў.

Прачнуўся, калі развіднела. Адчуванне ранішняе — здаровае. Нават нага не вельмі балела. Болып балеў палец на руцэ, і я доўга не мог успомніць — ад чаго. У думках — цішыня. І на двары ціха. Лягнула фортка. Галасы. Нехта пайшоў. Хутка з'явілася Зося. Прынесла сняданак — кашу, малако, яблыкі. Смачна і многа. Была яна засяроджаная, сур'ёзная, не такая гаварлівая, як учора. Паведаміла з болем і смуткам:

«Яны павесілі адзінаццаць чалавек. На плошчы. Якое зверства! А нашы задушылі начальніка паліцыі»,— і таксама з болем.

«Сабаку — сабачая смерць», — не вытрымаў я.

Яна глянула на мяне і... здагадалася:

«Ах! Гэта — вы?!»

Цяжка зразумець, чаго больш было ў яе воклічы: здзіўлення, захаплення, інтэлігенцкай грэблівасці ці страху? Я спалохаўся, што цяпер гэтае аранжарэйнае дзіця будзе баяцца мяне. Страшна стане ёй заставацца адзін на адзін з чалавекам, які можа вось так проста задушыць другога.

«Я выканаў прыгавор народа. Гэтаму гаду даўно быў вынесены прысуд. У мяне не было другой зброі...»

Гэта было як апраўданне, і самому мне стала непрыемна. Чаму я апраўдваюся? Не, яна зразумела. Уздыхнула цяжка і сказала:

«Я хачу ненавідзець іх, як вы. Хачу і не магу. Грот добры чалавек. Культурны, ветлівы».

Яна меркавала аб фашыстах па адным нямецкім урачу.

«Для таго каб ненавідзець іх так, трэба ўбачыць тое, што бачыў я!» — і гарача пачаў расказваць ёй пра расстрэл ваеннапалонных у кар'ерах цагельнага завода, пра катаванні нашых людзей у сутарэннях гестапа, пра жудасці яўрэйскага гета, пра зверскае забойства дзевяцігадовага хлопчыка, майго суседа, віна якога заключалася ў тым, што, гуляючы на вуліцы, ён напісаў на снезе слова «Гітлер»... І пра барацьбу, якую вялі армія, народ, партызаны. Пра падполле ў горадзе. Пра Паўла. Як крычаў ён да людзей апошнія словы перад карай. Не, яна жыла не так ужо ізалявана. Многія факты даходзілі да яе. Але паводзіны бацькі, якога яна любіла і з маленства верыла кожнаму слову яго і ўчынку... А потым гэты Грот. Ён хітра капаў на дзявочы розум. Быццам асуджаў жорсткасці ўлад. Але тут жа апраўдваў іх тым, што нібыта з нашага боку вайна вядзецца антыгуманна, у парушэнне ўсіх канвенцый. Факты фанатычнага забойства нямецкіх салдат і чыноўнікаў вымушаюць улады датакой жорсткасці. Вайна ёсць вайна. А вось каб наш народ скарыўся, яны, немцы, рабілі б толькі адно: неслі б сваю высокую культуру. Ён многа і часта казаў ёй пра вялікую культурную місію нямецкай нацыі.

Паслухаўшы Зосю, я зразумеў, што не такі ўжо ён баскрыўны, хірург Грот. Шмат у чым ён страшнейшы за тых, што страляюць і вешаюць. Розніца хіба ў тым, што ён проста разумнейшы за іх. Юная чыстая душа рвалася

да змагання, а яе хітра скоўвалі ланцугамі хлуслівых слоў і перакананняў. Ператваралі ў чысценькую культурную кухарку. Хацелі, каб у будучым яна ведала толькі тры «К»: кірхен, кюхе, кіндэр. Яны даручылі ёй усю гаспадарку, каб у яе не заставалася часу на што другое. У доме мог быць дзяншчык, работніца. Не, яна гаспадарыла адна. Грот і бацька памагалі ёй. Ну, Грота я разумеў. За год пабачыў усялякіх фашыстаў. Але Савіч... той Савіч, які ўсё жыццё смела змагаўся з эпідэміямі... Навошта яму завязваць вочы ўласнай дачцэ? Добра, што яна вось такая выйшла з савецкага жыцця, са школы. Без бунту, без шуму, аднак ірвала ўсе іх путы.

«Якая была б падполныца!» — падумаў я, калі яна між іншым расказала пра трусаў і фармалін.

Мы з ёй гутарылі гадзіны дзве. Потым яна спахвалася: «Ой, трэба ж абед гатаваць!» Савіч і Грот з'яўляліся на абед роўна ў гадзіну дня. З нямецкай дакладнасцю.

Пасля абеду мы гутарылі зноў. Шэпам, безумоўна. Яна нахілялася да мяне, і я адчуваў яе Гарачае дыханне. І мне было хораша...

На трэці дзень раніцай мяне наведваў сам гаспадар. — Савіч? — зноў перапытаў здзіўлены Шыковіч.

— Савіч. Ён з'явіўся нечакана. І не праз люк. Відаць, яму цяжка было падумацца па крутой лесвіцы. А адтуль, з пакояў Грота. Я пачуў чужыя крокі і схапіўся за пісталет. Ён прадугледзеў гэта. Скажаў з-за вугла: «Не ўздумайце страляць. У мяне мірны намер». Я схаваў пісталет пад коўдру, але не выпускаў з рукі.

Савіч наблізіўся. Сівы, ссутулены, стары. Зусім сівы. З белай-белай галавой. У часе акупацыі я стараўся не трапіць яму на вочы, каб ён не пазнаў свайго былога студэнта. Зрэдку бачыў здалёк. Як ён змяняўся! Куды дзеўся той стройны рухавы жыццярэдасны мужчына, якога мы любілі ў тэхнікуме, нягледзячы на яго патрабавальнасць. «Навошта такому старому працаваць у немцаў, ды яшчэ ўзначальваць аддзел аховы здароўя? Чыё здароўе ён ахоўвае? Сваё ўласнае не мог захаваць», — саркастычна падумаў я.

На гарышчы быў паўзмрок. Але Савіч адразу пазнаў мяне.

«Антон Яраш?»

Чудоўная памяць!

«Чакай. Чакай. Высокі. Бландзін. Дык гэта ты —

Лучынскага? — хваравіта гэтак зморшчыўся.— Непрыгожы акт».

Мяне ўзарвала:

«А вешаць людзей на плошчы — прыгожы акт? А што варты нейкі халуй у параўнанні з тымі людзьмі?!» «Ці-шэй ты! Гром! — прашаптаў ён.— Не аднаго сябе ставіш пад удар. Не забывай».

Я адразу прыкусіў язык.

Ён сеў на матрац, памацаў сухой далонь мой лоб.

«Паранены? Зося бінты цягае».

«Паранены»,— прызнаўся я.

«Пакажы».

Разбітаваў. Агледзеў рану.

«Хто аперыраваў?»

«Сам. З дапамогай Зосі».

«Агідная дзяўчынка! Труса забіць не можа. Крыві баіцца. Ну што ж... Гангрэны няма. Праз тыдзень будзеш танцаваць. Калі-небудзь станеш добрым хірургам».

У той міг я адчуў да яго сімпатыю. Не, чорт вазьмі, усё-такі гэта яшчэ той Савіч, якога я ведаў! І ў мяне мімаволі вырвалася:

«Дзякую, Сцяпан Андрэевіч!»

«Няма завошта мне дзякаваць,— незадаволена прабурчаў ён.— Зосі дзякуй». І, памаўчаўшы, сказаў сурова, выціснуўшы па адным слове: «Ты вось што... Ляжы... тут... Ціха ляжы... Але крыў божа... кранеш... Зосю...»

Я не адразу нават зразумеў, што значыцца «кранеш». А зразумеў — задыхнуўся ад абразы і абурэння:

«Што ж, я, па-вашаму, фашыст?»

Ён паляпаў мяне па шчацэ.

«Ну, ну... Не крыўдуй. Я сам некалі малады быў».

«Маладосць ад маладосці розніцца».

Савіч стоена ўздыхнуў:

«Але... Цяжкая ў вас маладосць. Ну, будзь здароў. І будзьце асцярожныя...»

І пайшоў. Яшчэ болып, здавалася, згорбіўся. А праз колькі хвілін з'явілася Зося. Шчаслівая, але ў слязах. Кінулася ў парыве да мяне, абняла, пацалавала.

«Віктар, даражэнькі, ты ведаеш...— Зноў на «ты», як у тую, першую, ноч.— Ты ведаеш... Ён нічога не сказаў. Прытуліў мяне да сябе... Пацалаваў. І заплакаў. Тата заплакаў. Божа мой! І толькі ўвесь час паўтараў: «Будзьце асцярожныя! Будзьце асцярожныя!»

Яны не прыкмецілі, як развіднела. Быў канец чэрве-

ня, самая кароткая ноч. Прачыналіся птушкі, напаўнялі гоманам лес. А два чалавекі жылі ў мінулым, у іншай ночы, далёкай і страшнай. Толькі калі над дубамі са світам праяцелі дзве качкі, гучна шлёпнуліся ў старыцу і кракнулі, Яраш, перапыніўшы расказ, падняў галаву. Здзівіўся:

— Раніца? Ну вось, па сутнасці, усё, што мне хацелася расказаць табе. Пра ўсё іншае як-небудзь пасля.

Шыковіч маўчаў — пераварваў тое, што пачуў. Гатовы сюжэт. Гатовыя вобразы. Але спачатку трэба выясніць, хто ж такі Савіч.

Стомлены Яраш сядзеў на лавачцы і слухаў раніцу.

Нарэшце Шыковіч адчуў, што яму холадна на зямлі. Самлелі нага і рука. Падняўся, пацягнуўся.

— Ну, брат, даў ты харч майму склератычнаму мозгу. Але скажы шчыра, Антон, чаму ты расказаў усё гэта? Маўчаў, маўчаў і раптам — бух, адразу, у адну ноч... Сярод ночы...

— Чаму я расказаў! — Яраш як бы задумаўся на хвіліну.— Учора я спаткаў Зосю.

— Савіч?! — Кірыла пераскочыў вогнішча.— Дзе? Чакай. Ты ж казаў, што дачка Савіча загінула.

— Так я думаў семнаццаць год.

— Ну і ну! Дзе ты яе спаткаў?

— У бальніцы.

— Хворая? Чакай. Калі хавалі Савіча?

— У маі сорок трэцяга.

— З верасня да мая яна павінна была даведацца, хто ж яе бацька. Трэба распытаць яе.

— Ніякіх роспытаў. Да аперацыі. Я буду аперыраваць яе. Набыты парок...

— Сэрца? — Кірыла свіснуў.— А раптам зарэжаш? Яраш уздрыгнуў і адказаў жорстка, злосна:

— Дурань! Я нікога не рэжу. Я лячу.— І, напэўна, адчуўшы, што сказаў груба, прапанаваў па-сяброўску цёпла: — Хадзем на луг. Сустрэнем сонца.

6

Славiк Шыковіч стаяў на прывакзальнай плошчы з дзвюма дзяўчатамі, размаляванымі пад кінаактрыс: стракатыя спаднічкі-парасоны, адмыслова вымеражаваныя кофтакі, прычоскі «я ў мамы дурачка». Абедзве ру-

дзенькія, вымытыя хной. Славiк круціў у руках ланцужок з ключамі ад аўтамашыны і нешта расказваў, але не вельмі вясёлае. Хіхікала і то, відаць, болын з ветлівасці адна дзяўчына. Другая пазыхала і зіркала ў бакі: шукала некага другога. Славiк адчуваў, што крыніца яго дасціпнасці высыхае, і злаваўся. Было душна і сумна. Хацелася пайсці ў рэстаран. Але грошай — ні капейкі. Нават не было на аўтобус, каб паехаць на дачу да бацькоў. Ды і сумна там, на дачы. Усе захапляюцца: «Ах, які лес! Які луг! Рака!» А яму сумна. Ну, добра, у рацэ можна пакупацца. А далей што? Злосны ён на бацькоў. Сёння асабліва. Збудаваў дачу, напіхалі панчоуху грошай... А ён працуе і мусіць харчавацца ў рабочай сталоўцы. Крыўдна, што і маці цяпер ва ўсім згаджаецца з бацькам. Нічым яе не разжаласціш.

Сумна. Трэба неяк адкруціцца ад гэтых весталак.

І раптам Славiк убачыў Тараса. Пазнаў цераз плошчу. Той стаяў на супынцы загарадных аўтобусаў з боку вялікай чаргі.

— Ша, лэдзі! Бачу аднаго прадстаўніка будучага грамадства. Пайду раздабуду на сённяшні дзень. Чакайце.

Ён пашыбаваў цераз плошчу, не звяртаючы ўвагі на машыны.

— Хэло, містэр Ганчароў,— шумна прывітаўся Славiк.

— Здароў, таварыш Шыковіч.— Тарас усміхнуўся, як усміхаюцца дарослыя, назіраючы забаўкі дзяцей.

Калгасніцы з чаргі зацікаўлена і зняважліва глядзелі на хлопца ў вузенькіх штоніках, стракатай кашулі, з матузкамі на шыі, сцягнутымі бляшкай.

Славiк трохі сумеўся ад гэтых позіркаў. Недурны хлопец, ён адразу адчуў, што тут не месца для крыўляння і галёкання. Загаварыў проста, грубавата. Паказаў на турысцкі мяшок, што стаяў каля ног у Тараса.

— Куды з такім «гумном»?

— Да сваіх.

— Клапатлівы сын паважаных бацькоў.

Старая жанчына не вытрымала:

— Па табе, хлопчык, відаць, што ты такога «гумна» не павязеш сваім бацькам.

— Твайго Яраша возіць мой бохан на машыне. І яны не прыязджаюць пустымі.

Па чарзе пракаціўся шэпт:

— Яраша? Якога Яраша? Таго? Доктара? Сын? Каторы?

Славiк узяў Тараса пад руку, кіўком галавы запрашаючы адысці. Тарас папрасіў жанчын папільнаваць мяшок і чаргу.

Не надта блізка знаёмы яны. Калі пасябравалі сем'і, Тарас быў у арміі. Вярнуўся — пайшоў на завод. Славiк у гэты час канчаў дзесяты клас. Толькі вось на дачы пазнаёміліся болын-мешп. А таму Славiку пры ўсёй яго бесцырымоннасці нялёгка было папрасіць грошай у гэтага спакойнага, старэйшага па ўзросту хлопца.

Тарас дастаў пачак «Беламора», прапанаваў закурыць.

— О, ты глядзі! Не ведаў, што члены камбрыгад кураць.

Ведаў. Усё ведаў. Але за жарцікі лягчэй схаваць сваю збянтэжанасць.

— А што мы, незямныя? — Тарас пстрыкнуў перад Славiкавым тварам запальнічкай, даючы прыкурыць.

— А скажы шчыра, сумна ў такой брыгадзе?

— Дзіўныя ў цябе ўяўленні, работнік тэлестудыі. Чаму сумна? Сумна хораша працаваць?

— Не жыве ж чалавек адной працай! А гэты рэгламент... Не выпі, не закуры, не вылайся, не прыцісні дзяўчыну... Мы здымалі для хронікі брыгаду на швейнай. Манахіні. Далібог. У кожным пакоі абавязацельствы вісяць. Наведваць тэхвучобу, хадзіць у кіно, у музеі. У якія музеі, калі ў нас адзін, краязнаўчы? Чытаць газеты... Узорна прыбіраць у пакоі... Не хапала толькі — чысціць зубы... Нудна!

— Не ведаю, што там, на швейнай. А ў нас брыгада — што трэба. І адпачываем мы весялей за другіх.

— Але ж выпіць — ні-ні?

— Калі ёсць прычына...

— Ну-у? Можна, значыцца? Прыма. А ў рэстаран можаш пайсці?

— А хіба ў рэстаране толькі п'юць? Можна паабедать.

— Геніяльная мысля! Культурна паабедать! Ты ведаеш, я галодны, як дыназаўр. Раніцай як напіўся чаю...

Тарас сумеўся. Хацелася хутчэй да сваіх. За тыдзень ён засумаваў па Віцю, Наташы, па бацьку, па Галіне Адамаўне. Яраша і цяпер, дарослы, Тарас клікаў бацькам. Жонку яго як адмовіўся назваць мамай у першы дзень яе з'яўлення шаснаццаць год назад, так ніколі і не называў. Але любіў, як маці. З гадамі мац-

ней адчуваў удзячнасць, што яны выхавалі яго вось такім... Вось такім — таварыскім хлопцам, калектывістам. Калі Слава сапраўды галодны, не можа ён, Тарас, маючы грошы, не накарміць яго. Праўда, чамусьці той пачаў не з абеду, а з выпіўкі... Тарас ненавідзеў гэтых васемнаццацігадовых наведвальнікаў рэстаранаў, што п'юць за бацькавы грошы. Але ніхто не казаў, што Слава такі. Ды і Шыковіч не такі, каб даваць волю і лішнія грошы. Можа, наадварот, празмерная строгасць бацькоў давяла, што ў сына няма на абед.

Тарас перавёў позірк з правага крыла вакзала, дзе размяшчаўся рэстаран, на чаргу.

Славiк хмыкнуў.

— Баішся?

— Чаго?

— Ubачыць хто з завода — распішуць заўтра на ўсіх сценах... Закрываць з трыбун. Брыгадзiр Тарас Ганчароў...

— Глупства.

— То чаму ты азiраешся? Баішся зайсцi ў рэстаран, каб паабедаць за сумленна запрацаваныя грошы? Ох, жыццё!

Тарас добра разумеў, што Славiк знарок падбiвае яго, цешыўся з такой наiўнасцi і дараваў: на якія хiтрыкi нi iдзе галодны чалавек!

— Прапушчу чаргу, калi я потым дабяруся да сваiх?

— У гэты аўтобус ты ўсё адно не ўваб'ешся. А ўлезеш — патрушчаць рэбры.

— Ну добра. Пайшлi.

Тарас вярнуўся да чаргi, узяў свой рукзак. Але ўжо праз хвiлiну пашкадаваў, што згадзiўся. Слава не пайшоў проста да рэстарана, а павярнуў да клуба. Наблiзiўшыся, спытаў:

— Бачыш, стаяць? Шык! Мае знаёмыя. Возьмем?

Крыклiва апранутыя дзяўчаты не спадабалiся Тарасу, хоць да любога адзення ён ставiўся даволi прымiрэнча. Слова вырвалася само, можа, не зусiм нават тое, якое патрэбна было сказаць:

— Вульгарныя.

Славiк засмяўся i, не дайшоўшы да дзяўчат, крыкнуў iм:

— Лэдзi! Тарас кажа, што вы вульгарныя. Гуд бай! — i павярнуў у бок вакзала.

— Хамло твой Тарас! I ты разам з iм! — крыкнула адна з дзяўчат.

Кроў ударыла ў галаву так, што зазвiнела ў вушах. Тарас пачырванеў, потым пабялеў. Нiколi ён не паводзiў сябе так з дзяўчатамi. I нiколi не трапляў у такое скандальнае становiшча. Здавалася, уся плошча глядзiць на iх. Мiлiцыянер падыдзе зараз... Спытае... Варта паслаць да д'ябла гэтага бессаромнага шчанюка з яго рэстаранам!.. Але яшчэ i гэты крыкне што ўслед. А як вярнуцца цяпер у чаргу? Акрамя ўсяго, нечым ён прыцягвае да сябе, гэты Славiк. Хочацца пазнаць яго лепш.

Вось як ён спакойна нейтралiзаваў выкрык дзяўчыны:

— Мяшчанкi. Адкуль выплывае столькi дрэннi?

«Але навошта ты водзiшся з гэтай дрэннi?» Тарас iшоў злосны i зацiкаўлены.

Селi за столiк каля акна. На першым пуцi стаяў далiнi цягнiк. На пероне — бегатня, крыкi. Каля буфетаў тоўпiлiся пасажыры. А сталы пустыя.

Славiк грэблiва змахнуў крошкi, завярнуў рог за пэцканага абруса.

— Думаеш, тут можна культурна паабедать? Шыш.

Тут, у рэстаране, ён пераўтварыўся: стаў сур'ёзны i паважны. Кiўком пальца паклiкаў афiцыянтку i, пакуль тая без спеху падыходзiла, разгарнуў цяжкую, зашмальцаваную, з пабляклым золатам лiтар дэрмацiнавую вкладки, у якой быў укладзены адзiн лiсток меню.

— Пачнём, Валя...

Дзяўчына, выцягнуўшы кнiжачку i агрызак карандаша, перасмыкнулася:

— Усiм вам снiцца Валя.

• — Ах, Марынка? Прабач, Марына. — Усмешка i тут жа суровасць. — Пачнём, Марына, з таго, што... заменiм абрус! Што гэта за ануча? Сорам. Рэстаран называецца. Май на ўвазе, гэта — Тарас Ганчароў.

Дзяўчына глянула на Тараса i паслухмяна пачала збiраць са стала бакалы i шклянкi. Тараса абурыў тон, з якiм Славiк размаўляў з ёй. «Скажы, калi ласка, якi Сцiва Аблонскi! А пры чым тут маё iмя? Не, не таму, што галодны, цягнуў ты ў рэстаран. Парысавацца захачеў. Здзiвiць мяне. Хлапчук».

Калi дзяўчына пабегла па чысты абрус, ён сказаў узлавана:

— Слухай. Калi ты будзеш вось так, я пайду. Не люблю гэтых рэстаранных конiкаў.

~ - А што? — здавалася, зусiм шчыра здзiвiўся

Славiк.— Няхай думае, што ты чэмпіён. Яны любяць чэмпіёнаў. Лепш абслужыць.

Ён вывучаў меню. Моршчыўся, круціў галавой.

— Адна свiнiна ды рыбныя кансервы.

— А табе вустрыц захацелася?

Славiк зразумеў iронiю, i яму не спадабалася яна. Бліснуў вачамi.

— Хаця б чалавечага мяса.— I засмяўся са свайго недарэчнага жарту.— Вустрыцы! Гурка свежага няма. А на рынку iх поўна ўжо.

— На рынку ёсць,— згадзіўся Тарас.— Я вось вязу.

— Сур'ёзна? Кладзi на стол. А то Яраш плюс Шыковічы ўсё з'ядуць. Калгасам жывуць. I апетыт у iх там...

— Няёмка.

— Усё ёмка. Давай сюды!

Ён сапраўды гіпнатызаваў сваёй здзіўляючай неза-
лежнасцю. Ён амаль загадваў. Тарас у душы пратэставаў,
але падпарадкаваўся. Развязаў мяшок i падаў паўдзiesiąтка
маладзенькiх зялёных гурочкаў.

Славiк перадаў iх афіцыянтцы, якая засцяліла чысты
абрус, паставiла чаркi, з усмешкай слухаючы iх размову.

— Марына! Памыць. Але не рэзаць. А то кухар пала-
віну сажрэ. Цэленькiя. Аздобіць цыбулькай. Асобна смя-
тану. Колькi? Шклянку смятаны. Дырэктару скажы: ня-
хай пасыпле галаву попелам. Ад ганьбы, што наведвальнiкi
прыходзяць са сваiмi гуркамі. Вось так,— зняважлiвым
рухам ён шыбнуў на акно меню, як непатрэбную рэч.—
Адбiўныя.

— Колькi?

— Дзесяць. Восем з'ясi сама,— ён жартаваў груба,
панура, без усмешкi, i гэта таксама абурала Тараса.—
Каньяку трыста.

— Толькi па сто.

— Толькi? А ты зрабi па трыста. Вадy далi. I закон
не парушаны. I мы задаволены.

Афіцыянтка засмяялася i пайшла.

Паводзiны Славiка i абуралi, i забаўлялi.

«Аблонскi! Далiбог жа. Вось тып. Хаця б спытаў, цi
ёсць у мяне грошы на каньяк».

— Ты чуў? Толькi па сто.

— Правiльна. Трэба змагацца...

— З чым? Кiнь. Усё гэта ханжаства дзядзькоў,
якiя п'юць дома.

— Ну, ведаеш, дай волю такiм, як ты... Налiжуцца.

— Налiжуся. Бо не выхавана культура пiцця. У Па-
рыжy дзесяць тысяч кафэ — i п'яных няма.

— Хто табе сказаў?

— Чытаў. А ў нас тры рэстараны. А налiзваюцца
штовечар.

«Ах, вось дзе тваё нутро вылазiць. Рэстаранаў мала.
У Парыж табе хочацца»,— з пагардай падумаў Тарас,
але з-за далiкатнасцi сказаў больш мякка:

— Хто налiзваецца? Хто за бацькавы грошы п'е. А ка-
лi чалавек мазалём зарабляе... Я не бачыў сярод рабочага
класа...

— Кiнь.— Вочы Славiка непрыгожа i злосна звужiлiся,
ён натапырыўся i стаў падобны на маленькага драпеж-
нiка са сваiмi каротка падстрыжанымi непакорлiвымi
валасамi.— I потым не рабi хоць ты гэтага iдыёцкага
дзялення: ты — клас, а я — не клас. А я хто? Я таксама
зарабляю свае пяцьдзiesiąт шэсць рублёў. I адрознiваюся ад
цябе адным... Табе ўсё падабаецца, ты ўсiм задаволены...
А я крытыкую ўсё...

— Вось iменна, усё.

— Не лавi на словы. Гагарын паляцеў — я на гала-
ве хадзiў на студыi. Ад захаплення. Крытыкую тое, што
не падабаецца мне.

— Дрэннае i я крытыкую. Толькi не ў рэстаранах.

— А дзе? На сходзе? Не люблю сходаў.

Тарас адкiнуў далiкатнасць, спытаў з'едлiва:

— А што ты любiш, парыжскiя кафэ?

Славiк, разявiўшы рот, змоўк. Паглядзеў на Тараса
так, быццам убачыў упершыню.

— Ты ведаеш, што за такiя словы б'юць па мордзе?

— Заела?

— Але чорт з табой. Слухай крамольныя думкi да-
лей. Не люблю, калi атлусцелыя дзядзькi пачынаюць мяне
вучыць...

Тараса пачала раздражняць Славiкава прэтэнзiя на
глыбакадумнасць i разважлiвасць. Ён адчуваў, што гэта
нават не перакананнi, а проста так — модная гульня.
Эклектычны набор чужых думак. Тарасу не хацелася
тут, у рэстаране, пачынаць сур'ёзную спрэчку, i ён стрым-
ліваў сябе. Але тбе, што сказаў Славiк пра настаўнiкаў,
яго проста-такi ўзарвала.

— Хто гэта «атлусцелыя дзядзькi»? Бацька твой, Яраш
атлусцелы?.. Майго бацьку фашысты павесiлi. Ён таксама
не прыдатны табе ў настаўнiкi? Ты...

Тарас гаварыў горача, усхвалявана, хоць і не на поўны голас. Але словы яго, відаць, пачулі многія. На іх пачалі звяртаць увагу. Першы гэта прыкмеціў Славiк. Азiрнуўся насцярожана, прашаптаў добразычлiва:

— Цiшэй.

Тарас схамянуўся.

Па радыё абвясцiлi, што да адыходу хуткага цягнiка Кiеў — Ленiнград засталася адна мiнута. Пасажыры паспешлiва пакiдалi залу рэстарана. На пероне жаночы голас прасiў: «Бора, пiшы! Кожны дзень пiшы!» Другi, мужчынскi: «Мама, пацалуй Аньку за мяне!»

Тарас глядзеў за акно, на зялёны вагон з шырокімі вокнамі. У адным акне — дзявочы твар, прыгожы і сумны. Тарасу стала шкада яе:

«Чаму яна такая сумная? Не трэба, слаўная дзяўчына. Жыццё прыгожае. I ў iм многа радасцi. Каб я мог падараваць табе радасць...»

Вагон цiха паплыў. Дзяўчына сустрэлася з яго позiркам. Ён усмiхнуўся ёй і развiтальна памахаў рукой. Яму таксама зрабiлася трохкi сумна. Плылi вагоны. Вокны. Твары. Многа твараў. Усё хутчэй, хутчэй... А ён, заварожаны, бачыў усё той жа дзявочы твар. Ён быў летуценнiк і фантазёр — уяўляў будучую сустрэчу з незнаёмкай. Калi, нарэшце, Славiк адарваў яго ад акна, Тарас убачыў, што на стале стаiць графiнчык з каньяком, гуркi, бутэлька нарзану.

— Пра што задумаўся, маэстра?

— Ды вось думаю, чаму ў разумных бацькоў растуць такiя дзецi?..

— Дурныя, хочаш сказаць? I маеш на ўвазе мяне? Добра. Вып'ем і паразважаем на гэтую тэму.

Славiк звykла прыгожым рухам налiў у чаркi, падсунуў Тарасу гуркi. Узняў сваю чарку, прыжмурыўшы вочы, палюбаваўся на бурштынавую вадкасць.

— Будзь здароў, камбрыгадзiр! — i, не чокнуўшыся, асушыў чарку да дна. Гурок узяў рукой і смачна захрумстаў. Усё ў яго выходзiла вельмi натуральна.

Тарас выпiў паўчаркi, разрэзаў гурок тупым нажом, пасыпаў солi — па-дамашняму, грунтоўна. I, аднак, сам адчуваў сваю нязграбнасць у параўнаннi са Славiкам. Рукi, такiя хуткiя і ўмельныя на зборцы машын, тут як бы выйшлi з-пад улады. Гэта трохi выбiвала з каляiны. Глушыла дасцiпнасць у адказах на лёгкаю балбатню Славiка. А той зноў налiў сабе да ўзроўню — колькi заста-

лося ў Тараса, але не выпiў. Зацiснуў чарку ў далонi, нахiлiўся над сталом. Шчокi яго заружавелiся, вочы сталi маслянiстымi і болын шырокія, а то ён усё прыжмурваў iх. Голас панiзiў да шэпту:

— А ты лiчыш, мае бацькi разумныя? А я думаю, каб гэта было так, яны сумелi б выхаваць мяне iнакш. Думаеш, лёгка мне, што я боўтаюся цяпер?..

Тараса здзiвiла і насцярожыла такая нечаканая самакрытычнасць. Шчыра гэта цi зноў пазёрства?

— Сын журналіста, пiсьменнiка. Паважанага ў горадзе чалавека. Хоць кiм паважанага? Чуў у чарзе? Ведаюць Яраша, і нiхто не ведае Шыковiча. Хто чытае сумныя фельетоны і нарысы! Але я рос пад бацькавай славай, як пад парасонам. Бохан прыходзiў у школу, выступаў — вучнi раўлi ад захаплення. А я задзiраў нос: нi ў каго няма такога таты!.. Усё мне было дазволена. Тут ужо мацi старалася што ёсць сiлы, каб я купаўся, як той сыр у масле. А потым раптам ажылi бацылi прынцыповасцi. У першую чаргу — у бохана.

— Пасаромейся! — не вытрымаў Тарас — Дзе ты выкапаў такое дзiкае слова?

Славiк усмiхнуўся, пакруцiў галавой:

— Маралiсты вы ўсе, — i выплеснуў у рот каньяк. — Ну, у таты, у папы. У радзiцеля. Як хочаш... дык вось... Другiя плявалi на прынцыповасць, на мараль і паўладкоўвалi свае чады ў iнстытут. А мой: «Пойдзеш на завод». Не хачу на завод. Хачу на тэлестудыю. Буду рыхтавацца ў кiнаiнстытут. Тут, безумоўна, мама на дапамогу: «Мож, у хлопчыка талент». I бацька адступае. Перад талентам. I лёгка ўладжвае хлопчыка на тэлестудыю. I вось ён асiстэнт аператара. Як гучыць! А-а? У непiсьменных дурнiц галава пачынае кружыцца, калi пачуюць такую прафесiю. А асiстэнт перастаўляе лямпы, чысцiць камеры... Пiльнуе бацькаву кватэру... I харчуецца ў сталоўцы. На большае не хапае... А бацька не дае. Усё тыя ж бацылi прынцыповасцi... А член камбрыгады Ганчароў называе гэта правай вялiкага розуму.

— А ты хацеў бы, каб табе адвальвалi па тысячы.

— Чаго я хацеў бы? — Славiк далiў Тарасаву чарку, налiў сабе, адрэзаў кавалак адбiўной. — Вып'ю за цябе. Ты шчаслiвы чалавек. У цябе многа жаданняў. — Выпiў. — А я... я нiчога не хачу. Адзiнае хiба — у космас куды-небудзь паляцець.

— Туды дурняў не пускаюць.

— Дзякую за даведку. Мне нават у інстытут расхацелася. Які ў мяне талент! А рамеснікаў хапае без мяне. З людзей, якіх лічаць таленавітымі, я паважаю толькі двух — твайго прыёмнага і нашага сталяра дзядзьку Атроха. Яраш можа вытрыбушыць чалавека, і той застанецца жывы. Гэта нешта значыць. А што вунь мой татулька... Напускае на сябе скромнасць: адзін сядзіць на перыферыі. А лічыць сябе, безумоўна, лепшым за сталічных. А я пачаў чытаць яго апошнюю аповесць і заснуў на семнацатай старонцы. Калгас. Даяркі. Па-мойму, калі ты ўжо ўзяўся пісаць, дык пішы, як Рэмарк...

— Па-твойму, вышэй за Рэмарка няма пісьменнікаў?

— Ведаю. Ведаю. Талстой. Чэхаў... Колас— Славік улаваўся чамусьці.— Яны набілі мне аскаміну ў школе.

— Ты ж ніколі іх сур'ёзна не чытаў.

— А навошта?

— Што ж цябе ў Рэмарка захапіла? Кальвадос?

— Што?

Але гэты юны нігіліст добра засвоіў галоўны сакрэт абароны. Успомніўшы, што такое кальвадос, тыркнуў у Тарасавы грудзі пальцам:

— Вось дзе ваша ханжаства. Самі чытаеце пад коўдрай... Глытаеце... Смакуеце... А потым робіце посныя фізіяноміі. «Рэмаркізм заражае моладзь». Ты сур'ёзна думаеш, што я магу нечым заразіцца?

Гэта ўжо было падобна на п'яны выклік, і Тарас, замест адказу, паклікаў афіцыянтку, каб разлічыцца.

— Закажы нашага кальвадоса,— прымірэнча сказаў Славік.

— Не. Мне трэба ехаць.

— Ну чорт з табой.

Тарасу спадабалася такая падзяка за пачастунак, і ён весела засмяўся. Усё-такі ён цікавы хлопец, гэты Славік. Але ў галаве яго — куча смецця.

Наташка радасна крыкнула:

— Мама! Тарас прыехаў! — кінулася насустрач брату, павісла на шыі, пацалавала. І адскочыла, здзіўленая. Нахмурылася. І тут жа выдала: — Мама! Тарас п'яны.

— Што ты выдумала. Які я п'яны?

— Але выпіў.

— Выпіў,— з вінаватай усмешкай прызнаўся Тарас, вітаючыся з жанчынамі.

Галіна Адамаўна ласкава і дакорліва паківала галавой:

— Тарас!

Валянціна Андрэеўна, любуючыся хлопцам, сказала:

— Што вы апякаеце яго, як маленькага? Ах, які страх, чарку ўзяў рабочы чалавек! Мала якая прычына магла быць.

— Я Славіка сустрэў. І ён зацягнуў мяне ў рэстаран. Усмешка знікла з твару жанчыны.

— Славік зацягнуў? — І ў голасе яе прагучала недаверлівасць. — Як магло здарыцца, што мой сын зацягнуў цябе, старэйшага на пяць год?

— Скажаў, што галодны, з раніцы нічога не еў. А па-мойму, схлусіў. У рэстаране ён часты госць. Усіх афіцыянтка ведае.

— Афіцыянтка? — Валянціна Андрэеўна адразу змянілася з твару. Не, не пабялела і не пачырванела. А неяк стала непадобнай на самую сябе, заўсёды добрую, вясёлую. Нешта жорсткае, калючае з'явілася ў яе твары. Можа, адчуўшы гэта, яна вінавата ўсміхнулася, прыгладзіла валасы на скронях. Нічога не стала распытваць. Сказала:

— Адбіваецца хлопец ад рук. Трэба прасачыць.

Яна была аб'ектыўны і разумны педагог. Але ў першую чаргу — маці. Як педагог паверыла Тарасу. Як маці адчула непрыязнь да яго. Яна заўсёды любавалася прыёмным сынам Яраша, ставіла ў прыклад сваім дзецям. А цяпер падумала: «Грубаваты хлопец, недалікатны. Таварыскай салідарнасці не мае. Калі ўжо разам былі, прамаўчы ».

Несвядомы парыў мацярынскай душы: пачула дрэннае пра сына — хочацца, каб і на другіх былі плямы.

Хутка Валянціна Андрэеўна выдумала нейкую прычыну і пайшла ў хату.

Галіна Адамаўна, якая адчула гэтую змену ў настроі сяброўкі, з дакорам сказала Тарасу:

— Нядобра так... Трэба разумець, што маці чуць такое балюча. Ты мог бы і памаўчаць.

— Ды нельга маўчаць, Галіна Адамаўна! — запярэчыў Тарас— Каб вы ведалі, як ён паводзіў сябе і якую лухту гарадзіў. Ва ўсім расчараваўся, усё яму абрыдла, усё не падабаецца. А мы будзем глядзець і маўчаць? У нас часта так робяць. Ад бацькоў хаваць, ад грамадскасці... Пакуль чалавек не апынецца ў балоце. Тады будзем ахаць.

Не. Я знарок. Яшчэ Кірылу Васільевічу скажу. Няхай ён пацікавіцца, чым там камсамол займаецца на студыі.

— А сам піў з ім,— усё яшчэ хмурылася Наташа.

— Не сунь носа ў мужчынскія справы! — асек яе Віця.

— Фу, мужчыны! — зняважліва фыркнула дзяўчына і паскакала на адной назе да ручая.

— Піў я дарэмна,— разважліва згадзіўся Тарас, звяртаючыся да Галіны Адамаўны.— Але каб вы бачылі, як ён умее заказваць. Сціва Аблонскі! Калі ён схлусіў, што ў яго ні капейкі грошай, баюся, што наліжацца. І, чаго добрага, накуралесіць.

Выпіўшы з Тарасам дзве трэці ад заказаных трохсот грамаў, Славiк хадзіў і шукаў, за чый кошт пажывіцца яшчэ. І знайшоў у парку. Адзін графаман страшэнна хацеў надрукавацца ў газеце. Ведаючы, што лёс яго вершаў залежыць ад кансультацыі Шыковіча, ён настойліва шукаў сцежку да яго «чэрствага сэрца». Падварнуўся сын Шыковіча. Што ж, можна паспрабаваць зрабіць і такі ход, тым болып што хлапчына працуе на тэлестудыі: там таксама можа спатрэбіцца пратэкцыя.

Працу сваю малады Шыковіч любіў. Але пасля таго як высмеяў сваё асістэнцтва перад Тарасам, пасада сапраўды здалася яму мізэрнай і смешнай. Падвыпіўшы, ён вырашыў на работу не ісці. Адбудзецца перадача і без яго.

Пасля шчодрога пачастунку графамана ў Славiка пачало дваіцца ў вачах. Насупраць сядзелі два «вялікія паэты». Падавалі дзве «каралевы» з каронамі на галаве. А міма адкрытай пляцоўкі летняга рэстарана хадзіла то двое, то цэлы атрад дружыннікаў. Славiк баяўся дружыннікаў болып, чым міліцыі.

Прышло ў галаву, што яны пільнуюць яго. Таму ў хвіліну прасвятлення ён уцёк ад «вялікага паэта», які ўвесь вечар чытаў вершы. Нырнуў у кусты, выйшаў цераз глухія вароты з парку і з найлепшым намерам — пільнаваць кватэру, каб не залезлі зладзеі,— ішоў дадому. Але, на няшчасце, кватэра яго была побач з гасцініцай.

У гэты абласны горад не так часта заязджаюць замежныя турысты. Але ў той летні вечар спыніліся прызямлях з поўдня ў Ленінград англійскія студэнты. На

дзвюх вялікіх старамодных машынах. Машыны сабралі цэлы натоўп зывак. Славiк, безумоўна, адразу далучыўся да іх. П'янаму, калі ён даведаўся, што гэта англійскія студэнты, страшэнна захацелася абмеркаваць з імі некаторыя міжнародныя праблемы. Пайшоў шукаць гасцей. Яны вячэралі ў рэстаране. Славiка не пусцілі туды. Гэта яшчэ больш распаліла, разлажвала яго, умацавала рашучасць дабрацца да турыстаў любым чынам. Ён пралез у рэстаран праз кухню, ведаў усе хады і выходы — жыў побач, часам, па даручэнню маці, купляў абеды на дом.

Ён шумна прывітаў англічан. Тыя ўзрадаваліся выпадку пазнаёміцца з савецкім юнаком і запрасілі яго к сталу. Але англійскую мову Славiк вучыў — абы выцягнуць на тройку. Ды і тое, што вывучыў, за год забыўся. Вымаўленне ў яго было жажлівае. Запас слоў бедны. Ды яшчэ да таго ж ап'яненне. Хацеў сказаць адно, а выходзіла зусім другое, супрацьлеглае. Пры ўсёй сваёй стрыманасці і паважнасці англічане не вытрымалі. Моладзь ёсць моладзь. Спачатку — ветлівы смех, потым — выбухі рогату. Гэты рогат абразіў Славiка. Ён хоча пагутарыць зусім сур'ёзна, даведацца, напрыклад, што яны думаюць пра вайну і мір, а яны — вось як, рагочуць... Чакайце ж! І Славiк перайшоў на родную мову:

— Чаму ржае, як шатландскія жарабцы? Чэрці рыжыя? Шпіёніцы прыехалі? Куды атамную бомбу скінуць? Дык мы на вас дзесяць скінем! І ад вашага задрыпанага вострава не застанецца мокрага месца!

Па-англійску англічане не разумелі, па-руску зразумелі. Усхапіліся ўсе адразу. Не столькі ад абурэння, колькі ад нечаканасці, ад боязі скандалу. Абурыліся наведвальнікі. Усхадзілася ўся прыслуга рэстарана. Ветліва, пад ручкі, вывелі Славiка з гасцініцы і перадалі дружыннікам. Тыя не былі такімі ветлівымі і, калі Славiк пачаў куралесіць, далі кухталёў.

Прачнуўся хлопец у працвярэзніку. Балела галава і ўсё цела. Прыгадаў, што натварыў, і адразу ўявіў маці, як яна будзе перажываць. І хацелася яму... не, не памерці, а збегчы на край свету. Але яго нікуды не пусцілі. Павялі ў народны суд. Вось тут Славiку хацелася памерці. Судзя — іх знаёмая, Зоя Цімафееўна. Жылі ў адным доме. У госці прыходзіла, у лес разам ездзілі. Славiк глядзеў на яе з надзеяй, з маленнем: злітуйся, усё жыццё буду дзякаваць.

Але поўная, з шырокім добрым тварам жанчына толькі на нейкі момант глыбока задумалася. А потым без лішніх распытаў і натацый прачытала прыгавор: дзесяць сутак.

7

Гукану далажыў пра выпадак з Шыковічам-малодшым начальнік міліцыі. Старшыня выканкома выслухаў спакойна, як быццам нават без цікавасці. Цяжка ўздыхнуў пад канец: што толькі ні валіцца на яго палысёлую галаву, усім трэба займацца. Спытаў філасофскі разважліва:

— Скажы мне, Сізonenка, хто вінаваты, што растуць вось такія?..

Падпалкоўнік чвэрць стагоддзя праслужыў у міліцыі і навучыўся з незвычайнай праніклівасцю адгадаць, які адказ патрэбны начальству ў той ці іншы момант. Толькі з Гуканам у яго гэта не выходзіла. Гукана немагчыма было раскусіць. Пры суровасці на твары ён нечакана выяўляўся добрым і ласкавым, калі пачынаў нешта вырашаць. І наадварот, пры знешняй веселасці і ветлівасці аказваўся дужа круты.

Сізonenка ўспомніў, што сустрэў яго старшыня жартам. Але ад міліцэйскіх спраў твар яго ўсё болып і болып выпягваўся, некуды ў падброўе схаваліся зеленаватыя вочы. Спытаў ён, не ўзнямаючы галаву ад папер. Таму Сізonenка пачаў манеўраваць:

— Усе патроху.

— Хто?

— Школа. Камсамол. Мы.

— Хто «мы»?

— Міліцыя, я маю на ўвазе. Не праводзім прафілактычных мер... Ліберальнічаем.

— А бацькі? — Гукан узняў галаву.

Сізonenка ўпотаі назваў сябе дурнем: заняўся самакрытыкай, чурбан! А патрэбны зусім просты адказ.

— Бацькі — гэта само сабой... У першую чаргу, безумоўна, бацькі.

— Правільна. У першую чаргу, — згадзіўся Гукан.

І болын ні слова пра гэта. Былі другія справы.

Але калі начальнік міліцыі пайшоў, Сямён Парфёнавіч падняўся з-за стала, на сярэдзіне кабінета смачна пацягнуўся і бадзёра прысеў разы два, узмахваючы рука-

мі. Ён нярэдка рабіў такую размінку, але тэмп яе заўсёды залежаў ад настрою: чым вышэй настрой — тым хутчэй рухі. Потым падышоў да акна, палюбаваўся на свае каштаны. Цудоўныя каштаны! Толькі гэты аднарукі «прыныцыпал» на злосць яму, Гукану, шморгае лісце. Цэлую галіну абарваў. Двойчы ўжо яны пасварыліся з-за каштана. Але гэтаму ўпартаму д'яблу лепш нічога не казаць. Вось жа даў бог намесніка. І за яго гарой Тарасаў.

«Разумны ты чалавек, Сяргей Сяргеевіч, але не на тых людзей арыентуешся».

Гукан падышоў да тэлефона і набраў нумар сакратара гаркома.

— Адзін? — Яны ўжо бачыліся сёння.

— Калі я бываю адзін. Асвета вось сядзіць. Думаем разам. Сядзім і думаем. А работа стаіць, — як заўсёды з гумарам адказаў Тарасаў.

— Ты чуў, што натварыў сын Шыковіча? Чорт ведае што! Міжнародны скандал.

Тарасаву за дзве гадзіны працы ўжо трэці чалавек расказваў пра гэты выпадак. Скажы, калі ласка, якая падзея дня! І вось тут, у званку Гукана, ён адчуў некаторае нездаровае смакаванне факта. Зразумеў, каб гэта быў любы малады шалапут, наўрад ці надавалі б гэтаму столькі ўвагі. Але сын Шыковіча... Таму сакратар адказаў зноў-такі з гумарам:

— Міжнародны, кажаш? Няўжо можа быць разрыў дыпламатычных адносін?

Гукан асекся. Непрыязна падумаў: «На жартачкі збівае. Выгарадзіць хоча».

— Ты не жартуй. Факт непрыемны.

— А я што кажу, радасны?

— Пагражаць атамнай бомбай гасцям! Што яны падумаюць пра нас?

— Калі ворагі, дык яны даўно ўжо думаюць... А калі сябры, то адзін дурань...

— Не. Па закону аб забароне прапаганды вайны трэба сукінага сына судзіць...

— Вось як! — Тарасаў як бы здзівіўся. — Думаю, нікога яшчэ не судзілі па гэтаму закону. Не будзем і мы шукаць у сябе падпалыпчыкаў вайны. Згодзен?

Гукан сам зразумеў, што сказаў глупства. Але гэтая манера сакратара, гэты яго няўлоўны гумар — «Згодзен?» — не першы раз ужо выводзілі Сямёна Парфёнаві-

ча з сябе. На дзесяць год малодшы, а размаўляе з ім, старым чалавекам, вопытным работнікам, як з малым.

— Хопіць гэтаму «падпалынчыку» дзесяць сутак. Няхай падмяце дарожкі ў парку. А то яны засмечаны ў цябе. Брыдка хадзіць.

«У мяне. Усё ў мяне. А ў цябе што?» — зноў раздражнёна падумаў Гукан і выказаў сваю думку болын катэгарычна:

— Няма адказнасці ў бацькоў...

— Вось гэта правільна! — адгукнуўся ў трубку Тарасаў. — Бацькі ў нас выхаваннем займаюцца мала.

— Шыковіч прэтэндуе на ролю выхавацеля мас, а ўласнага сына распусціў. Мнагавата мае грошай. Машына. Дача...

А вось гэта Тарасаву не падабалася. Безумоўна, бацька адказвае. Але калі з асобных фактаў пачыналі выводзіць тэорыю, што, маўляў, усе пачварныя з'явы толькі ў асяроддзі дзяцей забяспечаных бацькоў, што ва ўсім вінаваты дабрабыт, — гэта абурала Сяргея Сяргеевіча. Выходзіць, толькі ў беднасці і жабрацтве можна правільна выхоўваць. Глупства!

— Шыковіч палучае ў рэдакцыі столькі ж, колькі ўсе. Па штатнаму распісанню, — холадна адказаў сакратар.

Гукан змаўчаў. Успомніў, як аднойчы ў прыватнай гутарцы Тарасаў сказаў усё з той жа сваёй хітрынкай: «Ты ж не адмаўляешся ад ганарару за сваю кнігу, хоць пісаў яе не ты?»

Цяпер Сямён Парфёнавіч падумаў:

«Ясна. Стаіць за Шыковіча. Як я не ведаў дагэтуль, што яны так спаяны».

Паспрабаваў змякчыць, каб Тарасаў не падумаў, што ён хоча ўтапіць свайго сааўтара:

— Хоць, безумоўна, за такімі шалапутамі хіба ўсочыш. Добра, што мае ў вайну выраслі. У эвакуацыі. Уведлі і цану хлеба і цану капейкі.

Тарасаў весела крыкнуў у трубку:

— Нешта ты, Сямён Парфёнавіч, хістаешся сёння. То валіш усё на бацькоў, то зусім здымаеш з іх віну. Не, бацькоў мы паслухаем. Я ўжо сказаў: сабраць па горадзе ўсе падобныя факты паводзін дзяцей камуністаў. І ўсіх бацькоў на адно з чарговых бюро гаркома. У мяне — людзі.

Вось і зразумей яго, гэтага Тарасава!

А бацькі яшчэ нічога не ведалі. Ваянціна Андрэеўна засталася на дачы, а Кірыла з самай раніцы забраў-

ся ў партархіў. Пасля Ярашавага расказу жаданне заняцца падполлем, разабрацца ва ўсім аб'ектыўна і напісаць дакументальную кнігу пабольшала. Быў ён часам ленаватым, часам рабіў з халадком, асабліва ў журналістыцы. Але ўжо калі загараўся тэмай, то працаваў як апантаны, па шаснаццаць гадзін у дзень. «Працую, як Бальзак», — жартаўліва хваліўся ён у такія моманты блізкім. Так ён працаваў апошні тыдзень. З раніцы — у архіве, у другой палавіне дня — у рэдакцыі, увечары — дома, прыводзіў у парадак тое, што ўдалося здабыць у архіве. А матэрыялаў там было — непачаты край. Найцікавейшых дакументаў. За шаснаццаць год яны не ўсе нават сістэматызаваны. Штат архіва невялікі, а дакументаў — вагон. Начальнік — стары камуніст Сыраквашка Міна Азаравіч, у мінулым дырэктар музея — болып цікавіўся архівамі грамадзянскай вайны, калі ён сам быў малады і партызаніў на Палессі. Пісаў нейкія ўспаміны. Айчынная вайна ад яго была далей. Па рашэнню абкома ён разам з экспанатамі музея эвакуіраваўся ў самым пачатку яе. Лёс занёс яго ажно ў Новасібірск, дзе яму даручылі ахову эвакуіраваных з Ленінграда партыйных дакументаў.

З'яўленне ў архіве пісьменніка разварушыла маленькага сівага дзядулю. Міна Азаравіч быццам скінуў са сваіх сямідзесяці год пару дзесяткаў. Шмат што з таго, што расказваў пра падполле іх горада Шыковіч, яму, безумоўна, было вядома. Але той добры дзесятак вялікіх пыталнікаў, якія паставіў новы даследчык, запалілі старога архіварыуса. Сапраўды, гэта цікава — адказаць хоць на частку такіх пытанняў. Чаго варта, напрыклад, канчаткова вырашыць, хто ж такі Савіч, якога, між іншым, Сыраквашка добра ведаў — доктар некалі перадаў музею карціну Айвазоўскага.

І начальнік архіва шчыра памагаў Шыковічу ў пошуках.

За першы тыдзень Кірыла перачытаў гару папер, але высветліў нямнога з таго, чаго не ведаў раней. Расшыфраваў толькі адно — склад першага падпольнага гаркома. Спіса нідзе не было, але пры дэтальным аналізе дакументаў таго часу і ўспамінаў удзельнікаў, напісаных неўзабаве пасля вайны, гэта ўдалося ўстанавіць. Гукан у сваёй кнізе яўна наблытаў: назваў імёны людзей, якіх у той час нават не было ў горадзе. Тут яму даказаць няцяжка. Хоць увогуле чалавек ён упарты. Але нічога, разбярэцца гарком ці абком.

Напярэдадні, разбіраючы матэрыялы партызанскай брыгады «Смерць фашызму», з якой падполнычкі трымалі найбольш цесную сувязь, Шыковіч натрапіў на цікавы дакумент. Дзіўны дакумент. Лісток з вучнёўскага сшытка ў касую лінейку. На ім размахыстым почыркам напісана:

«Учора пахавалі таварышаў, якія загінулі ў баі за станцыю.

Няўдача за няўдачай. Настрой у атрадзе цяжкі. Звесткі з Вялікай зямлі таксама не суцяшальныя. Чым падняць настрой людзей?

Сёння з'явіўся таварыш з групы НКВД. Правал у горадзе. Накрылі рацыю, двух арыштавалі. Л. выратаваўся выпадкова. Баюся за Доктара, яны трымалі з ім сувязь.

Папрасі Марусю, каб схадзіла ў горад».

І ўсё. Ні даты, ні подпісу. Што гэта? Пісьмо некаму ці ўрывак з дзённіка? Калі слова «папрасі» напісана правільна,— пісьмо. Але ўвогуле болын падобна на дзённікавы запіс. Магчыма, чалавек у спешцы не дапісаў «ць» — «папрасіць». Але гэта не галоўнае. Не гэта надзвычай зацікавіла і ўсхвалявала Шыковіча. Пісьмаў падобных і дзённікаў партызанскіх ён перачытаў мноства. Адзін сказ прымусіў яго выдзеліць гэты дакумент з усіх іншых: «Баюся за Доктара, яны трымалі з ім сувязь». Доктар — з вялікай літары. Хто ён, гэты Доктар? Сапраўдны доктар ці гэта падпольная клічка? Каб устанавіць ісціну, трэба ведаць, хто і калі пісаў пісьмо ці дзённік.

Шыковіч працаваў у сховішчы, якое змяшчалася ў склепах былога аддзялення банка. Прасторныя сухія склепы. У першы пасляваенны год камсамольцы разабралі банкаўскія руіны і са старой цэглы на месцы трохпавярховага будынка змуравалі невялікі аднапавярховы асабняк. Рэканструкцыя горада не кранула яго, бо стаяў ён у глыбіні двара, пасярод квартала. Наперадзе вырас чатырохпавярховы дом. А гэты белы домік стаяў у абкружэнні таполяў. Пасаджаныя ў сорак пятым годзе, яны разрасліся ў густы цяністы сквер і ўсё навокал засыпалі пухам квецені.

Шыковіч пайшоў да Сыраквашкі. Праз акно ўбачыў: стары ў белай кашулі сядзеў за сталом і, паглыблены ў працэс творчасці, пісаў, па-дзіцячы высалапіўшы кончык языка. Зрэдку нешта шаптаў. Кірыла любіў назіраць людзей, калі яны заставаліся самі з сабой. Чалавек у такім стане часта ператвараецца ў дзіця, нават тады, калі

заняты сур'ёзнай працай. Шкада было турбаваць гэтага добрага дзядулю. Тым болын што Шыковіч за тыдзень ужо вывучыў: раней чым дазволіць зайсці, Сыраквашка схавае ў шуфляду свой рукапіс, быццам ёсць нешта злачыннае ў тым, што ён піша. Сустрэне нахмураны, незадаволены.

Так і здарылася.

— Што ў вас там яшчэ? — буркнуў загадчык архіва, зачыняючы шуфляду на ключ.

— Міна Азаравіч, скажыце, калі ласка, якая ў вас сістэма падбору дакументаў? Вось на гэтым некалькі нумароў. А ці не сказана дзе-небудзь у вопісу, хто пісаў гэты дакумент? Чаму ён трапіў у гэтую папку, а не ў якую-небудзь другую?

Сыраквашка ўзяў папку, прачытаў напісанае і лёгка свіснуў, ён адразу зразумеў, чаму Шыковіча зацікавіла гэтая маленькая паперка.

— Тут яна, брат, ляжала першапачаткова, тут мы яе і пакінулі. А хто яе пісаў — гэта трэба ўстанавіць.

— Як?

— Самы прасты спосаб — па почырку. Шукай гэты ж почырк.

Шыковіч спусціўся ў сховішча і перагартваў усе дакументы брыгады — перапісаныя ад рукі зводкі Саўінфармбюро, загады, рапарты, радыёграмы, данясенні сувязных, «баявыя лісткі», пісьмы, нават інтымныя. Такого почырку болын не сустрэлася. Ён пакінуў архіў расчараваны.

А калі прыйшоў сёння раніцай, Сыраквашка сустрэў яго ў скверыку. У старога быў таямніча-задаволены выгляд. Але сказаў ён толькі ў сваім кабінце:

— А ў мяне для вас ёсць падаруначак, Кірыла Васільевіч. Я, здаецца, устанавіў, хто пісаў той дакуменцік. Пракоп Варава, першы камісар атрада імя Чапаева.

Шыковіч зразумеў, што зараз і ў загадчыка архіва сваімі пошукамі, што Сыраквашка стаў яго лепшым памочнікам. Нялёгка было ў сотні папак адшукаць другую паперку, напісаную тым жа почыркам. Мабыць, да позняй ночы сядзеў чалавек у сховішчы, слепачы пры электрасвятле стомленыя слабыя вочы. Але калі Шыковіч гарача падзякаваў яму, Міна Азаравіч збянтэжыўся, як дзяўчына.

— Што вы, Кірыла Васільевіч! Мой абавязак. Агульная справа. Вам трэба дзякаваць, што ўзяліся за такую працу.

«Дзіўнае пакаленне! — падумаў Шыковіч, любуючыся

на старога камуніста.— Якая адданасць справе! Я ўчора ўвечары купаўся, лавіў рыбу, а ён вось сядзеў, шукаў...» — і яму нават зрабілася някавата.

Вараву Шыковіч помніў па кнізе Гукана. Там яму адводзілася некалькі старонак як аднаму з арганізатараў партызанскага атрада імя Чапаева, які потым вырас у праслаўленую брыгаду. Гэта быў цікавы чалавек. Дырэктар кандытарскай фабрыкі, ён яшчэ да акупацыі мясцовасці пайшоў у лес, стварыў атрад. Камандаванне атрадам Варава пасля перадаў маёру-акружэнцу, а сам застаўся камісарам. Дык вунь з кім звязаны гэты таямнічы Доктар! Чапаеўцы базіраваліся няблізка, кіламетраў за семдзесят ад горада, у Клімаўскім лесе. У розныя бакі і па розных лініях ішлі сувязі падполнычакаў з партызанамі.

Шыковіч з нецярплівасцю чалавека, які вось-вось дасягне мэты, пачаў праглядаць дакументы гэтай брыгады. Чытаў, захапляўся: якая крыніца сюжэтаў! Якія характары вырысоўваюцца з гэтых скупых звестак аб людзях! Але дзіўна — пра сувязі з людзьмі горада часта ўспаміналася, аднак ніводнага канкрэтнага дакумента няма, не называецца ніводнае сапраўднае імя. Пра Доктара даследчык знайшоў яшчэ адзін толькі ўспамін. Цікавы і арыгінальны. У расшыфраванай запісцы ўсё той жа сувязной Марусі. Яе рукой было напісана:

«Добры дзень, цётка Параска!

Паведамляю, што яйкі твае 43 штукі, 4 кг парэчкі, 1 кг масла, 2 літры смятаны я прадала. Узяла 180 марак, на нашы грошы гэта 1800 рублёў. Купіла 7 кавалкаў мыла і 3 катушкі нітак. Бульбу 12 кг аддала дзядзьку Карнею, ён паабяцаў пашыць табе сак. Кланяецца ён усім нашым нізка, а таксама цётка Наста. Яна хворая, у яе грыжа. Будуць рабіць аперацыю. Дзядзька прыедзе на тым тыдні, у сераду. Мяне з работы не адпускаюць да 24.

Цалую. Твая пляменніца Маруся».

Унізе гэтай пажаўцелай пакамечанай паперкі рукой Варавы напісаны спачатку лічбы:

«34, 14, 82, 08, 37, 21,
42-17, 9, 81, 93.

Доктар перадаў: шаснаццаць чалавек вывезены за горад у сераду. Сустрэкайце ў лесе каля Карнееўкі, суправаджае Насця. Разведчыкаў расстралялі. Вечная слава вам, дарагія мае хлопчыкі!»

Шыковіч убачыў па літарах, як дрогнула рука мужа, энергічнага, вынаходлівага чалавека — Варавы, калі ён пісаў гэтыя апошнія словы, што выніклі не з кода, а вырваліся з сэрца: «Вечная слава вам, дарагія мае хлопчыкі!»

Такой была барацьба, пра якую мы пачынаем забываць!

Асцярожнасць, хітрыя коды, ключы да якіх наўрад хто знойдзе цяпер... І ўсё адно правалы, смерці. Вораг быў таксама хітры і каварны. Але нішто не магло зламаць такіх, як Варава, як Маруся. Загінулі разведчыкі — на іх месца пайшлі Маруся і Насця!

«Абавязкова напішу пра іх», — вырашыў Шыковіч, седзячы ў задуме над гэтым дакументам.

Але хто яны, гэтыя дзяўчаты? Жывыя ці загінулі? І хто такі Доктар? Адно чапляецца за другое. Але няма ні пачатку, ні канца. Трэба шукаць! Аднак дакументы далі ў гэтым сэнсе нямнога. Яшчэ адна запіска Варавы:

«Сяргей! Скажы Камарэнку, гэтаму чортаваму эскулапу, што, калі ён не аддасць Люцікаву частку тых нямецкіх лякарстваў, якія прыслаў «Хірург», я яго расстраляю за невыкананне загаду. Жыла ён, індывідуаліст, сукін сын!»

Лякарствы, якія прыслаў «Хірург»... Не Доктар, а «Хірург». Але словы «доктар» Варава двойчы напісаў без двукосся, а «хірург» узяў у двукоссе. А калі меркаваць па ўсім іншым, камісар атрада быў акуратны і даволі пісьменны чалавек. Дык як гэта зразумець, чаму ён па-рознаму пісаў падпольныя клічкі? Вельмі можа быць, што маецца на ўвазе адзін і той жа чалавек. Але Доктар — гэта для яго, Варавы, для Марусі, для вузкага кола тых, хто ведаў асабіста і трымаў сувязь з падпольшчыкам. «Хірург» — для ўсіх другіх, напрыклад, для ўрача атрада Камарэнкі. Лякарствы мог прыслаць, безумоўна, толькі ўрач ці аптэкар.

Ад доўгага чытання і напружаных думак у Шыковіча забалела галава. Не, даволі дакументаў! Гэта не яго стыхія. Трэба шукаць жывых «чапаеўцаў», яны скажуць болын. Ён выпісаў з дакументаў дзесяткі прозвішчаў. Дзе гэтыя людзі? Варава загінуў у верасні сорок другога... Красянкаў, камандзір атрада, быў адкліканы ў Маскву. У папцы ёсць радыёграма Цэнтральнага партызанскага штаба. Дзе ён цяпер? Другіх «чапаеўцаў» ён, Шыковіч, не

ведае. Як не ведае! А Гукан? Праўда, Сямён Парфёнавіч прыйшоў туды значна пазней, у пачатку сорока трэцяга, калі ўжо была сфарміравана брыгада. Але камісар мусіць ведаць пра тую сувязі, якія наладжваліся атрадамі, што склалі брыгаду! Чаму ж Гукан нічога не раскажаў яму, калі яны працавалі разам, ні пра Доктара, ні пра Хірурга, ні пра Марусю! І нічога не напісаў у сваёй кнізе. Малазначныя факты? Можа, толькі яму, Шыковічу, чалавеку з фантазіяй, яны здаюцца цяпер незвычайнымі. А можа, тады, дзесяць год назад, не пра ўсё можна было пісаць?

Ва ўсякім разе, як бы там ні было, а трэба пачынаць з Гукана. Пагутарыць шчыра, па-сяброўску. Выказаць свае сумненні і здагадкі. Папрасіць парады. Урэшце, ён разумны чалавек і сам, напэўна, добра разумее, што ў кнізе яго многа недакладнасцей, прабелаў і што любая добрасумленняя праца цяпер, пасля XX з'езда партыі, больш аб'ектыўна асвеціць той ці іншы бок усенароднай барацьбы з фашызмам.

Будучы чалавекам нецярплівым, Шыковіч адразу ж з архіва накіраваўся ў гарсавет. У прыёмнай Гукана, як заўсёды, было многа людзей. Гарадскія работнікі. Усе па неадкладных справах. Болыпасць Шыковіча ведалі, прывіталіся ветліва, але кожны ў душы стаў незадавальненне яго прыходам: пісьменнік, які дапамог Гукану напісаць кніжку, работнік рэдакцыі, ён меў маральнае права пайсці без чаргі. Яны не прырэчылі супраць гэтага яго права, але нікому не хацелася сядзець у прыёмнай. Шыковіч і меўся з ходу праскочыць у кабінет, але новая сакратарка затрымала яго:

— У Сямёна Парфёнавіча нарада гандлёвых работнікаў.

— Ух, гэтыя гандляры! Толькі бясконца засядаюць. А гандляваць не ўмеюць.

Супраць гандляроў, якія занадта доўга радзіліся, настроены былі ўсе. Нехта прыгадаў фельетон Шыковіча аб адным старшыні райспажыўсаюза. Дырэктар піўзавода пачаў падкідваць фельетаністу факты. Але Кірылу гэта не цікавіла, ён жыў вобразамі падполнычакаў, людзьмі, якія паўсталі з дакументаў.

Дзяўчо, што сядзела на варце дзвярэй, было зусім маладзенькае. Новенькая. Шыковіч падумаў пра яе з непрыязню: «Прымасцілася, каб адпрацаваць свае два гады. На завод не пайшла, чортава лялька».

І сярдзіта спытаў:

— Колькі іх там?

— Каго? Таварышаў з упраўлення гандлю? Трое.

— Дык якая гэта нарада! Ідзі ты, галубка, спытай у мэра, доўга нам чакаць? Скажы, Шыковіч пытае.

Пачуўшы знаёмае прозвішча, дзяўчынка з цікавасцю паглядзела на Кірылу і паслухмяна нырнула ў будку: кабінет, каб не пранікаў гук, адгароджаны ад прыёмнай адмысловым збудаваннем, якое нагадвае кабінку на міжгародняй тэлефоннай станцыі.

Неўзабаве адзін за адным, усе з тоўстымі папкамі, з будкі гэтай вываліліся кіраўнікі гарадскога гандлю. Следам за імі з'явіўся сам Гукан. Стаў у дзвярах, высокі, у ботах, галіфэ, але ў добра скроеным пінжаку, пры галынтуку. Наведвальнікі падняліся: ці не думае старшыня ісці куды?

— Кірыла Васільевіч, у цябе доўгая справа? А то бачыш, колькі народу чакае.

— Ды я хацеў параіцца па адным пытанні.

Гукан быў упэўнены, што Шыковіч прыйшоў з-за сына, хоць не разумее, чым ён мог памагчы. Вызваліць з-пад арышту — не яго кампетэнцыя. Ага, параіцца хоча. Было б несумленна ў такі час адмовіць яму ў сяброўскай парадзе ці прымусіць чакаць, пакуль ён, Гукан, будзе займацца справамі горада.

— Ну што ж, давай заходзь. Прабачце, таварышы, — звярнуўся старшыня да іншых.

— Калі ласка, Сямён Парфёнавіч, — адказаў за ўсіх адзін.

Каб надаць гутарцы сяброўска-інтымны характар, Гукан сеў не за свой рабочы стол, а з краю доўгага стала для пасяджэнняў, насупраць адчыненага акна, за якім ласкава шапталіся каштаны. Яго адразу насцярожыў выгляд Шыковіча. Не падобны чалавек на засмучанага, расстроенага бацьку. Неяк зусім інакш узрушаны, ажно вочы блішчаць.

Кірыла выцягнуў з бакавой кішэні паперкі — копіі, якія спісаў з архіўных дакументаў, разгладзіў іх на сталі і, яшчэ нават не прысеўшы, спытаў:

— Сямён Парфёнавіч, вы добра ведалі Вараву?

Гукан адчуў нешта накшталт таго, што адчувае пасажыр, калі самалёт правальваецца ў паветраную яму. «Што гэта ён? Заходзіць здалёк?»

— Якога? Таго?

— А хіба ёсць яшчэ які Варава?

— Не. Але прозвішча не такое ўжо рэдкае. Пракопа я ведаў. Да вайны яшчэ.

— Цікавы чалавек быў. Праўда?

Цяпер усю ўвагу Гукана прыцягвалі паперкі, якія Шыковіч усё яшчэ асцярожна разгладжваў. Не, гэта не старыя дакументы. Чысцюткая, дабротная папера, стандартныя аркушы, на якіх пішуць у рэдакцыі.

— Цікавы. Ты што, забыў? Я ж расказваў табе, калі...

Ён хацеў сказаць: «Калі мы пісалі кнігу» — і чамусьці не сказаў, асекся.

— У вайну вы сустракаліся з ім?

— Аднойчы. На пасяджэнні абкома.

— Але пасля вы былі камісарам брыгады, якая вырасла з атрада Чапаева...

— У брыгаду ўвайшло чатыры атрады і спецгрупа.

— Але штаб брыгады павінен быў ведаць пра тыя сувязі, якія наладжвалі атрады. Сямён Парфёнавіч, што вы можаце сказаць пра гэтыя вось дакументы? Я знайшоў іх у партархіве. Арыгіналы напісаны Варавам.

Гукан узяў паперы, і яны затрымцелі ў яго руцэ.

«Хвалюецца стары», — адзначыў Шыковіч з павагай да чалавека, якога ўсхваляваў напамінак пра загінуўшага таварыша. Гукан падняўся і пайшоў да рабочага стала. Узяў там акуляры. Вярнуўся, сеў і доўга чытаў тры кароткія запіскі.

— Хто такі Доктар, Хірург, Маруся, Насця? Вось што мяне цікавіць. — Шыковіч ішоў, збіраючыся перадаць расказ Яраша, асабліва тую частку, што тычылася Савіча. Сказаць, што жывая дачка доктара.

Гукан адарваўся ад папер, пранікліва паглядзеў на пісьменніка праз акуляры, потым паверх іх. Пакачаў галавой, уздыхнуў.

— Не помню, брат. Маруся-сувязных у нас быў добры дзесятак. Каторая з іх? Чуеш, што я табе скажу, Кірыла Васільевіч. Варава быў цікавы чалавек. Але ў яго было многа дзівацтваў. Не ў дакор нябожчыку. Была ў яго схільнасць да розных прыгод, часам проста-такі авантурнага характару. Помню, яго на абкоме яшчэ прабіралі за нейкую рызыкаўную аперацыю. Ён стварыў такую заблытаную агентуру, навядумляў столькі самадзейных кодаў і шыфровак, што пасля мы не маглі разабрацца, што да чаго. І разам з тым, я табе скажу, быў даверлівы, як дзіця. Яго агенты потым правальвалі нашых людзей.

Ды і сам ён загінуў праз гэтую сваю залішнюю даверлівасць. Хацеў прыручыць ваўка. Пайшоў на сустрэчу з начальнікам паліцыі. А той гад замест трох чалавек аховы, як дамовіліся, узяў трыццаць. Зрабіў засаду. Яны ўжо сышліся, пачалі гутарыць, як іх абкружылі. І Пракоп, каб не трапіць у іх лапы, узарваў гранату. У кішэні. Самога насмерць. Начальніку паліцыі адарвала нагу...

Пра гэта Шыковіч ведаў. І пісаў. Нічога новага і нічога такога... зняважлівага для кагосьці Гукан не сказаў. Аб'ектыўная спакойная ацэнка людзей і фактаў, якія сталі ўжо гісторыяй. Але, відаць, менавіта праз тое, што Гукан гаварыў пра Варава, пра невядомых падполнычаў і сувязных, як пра нейкіх далёкіх гістарычных асоб, а ён, Кірыла, апошні тыдзень жыў з імі, як з блізкімі і дарагімі людзьмі, Шыковічу расхацелася расказваць пра Савіча і Зосю. Забіраючы ад Сямёна Парфёнавіча паперы, ён таксама ўздыхнуў:

— Нялёгка, відаць, дакапацца цяпер да ісціны.

Гукан зняў акуляры, праціраў пальцамі вочы, быццам вельмі стаміў іх, прачытаўшы тры запіскі. Спытаў:

— Дык, значыцца, сядзіш у архіве?

— Сяджу.

— Такіх дробных загадак там многа. І ўвогуле, Кірыла Васільевіч, — Гукан ускінуў галаву, усміхнуўся, — няўжо цябе не хвалюць праблемы сённяшняга дня, што ты залез у склеп да Сыравашкі? Такія падзеі! Да з'езда ідзём. Ды да якога з'езда! Чытаеш — дух займае.

— А гэтыя праблемы, — Кірыла ляпнуў па згорнутых копіях, — па-вашаму, трэба пахаваць назаўсёды? — У голасе яго прагучала раздражнёнасць.

Старшыня чамусьці адразу ўспомніў пра ўчынак сына гэтага дапытлівага даследчыка партызанскіх архіваў. «Навошта чалавек прытвараецца, што яго болын за ўсё цікавіць сёння Варава, доктар і справы падполнычаў?»

— Чаму пахаваць? Няхай капаюцца гісторыкі, іх хлеб. А ў нас з табой даволі надзённых задач. Заняўся б ты сынам лепш. Во праблема!..

— А што з маім сынам?

— Як што? Ты не ведаеш? Ай-вой-вой! Вось табе і на! Бачыш, да чаго давёў архіў. Дарожкі ў парку падмятае твой сын.

Шыковіч хацеў падняцца і не здолеў: невядомая

сіла прыціснула яго назад да крэсла. Ён адразу зразумеў, што значыцца «падмятае дарожкі». У той час, калі ён з чыстымі думкамі і імкненнямі робіць святую справу — уваскрашае справу герояў, што загінулі за гэты востры мірны дзень, сын, яго любімы сын, учыніў нешта бруднае, недастойнае. У першы міг з'явілася адчуванне, быццам на галаву вылілі памыі, не, пляснулі нечым смярдзучым, слізкім, гідкім.

Гукан зразумеў, што ўдарыў у самае балючае месца.

Ён не злараднічаў, у яго таксама ёсць сыны, праўда, ужо самастойныя людзі. Паспрабаваў нават змякчыць:

— Але, падносяць нам дзеці сюрпрызы. Дзіўнае пакаленне расце...

Ён падняўся і адышоў да акна, глядзеў на каштаны. Яшчэ нешта гаварыў. Шыковіч не чуў. Следам за тым агідным адчуваннем пачала расці злосць. На Славіка. На Гукана. На Валю: яна больш за ўсё патурала капрызам дзяцей. На сябе: бязвольны чалавек, уласнага сына не мог выхаваць! Гукан папрасіў прабачэння і сеў за рабочы стол. Націснуў кнопку званка. Сказаў дзяўчыне, якая з'явілася ў адзін міг:

— Хто там па чарзе? Прасі.

Шыковіч падняўся і, не развітваючыся, пайшоў да дзвярэй.

— Заходзь, Кірыла Васільевіч. Я, можа, успомню прозвішчы сувязных. Маруся, кажаш? Пазваню Ткачуку, начштаба нашаму...

На вуліцы, пад каштанамі, Кірыла адчуў, што ўдарыла ў пот. Пацяклі раўчакі за каўнер, залівала вочы. Ніколі не было ў яго такой патлівасці. І дзень нядушны. На сонца раз-пораз наплываюць хмаркі. Вецярок.

Кірыла дастаў насоўку і пачаў старанна выцірацца. Нейкі прахожы з усмешкай спытаў:

— Парылі, таварыш?

Не адразу дайшоў да сэнсу гэтых слоў. А калі дайшоў, Шыковіч кінуўся прэч ад дзвярэй гарсавета. Але на скрыжаванні вуліц спыніўся. Куды ісці? Нейкае своеасаблівае, бадай што незнаёмае пачуццё пацягнула ў парк.

«Пагляджу, ці ўмееш ты хоць падмятаць, сабачы сын. Рос як у бога за пазухай. А вылупіўся на свет божы і не можаш кроку зрабіць па-чалавечаму... Як ты глянеш мне ў вочы? Я не скажу табе ні слова. Стану і буду глядзець... Падмятай!.. Падмятай!..»

Каля цэнтральнага ўвахода сляпіў вочы касцёр вялікай клумбы. За ёй — кветкавы дыван, перарэзаны чырвонай дарожкай з цаглянай крошкі. На гэтай дарожцы бабулі чамусьці любяць катаць каляскі з дзецьмі. Магчыма, пад гэтае шарханне шын па дробнай цэгле дзеці хараша сняць. Ці, можа, і малых і старых ап'яняе пах кветак? Маладыя маці, наадварот, забіраюцца глыбей, у цень, ці сядзяць каля фантана. Да глыбінь гэтага вялікага старога парку гарадскія ўлады ніяк не дабярэцца. Іх за гэта крытыкавалі. А Шыковіч заўсёды лічыў, што так лепш. Пачнуць добраўпарадкаваць — сапсуюць усю дзікую непаўторную прыгажосць. Ён асабліва любіў глухія куткі за сажалкай. Але наўрад ці будуць падмятаць там. Таму ён спачатку абышоў усе дарожкі паблізу, у культурнай частцы парку. Гулялі дзеці, драмалі на лавачках з газетамі на каленях пенсіянеры. Маладыя мамы чыталі тоўстыя раманы. Бабулі вязалі шарсцяныя чулкі. Дзіўна. Хвіліны ўтрапення, разгубленасці мінулі, і ён усё востра прыкмячаў, усё фіксаваў у памяці. Нават злосць знікла. З'явілася нешта зусім іншае. Хацелася сустрэць сына, і расла боязь гэтай сустрэчы. На вузкім мосце цераз роў ён спыніўся. Падумаў, што было б, каб з такой вышыні скочыць у зялёную ваду сажалкі^ дзе цмяна адлюстроўваюцца неба і старыя дрэвы, парэнчы моста і горда выгнутыя шыі лебедзяў.

Шыковіч любіў глядзець з вышыні на гэтых дзіўных птушак. Якая пастава! Плывуць — не варухнуць ніводнай пер'інай, як мармуровыя. Гэтая іх паважнасць часта супакойвала. Але сёння — не. Усхваляванасць расла. І боязь. Ён амаль прымусіў сябе пайсці далей па густазацэненай дарожцы. Толькі абышоўшы і гэтую палавіну парку і не сустрэўшы нікога, акрамя дзвюх пар закаханых студэнтаў, Шыковіч з палёгкай уздыхнуў. Зразумеў, недарэчна шукаць сына тут; і добра, што ён не ўбачыў Славіка з мятлой у руках, пад вартай міліцыянера. Цяжка ўявіць, якое ўражанне гэта магло б зрабіць на яго ды на таго шалапуты таксама. Невядома, ці ўдалося б яму стрымацца і нічога не сказаць. Нельга, нарэшце, рабіць з арышту Славіка трагедыю. Зарабіў — няхай панясе кару. Што ён, аднак, натварыў? У рэдакцыі, напэўна, ведаюць.

У новым будынку трымаўся халадок і панавала цішыня. Нават не чуваць было звыкллага стуку машынак. Бухгалтары, машыністкі і кур'еры абедалі, як ніхто, дакладна

ў пэўны час. Але ў гэты летні дзень нават сакратары рэдакцыі не заседжваліся ў кабінетах. Калі толькі рабілася газета?

Шыковіч падняўся на другі паверх, заглянуў у прыёмную рэдактара, у кабінет намесніка. Пуста. Зайшоў у свой пакой; загадчык аддзела таксама, відаць, абедваў. На яго стала ляжаць рукапіс, рэцэнзія на прэм'еру абласнога тэатра, якая адбылася месяцы два назад: «Новы спектакль». Кірыла злосна закрэсліў гэты недарэчны заглавак. І пачаў правіць тэкст, хоць гэта была зусім не яго работа. Не пакідаў жывога месца. Работа захапіла. Замест правільнай, але прэснай жвачкі выходзіла жывое, дасціпнае едкае слова пра няўдалы спектакль. Ён быў добры чалавек, да таго ж ведаў, як нялёгка даецца ў мастацтве ўдача. Ніхто не ставіць сабе мэту зрабіць дрэнна. Ён не любіў пісаць адмоўныя рэцэнзіі. І ненавідзеў людзей, якія радаваліся няўдачы ў другіх, смакавалі правалы спектакляў і кніг. А тут раптам, забыўшыся на ўласныя перакананні, пісаў надзвычай бязлітасны водгук і, можа, упершыню рабіў гэта з задавальненнем.

У дзверы заглянуў Адам Рагойша, загадчык прамысловага аддзела, нізенькі чалавек з мясістым носам, шырокім ілбом і дзіўнай лысыай: звужанай наперадзе і шырокай на макушцы, зверху гэтая лысіна нагадвала па форме і па ружовасці чырву.

— Ты тут? — спытаў Рагойша, уваходзячы.

— Не, мяне няма.

Шыковіч не любіў гэтага чалавека. Не любіў за яго зайздроснасць. Рагойша зайздросціў усім. Яму, Шыковічу, за тое, што ён мае права не сядзець у рэдакцыі, а пісаць нарысы і фельетоны дома, ды яшчэ на дачы.

«Дай мне такія ўмовы, і я напішу не горш. Кожны напіша».

Зайздросціў загадчыку сельгасаддзела Лапіцкаму, што ў таго пяцёра дзяцей, а ён, Рагойша, бяздзетны. Прыдзірліва, як следчы, аглядаў кожную новую сукенку і кофтакі карэктаркі Маі Гутар. Падазрона шаптаў: «Адкуль гэта яна бярэ? За свой заробак?» Яго чамусьці многія баяліся, нават рэдактар. Рагойша нямала пастараўся, каб нагнаць страху і на Шыковіча. Кірыла неяк у кампаніі пагразіўся, што зробіць Рагойшу персанажам сатырычнай аповесці, нават прозвішча не зменіць. Рагойшу гэта перадалі, і з таго часу ён пачаў шукаць дружбы.

Непрыязны адказ на недарэчнае пытанне сваё Ра-

гойша прыняў як жарт. Засмяяўся. Сеўшы ласупраць, глянуў у рукапіс, які правіў Шыковіч, здзіўлена свіснуў:

— Вось аўтара гэтага сапраўды няма. Ні рожак, ні ножак не засталася. Хто пісаў?

— Я.

— Сам сябе так правіш? — шчыра здзівіўся Рагойша. — Ну-у? Здрава! — і пажартаваў: — Талстой. Толькі не Леў.

Але, відаць, усумніўшыся, пацягнуўся да перагорнутых выпраўленых старонак, каб глянуць на тытульную. Кірыла прыціснуў старонкі локцем. Аўтарам рэцэнзіі была супрацоўніца рэдакцыі, да якой Рагойша ставіўся не надта прыязна. І Шыковіч не хацеў даваць яму лішні козыр супраць гэтай жанчыны. Рука Рагойшы застыла на сталі, пальцы ляглі на рукапіс. Пасініла ружовая піка лысіны — абразіўся чалавек, што Шыковіч, не жадаючы паказаць рукапіс, як бы выказвае яму недавер. Але Рагойша знайшоў выйсце з няёмкага становішча. У левай руцэ ён трымаў кніжку. І тут жа паклаў яе на стол. Гэта была аповесць Шыковіча, што нядаўна выйшла з друку. Кірылу здзівіла такая неспадзяванка. Ён адарваўся ад рукапісу і пільна паглядзеў у лупатыя, як у хворага на зуб, вочы Рагойшы. Вочы былі халодныя, а твар разрыхліўся ад усмешкі.

— Вось купіў. Надпішы на памяць. Сам не здагадаешся падараваць.

Кірыла ведаў, што ў дадатак да ўсіх іншых сваіх якасцей загадчык прамысловага аддзела яшчэ і скупы, кнігі купляе рэдка. А таму той факт, што ён купіў яго аповесць, прыемна ўразіў і нават закрануў аўтарскае самалюбства. Кірыла адразу падабрэў. Узяў кніжку, задумаўся, што напісаць, каб не шаблоннае.

— Колькі ганарару адхапіў?

— Тры.

— На новыя? Ого! Куды ты дзяваць іх будзеш?

— Палавіну табе аддам.

І дзіўна, гэты, здавалася б, зусім нявінны жарт пакрыўдзіў Рагойшу. Ён усхапіўся з крэсла, тоўсты нос яго і вушы пабурэлі. Злосна кінуў:

— Сынку свайму аддай. Яму на рэстараны трэба.

Не, не абразіла і не пакрыўдзіла гэта Шыковіча, а неяк балюча ўкалола. Ён раптам зразумеў, што зайздросны і крывадушны чалавек гэты зайшоў зусім не за тым, каб атрымаць аўтограф, што ў душы ён радуецца непрыем-

насці са Славікам. Абурэнне яго было дзіўнае — ціхае. Няхай бы ён лепш закрычаў, вылаяўся. Пры сваёй флегматычнасці ён зрэдку такі ўзрываўся і мог моцна крычаць, гэта ў рэдакцыі ведалі. Дык не ж, ён зрабіў нешта зусім нечаканае і для самога сябе, і для Рагойшы, для ўсіх. Спакойна ўстаў з-за стала, падышоў да загадчыка аддзела, узяў за каўнер паласатага пінжака, падвёў яго, страшэнна ашаломленага, да дзвярэй, ударам нагі шырока адчыніў іх і выкінуў Рагойшу ў калідор, як непатрэбную рэч. Зачыніў дзверы і зноў-такі даволі спакойна вярнуўся да стала. Ідэае кіпенне ўсярэдзіне пачало хутка ўтаймоўвацца. Прыгадаўшы, які ў Рагойшы зрабіўся твар, калі ён узяў яго за каўнер, Кірыла нават засмяяўся.

Хутка яго паклікалі да рэдактара. У доўгім і вузкім кабінёце акрамя рэдактара сядзеў дырэктар тэлестудыі Аляксей Тукала, стары прыяцель Шыковіча, некалі разам пачыналі пісаць, разам працавалі многа год. Кірыла ўзрадаваўся, што размова будзе не адзін на адзін і што нарэшце ён зможа высветліць віну сына. Тукала, напэўна ж, усё ведае.

Шыковіч, як звычайна, весела прывітаўся. Але тое, што Аляксей, працягваючы руку, афіцыйна-ветліва прыўзняўся, насцярожыла яго.

Няўжо Алёша Тукала падкрэслівае дыстанцыю паміж сабой і ім, Шыковічам? Смешна.

Не таму, што сумеўся, а знарок, каб паглядзець, што ж будзе далей, Кірыла напусціў на сябе выгляд вінаватага — не павітаўся з рэдактарам за руку, ціха сеў насупраць Тукалы, панурыў галаву: вось я, карайце! Але бачыў, што і дырэктар студыі і рэдактар разглядаюць яго з павышанай цікавасцю.

«Алёшу ўразіла мая новая якасць — уменне выкідаць з кабінета дурняў», — падумаў весела.

Жывіцкі — прынцыповы кіраўнік і ўвогуле добрай душы чалавек. Ён цаніў людзей, якія ўмеюць пісаць, абараняў кожнага здольнага журналіста. Шыковічам жа проста ганарыўся — не кожная газета мае такога нарысіста і фельетаніста. Ніколі ў адносінах да яго не выяўляў сваю рэдактарскую ўладу. Таму і размову гэтую яму пачаць было нялёгка.

— Кірыла Васільевіч, скажы, калі ласка, што ў вас адбылося. Рагойша тут дакрычаўся да сардэчнага прыступу. Урача выклікалі. Заявіў, што пойдзе ў гарком...

— Няхай ідзе...

Мяккасць і асцярожнасць, з якой Жывіцкі пачаў сваю прамову, адразу зрабілі Кірылу сур'ёзным і злосным. Злосным на Рагойшу. Дзіўна, да слоў рэдактара ён не адчуваў гэтай злосці.

— Не, ты чакай... З крыку Рагойшы я нічога не зразумеў. Растлумач ты хоць, што ў вас адбылося.

— Нічога не адбылося. Ён папракнуў мяне за сына. Я не ведаю яшчэ, што там натварыў мой сын. Але калоць мне вочы сынам я нікому не дазволю! — цвёрда папярэдзіў ён, чамусьці звяртаючыся да Тукалы.

Той як бы ўздрыгнуў, узяў галаву ад паперы, на якой рысаваў тоўстым сінім алоўкам кароткіх смешных чалавечкаў, пільна паглядзеў на Шыковіча праз вялікія люстраныя акуляры, у якіх адбіваліся вокны і дрэвы на вуліцы, сказаў:

— Але, накуралесіў твой Уладзіслаў.

— Што ён зрабіў?

— Напіўся. Прыставаў да англійскіх турыстаў. Чаго ты лезеш да чужаземцаў? Што табе трэба ад іх? Раскрычаўся, што скіне на Англію бомбу. Скажы, калі ласка, камандуючы ракетнымі войскамі! — абурана перасмыкнуў Тукала плячамі.

— Усяго? — мімаволі вырвалася ў Кірылы, бо сапраўды ён адчуў палёгку, даведаўшыся дакладна, што ўчыніў сын.

— «Уся-го»?! — Тукала падхапіўся, загрымеўшы крэслам, абурана кінуў аловак, і шасціграннік пакаціўся па доўгім сталю з дробным стукам, але не ўпаў на падлогу, спыніўся на самым краі. — «Усяго»? Ты чуў, Станіслаў Іванавіч? З яго гэтага мала! Табе хацелася, каб ён перавярнуў рэстаран дагары нагамі ці забіў каго?..

Шыковіча напачатку мала закрануў крык Тукалы. Ён прасачыў, як каціўся аловак, і сур'ёзна зацікавіўся, якая перашкода спыніла яго на самым краі стала. Сказаў лагодна:

— Не крычы, Аляксей.

Але той ужо ўзрушана хадзіў па кабінёце, зняўшы акуляры (мабыць, баяўся, што яны звалюцца) і размахваючы імі.

— «Усяго»? Вось так мы выходзім моладзь! Пішам адно... Шумім пра высокія матэрыі... А ўласныя дзеці...

У гэты міг, мабыць, ад Тукалавых крокаў, аловак зваліўся.

Шыковіч перавёў позірк на свайго ўгневанага сябра, на яго маладжавы, заўсёды як бы загарэлы хударлявы твар з радзімай плямкай на левай шчацэ, на прыгожую кучаравую шавялюру. Потым глянуў на рэдактара, які слухаў з сумным і збянтэжаным выразам на змораным твары, убачыў яго парадзелыя светлыя валасы, вялікія залысіны. І чамусьці ўспомніў, што ўсе яны равеснікі, рэдактар нават на год маладзейшы. Але лепш за ўсіх выглядае Тукала, здаецца, якім быў гадоў дваццаць назад, такім і застаўся, нават ніводнай сівай павуцінкі ў валасах. Падумаў непрыязна: «Умее сябе берагчы, чорт».

А Тукала ўсё больш разыходзіўся:

— ...Канешне, калі бацька будзе выкідваць з кабінета людзей, то сыну ёсць з каго ўзяць прыклад... Калі бацька сабе дазваляе...

Рэдактар зморшчыўся, быццам яму наступілі на мазоль, і папрасіў:

— Аляксей Рыгоравіч!.. Пагаворым спакойна...

Тукала на момант асекся. Шыковіч глядзеў на яго цяпер так, быццам не пазнаваў старога сябра, з якім з'еў не адзін пуд солі. Сказаў з глыбока затоенай іроніяй:

— Значыцца, ты, Алёша, рашыў навучыць мяне, як выходзіць дзяцей? Давай, давай...

Гэта быў тонкі намёк на тое, што Тукала некалі пакінуў першую жонку з дзіцем. Ён зразумеў гэты намёк і закіпеў яшчэ горш. Але голас панізіўся:

— Я не думаю цябе вучыць. Але калі ты лічыш, што з цябе мала таго, што зрабіў твой сын, то з мяне гэтага — вось так.— Ён правёў далонь па шыі.— Я не буду трымаць у сябе хуліганаў.

Ах, вось яно што! Нарэшце Шыковічу ўсё стала ясна: Тукалу цяжка было паведаміць аб рашэнні звольніць Славіка, а таму ён гэтак і нерваваўся.

«Баязлівец! Атрымаў цёплую пасаду і забываеш, што ёсць звычайныя чалавечыя адносіны».

Раптам стала шкада сына: нельга караць двойчы за адну і тую ж віну. Знявага да Тукалы расла, як снежны ком. Кірыла адчуў нават страх: не сарвацца б зноў. Падняўся, засунуў рукі ў кішэні, ступіў бліжэй да рэдактара — пад яго спакой.

— Страхуешся? — спытаў знешне спакойна, але з'едліва.

— Мне няма чаго страхавання! — ужо без нервовасці, паважна адказаў Тукала, надзеючы акулёры.

— Лягчэй за ўсё выкінуць чалавека з калектыву,— уздыхнуў Жывіцкі.— Ніколі не спяшайся...

— А што яму да чалавека!..

— Няхай пра такога чалавека падумае ў першую чаргу бацька!.. А калі бацька апраўдвае... Калі бацька паказвае прыклад... А потым ходзіць прасіць за сына... шукае яму цёплага месца...

Гэта быў подлы ўдар. Шыковіча перасмыкнула ўсяго. Ён не верыў сваім вушам. Няўжо гэта кажа Алёша Тукала, якога яшчэ тыдзень пазад ён запрашаў да сябе ў госці? Слізняк!

Халодная разважлівая злосць апанавала Кірылу. Цяпер ён рабіў усё свядома, з разлікам.

Сумна паківаў галавой.

— Столькі год я з табой сябраваў і не ведаў, што ты такая дрэн.

Эх, як Тукала зноў падскочыў.

— Чуеце?.. Станіслаў Іванавіч!

— Хлопцы, як вам не сорамна,— паспрабаваў прымірыць рэдактар.

— Цяпер разумею, што не зусім таго, каго трэба, я выкінуў за дзверы. Вось каго трэба! І не за дзверы. За акно. Дазволь, Станіслаў Іванавіч? — І Кірыла пайшоў, каб абысці доўгі стол.

Тукала хутка адступіў за рэдактарскі стол. Спалатнелы, стаў побач з Жывіцкім, які таксама насцярожана падняўся.

Шыковічу стала смешна. Ён дайшоў да краю стала, хмыкнуў і накіраваўся да выхаду. Калі дзверы за ім зачыніліся, Тукала выхапіў хусцінку і пачаў выціраць успацеўшыя рукі і лоб.

— Ты бачыў? Зазнаўся! Напісаў дзве бяздарныя кніжачкі і гэтак зазнаўся! Як псуе слава! Жах!

Жывіцкі засмяяўся.

Не разумеючы прычыны яго смеху, Тукала пачаў развіваць цзлую тэорыю наконт славы і зазнайства.

8

Яраш абсталёўваў аперацыйную навейшай апаратурай. Рэканструкцыі яго неаднойчы прыводзілі ў жах аддзел аховы здароўя. Але няўмольныя вартавыя фінансаў не маглі ўстаяць перад яго хірургічным аўтарытэтам. Пат-

рыеты горада, яны таксама ганарыліся славай хірургічнага аддзялення бальніцы, якое лічылася лепшым у рэспубліцы. Аперацыйная прывяла ў захапленне дэлегацыю чэшскіх урачоў, якіх нялёгка здзівіць медыцынскай тэхнікай. А Яраш усё адно быў незадаволены: ёсць апаратура лепшая. Пераабсталяванне ён планаваў даўно. Многія з патрэбных апаратаў былі набыты загадзя. Але ўстаноўку іх адцягваў: па-першае, шмат чаго не хапала, па-другое, ён спадзяваўся, што пад канец года галоўны ўрач і аддзел будуць болын шчодрымі.

І раптам ён пачаў работу па пераабсталяванню нечакана. Сам працаваў з манцёрамі і мантажнікамі вечарамі. Плаціў ім прэміяльныя са сваёй кішэні. За гэтае дзівацтва яму ўжо неяк раней наківалі на партбюро. З тым жа, што ён часта працуе не толькі з манцёрамі, але і са сталярамі, з паркетчыкамі, у клініцы звykліся. Добрыя душы тлумачылі, што Ярашу проста няма куды дзяваць сілу і энергію, злыя — што такім чынам ён хоча павялічыць сваю папулярнасць.

Каб яму сказаў хто, што ўсё гэта робіцца так тэрмінова з-за адной хворай, ён, напэўна, пачаў бы аспрэчваць, можа, нават з абурэннем. Не, апаратура ўдасканальваецца не для адной хворай! Для ўсіх. Але ён разумеў, што было б няпраўдай адмаўляць, што гэта ўваходзіць у падрыхтоўку да аперацыі Зосі Савіч. Ён зрабіў сотні розных аперацый, нямала ўжо і такіх — на сэрцы. Але, бадай, ні да адной не рыхтаваўся з такой стараннасцю і адказнасцю. Як да найвышэйшага экзамену. Тут усё павінна быць узважана і ўлічана. Каб ніякай выпадковасці. Яго апраўдаюць усе, што б ні здарылася. Але сам ён не даруе сабе, калі гэтая спакутаваная жанчына скончыць сваё жыццё на аперацыйным стале. Нейк уначы ён увесь захаладаў ад такой думкі, гэтак жа, як некалі, калі цяжка хварэў Віця і ён, хірург Яраш, страціўшы веру ў медыцыну, раптам падумаў, што сын можа памерці. З'яўлялася думка: а можа, запраціць каго-небудзь з калег з Масквы, з Кіева? Да яго прыедуць. Рэдка які хірург бярэцца аперыраваць блізкага чалавека. Блізкага... А гэтую дзяўчынку ён ведаў роўна восем сутак, бачыў, размаўляў, калі яна прыносіла яму ежу на гару, дзе і ўдзень панаваў паўзмрок. Ён амаль не ведае (можа, толькі здагадваецца), як яна жыла васемнаццаць год свайго жыцця. І ўсё-такі яна была блізім чалавекам. Ні адзін хворы ці хворая не жылі так у яго сэрцы, у думках.

Пакуль што Яраш аддаў яе тэрапеўтам, каб падлячылі, паназіралі, зрабілі ўсе кардыяграмы, здымкі і аналізы. Сам заходзіў рэдка, раз у тры дні, на кароткі час, як урач. Гэта не збліжала, наадварот, аддаляла іх. Калі ў дзень сустрэчы ён казаў ёй «ты», то цяпер звяртаўся на «вы», як належыць урачу да хворай. На такое аддаленне ён пайшоў свядома. У той жа час папрасіў Машу, каб тая наведвалася да Зосі. Ён сказаў пра гэта аперацыйнай сястры чамусьці крыху збянтэжана:

— Маша, ёсць у мяне да вас просьба...

Яна адразу насцярожылася.

— Калі ласка, Антон Кузьміч.— І падняла свае тонкія рукі, каб паправіць бялюткі чэпчык на высокай дзівосна залатой кукле валасоў. Ён даўно заўважыў, што яна заўсёды слухае вось так — з паднятымі рукамі.

— У тэрапіі ляжыць хворая Соф'я Савіч. Нам з вамі, здаецца, прыйдзеца аперыраваць яе. Я хацеў бы, каб вы наведваліся да яе. Не як сястра. Як добры друг. Разумеете? Жанчына гэтая пражыла цяжкае жыццё.

Яраш адчуваў, што, выказаўшы такую просьбу, ён абавязаны растлумачыць Машы, хто ж такая Савіч. Але што сказаць?

Што Зося ратавала яго ад смерці? Чамусьці не хацелася, каб да аперацыі пра гэта даведаліся ў бальніцы. Ён добра ведаў, што, бадай, няма большых легендатворцаў і аматараў сенсацый, як урачы і сёстры.

Падумаўшы пра легенды, ён сказаў пра другое:

— Вы ведаеце, Маша, я не люблю казак. Але ёй расказвайце пра мяне любыя легенды.

Сястра застыла, як манекен, зграбная і халодная; яна заўсёды астывала, калі чаго не разумела. Ён растлумачыў:

— Пра маю хірургічную славу. Псіхічная падрыхтоўка.

Маша ўсміхнулася проста і цёпла, здавалася, што ўсміхнуўся не толькі яе твар, вусны, а ўся постаць — ад залатых валос да бронзавых ад загару стройных ног.

— Цяжка расказаць болып, чым вы заслужылаеце, Антон Кузьміч.

— Не будзем гаварыць адзін аднаму кампліментаў, Маша. Нам не патрэбна псіхічная падрыхтоўка.

Жарт гэты збянтэжыў дзяўчыну.

Дні праз два Маша зайшла да яго ў кабінет у той час, калі ён адпачываў паміж дзвюма складанымі аперацыямі. Яна не магла не ведаць, што хвіліны такога адпачынку

былі свяшчэннымі. Як добры актор настройвае сябе на інакшае псіхалагічнае гучанне ў другой дзеі, так ён настройваў сябе на другую аперацыю. Сядзеў у мяккім крэсле, скінуўшы чаравікі, паклаўшы ногі на другое крэсла, і курыў. І вельмі не любіў, калі хто-небудзь заходзіў, перашкаджаў адпачынку. Пра гэта ў аддзяленні ведалі.

На стук у дзверы адказаў незадаволеная:

— Хто там? — і скамечыў цыгарэту.

— Я.

Ён здзівіўся, убачыўшы Машу. Яна ўвайшла, нясмела і надзіва збянтэжаная. Куды падзеліся яе разлічаныя, да ненатуральнасці артыстычныя рухі! Спынілася каля дзвярэй, трымалася за ручку, як бы рыхтуючыся ўцякаць. Выраз твару быў вінаваты.

Яраш хутка сунуў ногі ў чаравікі.

— Што здарылася, Маша?

— Я дрэнная сядзелка, Антон Кузьміч, — сказала яна так, як магла б сказаць тады, калі ён выказваў сваю просьбу, каб мела намер адмовіцца. — Мы не разумеем адна адну. Яна, Савіч, адносіцца да мяне з дзіўнай падазронасцю...

— З падазронасцю? — перапытаў Яраш.

— Можа, не тое слова я сказала. Але... дзіўная яна. Пра такіх у нас кажуць: нелюдзімая.

— Нелюдзімая? — з суровым дакорам перапытаў ён і гэтай суровасцю зусім збянтэжыў дзяўчыну. Але тут жа мякка прапанаваў: — Сядайце, Маша, — і паказаў на тое мяккае крэсла, у якім толькі што сядзеў сам.

Яна нясмела села. Як тая вясковая дзяўчынка, што ўпершыню трапіла да суролага і бязлітаснага прафесара. Яраш не пазнаваў сваю маўклівую, але надзвычай упэўненую, спакойную, гордую аперацыйную сястру.

— Яна нічога не расказала вам пра сваё жыццё?

— Не, нічога.

— Вы чулі што-небудзь пра доктара Савіча?

Маша паківала галавой — не.

Цяпер Яраш зразумеў, чаму яна прыйшла вось так і такая: хацела, каб ён расказаў ёй пра хворую, тады толькі яна можа выканаць яго просьбу. Ён узлёт на стол сваім магутным целам і такім чынам даверліва наблізіўся да яе.

— Скажыце, Маша, а вы да каго-небудзь адносіліся з падазронасцю?

— Я? Калі бачыла, што перада мной хлус, няшчыры

чалавек... Але гэта не тая падазронасць! — Тут яна застыла ў сваёй звыклай паставе — не зразумела яго.

— Скажыце, а вы ніколі не баяліся людзей, Маша?

Яна ўсміхнулася, але ўсмешка не растапіла халоднага неразумнення і не зварухнула застылыя рысы твару.

— У школе я баялася нашага гісторыка. Мне дрэнна давалася гісторыя.

Ярашу здалася, што пра гісторыю яна выдумала знарок, надаўшы словам хітры і тонкі сэнс. Ён не здзівіўся, бо заўсёды лічыў яе разумнай і дасціпнай. Закрыўшы далянямі вочы, задумаўся: як расказаць ёй пра Зосю?

У часе гэтай паўзы Маша спытала ва ўпор:

— Хто яна вам, гэтая Савіч?

Антон Кузьміч хутка адняў ад твару рукі.

— Вы магі б, Маша, спытаць пра гэта адразу. Я скажаў бы вам. Зося Савіч ратавала мяне ў падполлі ад смерці.

— Вас? — Маша здзівілася, устрапянулася і адразу стала звычайная: сур'ёзная, але чуткая, як сейсмограф. Магчыма, нейкі момант яна не давала веры, што тая худзенькая, маленькая, спакутаная — скура ды косці — нелюдзімая жанчынка ратавала такога асілка. Яраш, зразумеўшы гэта, сказаў:

— Яна мужная дзяўчына. І ў яе цяжкі лёс. Смерць бацькі, загадкавая смерць. Нямецкі канцлагер. Сібір... Хвароба. — Ён падняўся, вялікі, крыху ўсхваляваны, выйшаў з-за стала. — Я хацеў, Маша, каб вы растапілі лёд у яе душы.

Пільна назіраючы за ім, Маша нейкі час яшчэ сядзела. А потым падхапілася, збянтэжаная: ніколі яна не садзілася, калі доктар Яраш стаяў. Цяпер ёй было сорамна і за тое, што яна не здолела нават шчыра пагаварыць з Савіч, і за тое, што вось так настойліва дамагалася тлумачэння ад Антона Кузьміча. Што ён можа падумаць? Але яна не стала прасіць прабачэння і не стала запэўняць, што цяпер пастараецца ўсё зрабіць, каб хворая не адчувала адзіноту. А зусім нечакана папрасіла пра другое:

— Антон Кузьміч, раскажыце пра гэта на нашым камсамольскім сходзе.

— Пра што?

— Пра сваю работу ў падполлі. Пра тых людзей... Пра Савіч...

Яраша трохі здзівіў такі нечаканы паварот. Ён пільна ўгледзеўся ў яе вочы-азёры з залатымі берагамі: сур'ёзная яна ці зноў з іроніяй, помсцячы, што ён нічога не раска-

заў адразу? Не, сястра прасіла сур'ёзна. І яго хараша кранула такая яе сур'ёзнасць.

Калі яна выйшла, Антон Кузьміч зноў сеў у крэсла, зноў закурыў (другую цыгарэту!) і доўга думаў. Пра лёс Зосі. Пра пакаленне, якое не ведае падазронасці і нічога не баіцца... Але што ён, Яраш, ведае пра гэтае пакаленне? Належаць да яго Тарас і Маша... Але ёсць і Славiк Шыковіч... Як і чым жыве Маша? Тарас? Што хвалюе Славiка? Як далёка ён, нядаўні камсамалец Яраш, адышоў ад гэтага пакалення! Калі быў апошні раз на камсамольскім сходзе? Год дзесяць ужо, не менш, публічна не расказваў пра падполле. Чаму? А раней, калі часам выступаў, ці расказаў хоць раз пра Зосю Савіч? Не, так, між іншым, зрэдку ўспамінаў дзяўчыну, якая памагла ўратавацца. Цяпер яму стала сорамна і агідна. Няўжо і ён баяўся? Ён падполлі не баяўся сто разоў ісці на смерць, а тут...

Адразу пасля вайны адчуваў маральны абавязак перад памяццю таварышаў, якія загінулі, напісаць пра іх барацьбу. Не напісаў. Пісаў дысертацыі. Кандыдацкую, пасля доктарскую (якую збіраецца абараняць). Гэтым апраўдваўся перад сваім сумленнем. А потым увогуле падполле пачало здавацца далёкай гісторыяй, да таго ж вельмі забытанай людзьмі і часам. Ён не зразумеў нават адразу жадання Шыковіча вярнуцца да гэтай гісторыі, ператрусіць яе, перагледзець. Яму здавалася, каму гэта патрэбна цяпер? І вось уваскрэсла з мёртвых Зося Савіч... Ужо тады, у тую ноч, калі расказваў пра яе Шыковічу, ён, Яраш, зразумеў, што гэта патрэбна людзям, патрэбна новаму пакаленню — Тарасу, Славiку, Віцю, Наташы. Пасля размовы з Машай, пасля яе нечаканай просьбы расказаць пра ўсё на камсамольскім сходзе ён пераканаўся ў гэтым цвёрда і непарушна.

Асноўныя работы ў аперацыйнай былі закончаны. Апошнія дні поркаліся з тэлевізійнай апаратурай. Яраша доўга не задавальняла яркасць адбітка на экране, і ён выгнаў з інжынера, з рабочых і з самога сябе сем патоў, пакуль дамогся, каб дарагая навінка гэтая давала належны эфект і карысць.

Калі тэхнікі пайшлі «замочваць» добрую справу за яго прэміяльныя, Яраш застаўся адзін. Ён яшчэ раз агледзеў сваю гаспадарку, якой употай ганарыўся. Ўсюды — нікеляваная сталь: безліч бліскучых інструментаў у шклянках шафах, дэталі апаратаў. Сталь, якая ў разумных

руках хірурга прыносіць людзям ратунак, жыццё. О, ён ведаў вартасць сталі!

Але не дзеля таго, каб лішні раз агледзець аперацыйную, ён застаўся. Хацелася самому, без спецыялістаў, праверыць тэлеапаратуру. Быў у яго непакісны закон — усё ўмець рабіць самому.

Ён палажыў на аперацыйны стол разгорнуты падручнік па анатоміі, навіў на старонку тэлевізійную пушку, якая была ўманціравана ў бесценявую лампу. Націснуў кнопку. Засвяціўся экран, задрыжалі на момант звлістыя ніткі кадраў. А потым застыў павялічаны адбітак каленага сустава. Ён гартаў старонкі і бачыў на экране свае рукі. Чалавеку старонняму магло б здацца, што ён забаўляецца, як дзіця, цешыцца новай цацкай, назначэнне якой у аперацыйнай не кожнаму лёгка зразумець. На экране з'явілася сэрца. Яраш перастаў гартаць старонкі падручніка, выпрастаўся і ўважліва пачаў разглядаць адбітак, быццам убачыў гэтае дзіва першы раз у жыцці. У той міг ён падумаў пра Зосю. І яго ўласнае сэрца дало пачуццё сябе. Такія нечаканыя штуршкі ён адчуваў ужо некалькі разоў. Няўжо гэта боязь будучай аперацыі?

Яраш выключыў устаноўку і бесценявыя лампы і адышоў да шырачэзнага — на ўсю сцяну — акна. Вечарэла. Сад пакрыўся цемрай ад будынкаў. Сонца заходзіла з другога боку, за бальнічнымі карпусамі. Адзіны прамень яго прабіўся паміж муроў і асвятляў верхавіны таполяў, маладых, але самых высокіх дрэў. Яраш прыгадаў, што таполевая алея гэтая была пасаджана ў вясну Перамогі. І вунь якія вымахалі дрэвы! У садзе гулялі хворыя. Адны сядзелі, другія хадзілі. Санітарка ў белым халаце гушкала дзіця, загорнутае ў такі ж шэры бальнічны халат, якія былі і на дарослых. Яраш ненавідзеў форму і колер гэтых халатаў і ўжо колькі год вёў вайну, каб замяніць іх. З ім згаджаліся, а пасля — ён ведаў — кпілі, ацэньваючы яго дамаганні як дзівацтва таленавітага чалавека, які ва ўсім хоча быць арыгінальным.

Амаль пад самым акном аперацыйнай пад яблыняй сядзела трое маладых людзей: адзін у бальнічным халаце з падвязанай рукой, двое ў майках. Хлопцы разлівалі віно. Хворы быў яго, Ярашаў, рабочы-будаўнік з пераломам рукі. Але як трапілі сюды ў такі час наведвальнікі?

«Хаця б схаваліся. А то расселіся на вачах усёй бальніцы. Вось жа лайдакі!» — з нязлосным дакорам падумаў

хірург. Ён мог адчыніць акно і накрычаць на хлопцаў. Але замест гэтага далікатна адступіў у глыб аперацыйнай, каб не спугнуць іх. І самому яму захацелася хутчэй апунуцца на дачы. Сесці вось так на траву, каля свайго ўлюбёнага вогнішча. А потым ляжаць, глядзець у неба і слухаць крыху блытання, але цікавыя разважанні Шыковіча пра палітыку, мараль і літаратуру. Пра адно толькі падумаў з непрыемнасцю: зноў трэба тлумачыць Галіне, дзе так затрымаўся. Але не ўзлаваўся на жонку, а пашкадаваў яе; яна варта жалю за сваю неразумную рэўнасць.

Павярнуўся, каб пайсці, і ў адчыненых шкляных дзвярах убачыў Машу. Яго трохі спалохала, што сястра магла доўга назіраць за ім. І ён спытаў амаль груба:

— Што вы робіце тут у такі час? — Але спахапіўся і пажартаваў: — Вашы равесніцы даўно танцуюць.

— Я была ў Зосі.— Вочы яе дзіўна бліснулі.— Яна расказвала, як ратавала вас... І пра сябе.

Яраш падумаў: а ці правільна ён робіць, што ні пра што не распытвае ў Зосі? А раптам... Не, не! Ён рашуча адганяў гэтую думку. Таму і не распытвае і рэдка пакуль што наведваецца, бо хоча пераканаць у першую чаргу яе (ды і сябе таксама!), што аперацыя гэтая звычайная і ўсё скончыцца найлепшым чынам.

«Што яна расказвала пра сябе?» — хацелася яму спытаць у Машы. Але нешта стрымала яго.

— Значыцца, болып яна не адносіцца да вас з падзронасцю?

— Мне здаецца, мы пасябравалі.

— Дзякую, Маша.

— Няма за што, Антон Кузьміч.— Яна апусціла вочы, сказала: — Яна пыталася, ці знаёма я з Тарасам,— і раптам папрасіла: — Пазнаёмце мяне з Тарасам.

Цяжка не здзіўляцца — такія нечаканыя паведамленні і просьбы ў гэтай дзяўчыны. Але гэтая просьба Ярашу спадабалася.

— Прыязджайце ў нядзелю да нас на дачу. Пазваніце раніцай доктару Майзісу, у яго свая машына. Я запрашаў яго.

— Дзякую, Антон Кузьміч. Я магу ісці?

— Калі ласка, Маша...

Нейкі момант ён стаяў у аперацыйнай, слухаючы, як недзе далёка ляпаюць дзверы. Потым рушыў у калідор, на хату развязваючы нарукаўныя матузкі халата. Перад сваім кабінетам спыніўся, хвіліну пастаяў у задуме і...

хутка пайшоў па доўгім калідоры, завязваючы матузкі.

У тэрапеўтычным аддзяленні ён пачуў, як адна дзяжурная сястра спалохана крыкнула другой:

— Яраш! — І забегалі, замітусіліся. Ён ніколі не мог зразумець, чаму ў другіх аддзяленнях і клініках яго гэтак баяцца.

Зося, у адной сарочцы, доўгай, пацямнелай ад часу і мыцця, сядзела каля акна і ела чарэшню, выплёўваючы костачкі на газету. Убачыўшы яго, яна войкнула, засаромелася, закрыла рукамі грудзі. Ад яе сарамлівасці і яму зрабілася някавата. Год пятнаццаць ужо ён не адчуваў нічога падобнага, заходзячы да хворых і застаючы іх у любым выглядзе. Ды і ўвогуле з ім было гэта толькі аднойчы: калі нарадзіўся іх першынец Віктар і ён, студэнт-выпускнік, наведваўся ў палату, дзе ляжалі парадзіхі.

«Што ты закрываешся? — падумаў ён пра Зосю.— Столькі разоў я цябе аглядаў, выслухоўваў... Буду трымаць у руках тваё сэрца...»

Прывітаўся да ўсіх. У адзін позірк убачыў, што і другія жанчыны накрываюцца коўдрамі, зашпільваюць халаты, прычэсваюць валасы. Іх было ў палаце шэсць чалавек. Дзіўная жаночая псіхалогія! Сарамлівасць іх залежыць ад часу і абставін.

Яраш спытаў у Зосі, як пытаюць усе ўрачы ў сваіх пацыентаў:

— Як мы адчуваем сябе?

— Добра,— нясмела адказала яна і ўсё яшчэ закрывала грудзі і хавала пад табурэт свае босыя ногі.

Ён узяў на ложку стракаты халат і падаў ёй. Яна хуценька накінула яго, зашпілілася.

— Лажыцеся,— сказаў ён. Узрадаваная, яна даволі рухава нырнула пад коўдру. Ён узяў табурэт, на якім яна сядзела каля акна, сеў побач.

— Гуляем?

— Мне дазволілі ўставаць,— прыдушаным і спалоханным голасам адказала Зося.

— Ёй дазволілі,— пацвердзіла суседка.

Яраш адгарнуў коўдру і агледзеў ногі хвораі, памацаў іх. Апёк знік. Зусім звычайная жаночая нага — і па колеру і па форме. І твар змяніўся за два тыдні, якія Зося знаходзіцца ў іх бальніцы. Твар памаладзеў, папрыгажэў. Цяпер Яраш лёгка пазнаваў рысы той Зосі, якая некалі смела і дзёрзка схавала яго. Але яму хацелася ўбачыць рысы і таго ж характару. Няхай бы бліснула хоць адна

іскра яе дзержасці, рашучасці, весялосці, дасцшнасці, хітрасці! Не, усё задушана, нават хітрасць. Адно хіба свяцілася ў яе вачах — захапленне ім, Ярашам. Але і яно было зусім інакшае, чым тады, нейкае рабскі-пакорлівае.

Хворыя, якія маглі хадзіць, па адной далікатна пакідалі палату: яны шмат што ўжо ведалі. Толькі новая старая, адчуўшы, што гэта «важны доктар», папрасіла:

— Доктар, паглядзіце і мяне.

Ды засталася дзяўчына з прыроджаным парокам сэрца, якую Яраш таКсама меўся аперыраваць, хоць згоды яе яшчэ не былі, але яна, відаць, адчувала ці чула размовы і кожны раз глядзела на яго з панічным страхам.

З'явілася дзяжурная ўрач, ужо заспаная.

— Я вам не патрэбна, Антон Кузьміч?

— Не. Толькі не спіце, калі ласка, так рана. Няёмка, ведаеце... Дзесяць гадзін.

Маладая ўрачыха «правалілася» скрозь падлогу.

— Дык як самаадчуванне, Соф'я Сцяпанаўна? — ужо зусім не як урач, хоць і лічыў у гэты момант пульс, а як добры сябра спытаў Яраш, інтымна, даверліва. Гэтая даверлівасць перадалася і ёй.

— 3 мая сорок трэцяга я ніколі не адчувала сябе лепш, — сказала яна амаль шэптам, але так, што ў Яраша здавіла горла. Васемнаццаць год фізічных і душэўных пакут! У парыве пяшчоты і спачування ён легка сціснуў яе руку, сухую і гарачую. Ад маленькай ласкі такой вочы яе сталі вільготныя. Ён глядзеў у іх бяздонне праз малюсенькія шарыкі плафонаў. Яму не хацелася, каб яна заплакала, і ён падбэдзёрыў яе добрай усмешкай і словамі, якія гаварыў многім хворым, але з той розніцай, што ёй ён зноў сказаў «ты» — як блізкаму чалавеку:

— Ты будзеш адчуваць сябе зусім добра. Як усе здаровыя людзі. Можаш паверыць мне.

— Я сто разоў памірала... І, бачыце, не памерла... Бо хачу жыць. Я веру вам.

Яна так вымавіла «хачу жыць» — з працягам, з націскам, што Яраш скалануўся. Дзіўна, але менавіта ў гэтых словах ён нарэшце адчуў характар той Зосі. Сапраўды, дзіўна. Тая Зося ніколі не сказала б такіх слоў.

Тая сказала: «Калі'яны ўсё-такі ўварвуцца сюды, вы будзеце страляць?»

«Буду».

«У шафе ў Грота стаіць аўтамат».

І хоць бы дрогнуў голас. Нібы паведаміла, што ў шафе стаіць варэнне.

Незразумела, чаму ў памяці Яраша бліснуў гэты эпізод і гэтыя словы. І невядома, па якіх лагічных законах ён звязаў іх з тым, што яна сказала цяпер, праз васемнаццаць год пакутлівага існавання на мяжы жыцця і смерці.

Яна спытала:

— Вы таксама дзяжурце?

— Не. Я працаваў.

— Аперацыя?

— Не. Я рамантаваў адзін прыбор.

— Сам?

— 3 электраманцёрамі.

— Вы ўсё ўмеце! — І, о дзіва, захапленне ў яе вачах ён убачыў таксама ўжо другое, амаль такое ж, што і тады, калі яна даведлася, хто ён.

— Усё ўмець у наш час немагчыма.

— А я нічога не ўмею, — уздыхнула яна.

— Вам здаецца так. Пражыць такое жыццё...

— Хіба я жыла!

— Прафесію можна набыць.

— У трыццаць шэсць год?

— Хіба гэта многа?

— Я ўмею трохі шыць. Там я шыла. Але не люблю. Гэта цяжка і нецікава. Каб вы ведалі, якая пакутлівая работа — нрыёмшыца кравецкай арцелі. Людзі жорсткія і грубыя.

— Людзей кепска абслугоўваюць. Я не думаю, што ў вашым атэлье добра шылі.

— Дрэнна. Але падымаць крык з-за няправільна прышытага гузіка...

— Гузік можа сапсаваць чалавеку настрой.

Яна крыва ўсміхнулася.

— Тады, — ён зразумеў сам — у падполлі, — вам мог сапсаваць настрой гузік?

— Кожны час мае свае законы і нормы.

— Людзі пачынаюць патрабаваць замнога ўвагі...

— Па-мойму, гэта натуральна. Бяда ў іншым, што яе мала яшчэ ў нас, узаемнай увагі. У грамадстве, дзе чалавек чалавеку брат...

— Брат? — Зося, як бы спалохаўшыся, сцерла хусцінкай з вуснаў скептычную ўсмешку і сказала мякка, ласкава: — У вас добрае сэрца, Антон Кузьміч, — пэўна, каб такім чынам скончыць гэтую маленькую філасофскую спрэчку.

Яраш разумеў яе. Занадта многа людзі прынеслі ёй гора і пакут. Яе шчасце, што яна зусім не страціла веры ў жыццё і ў людзей, верыць яшчэ, што побач са злоснымі ёсць людзі добрыя.

Нейкі момант яны маўчалі. Яраш, магчыма, упершыню за ўсю сваю практыку адчуў некаторую няёмкасць каля ложка хвораі. Можа таму, што без пэўнай мэты ён ніколі так доўга не засяджаўся. У яго і цяпер была мэта, але зусім не прафесійная.

Даследаванні і здагадкі Шыковіча, нечаканая сустрэча з Зосяй не толькі распалілі і яго цікавасць да справы доктара Савіча, болып таго — ён адчуў сябе вінаватым, што нічога не зрабіў дагэтуль. Цяпер яму хацелася ўсяляк дапамагчы Кірылу. Той, нецярплівы, гарачы ў рабоце, дамагаўся сустрэчы з Зосяй. Ён, Яраш, як хірург і як псіхолаг, ашчаджаў хворае сэрца пацыенткі і асцерагаў яе ад цяжкіх успамінаў. Таму і цяпер яму нялёгка было падвесці размову да ўспамінаў пра яе бацьку.

Зося, напэўна, сама адчула няёмкасць зацяглай паўзы. Яна сказала:

— Ад мяне толькі што пайшла Маша. Мы доўга гутарылі.

— Я рады, што вы пасябравалі.

— Яна цікавая. Спачатку мне здалося, што яна іграе... А ў жыцці нельга іграць! Некалі, яшчэ ў школе, я хацела стаць актрысай. І таксама іграла выдуманую ролю. Дома, на вуліцы, у гасцях — усюды... Смешна і наіўна.

— Чаму смешна? Маладыя ўсе рамантыкі. Вунь мае дзеці, Тарас, Віця... Якія ў іх мары і жаданні! І я не сказаў бы, што гэта ігра.

— Дзе ён быў тады, Тарас?

— Яго схавалі добрыя людзі. Суседзі.

— Я шукала яго.

— Я ведаю. Мне казалі цётка Люба.

— Яна не паверыла мне.

— Не крыўдуйце на яе. Яна была залаты чалавек і найлепшая канспіратарка.

— Яна загінула?

— Не, памерла год назад.

Зося памаўчала, як бы ўшаноўваючы памяць чалавека, з якім лёс звёў яе на кароткі міг.

— Як мне хацелася знайсці яго, гэтага хлопчыка! Я не проста помніла вашу просьбу. Я доўга жыла ёй. Для мяне гэта было першае баявое заданне падполыч-

каў. І мне хацелася хутчэй выканаць яго. Але бацька... Вы ведаеце, як ён асцерагаў мяне. Навошта ён так асцерагаў? Дзіўны чалавек!.. Употай ад яго я пайшла да цёткі Любы. Сказала пароль. Усё, як вы гаварылі. Яна адказала не зусім так, але пусціла ў дом. Я сказала, што вы прасілі даведацца, ці вядома ёй што-небудзь пра сына Паўла Ганчарова. Яна адказала дзіўна і незразумела: «Перадайце Віцю, што дзядзька Рыгор запрашае на заручыны Веты. У суботу пад вечар». Я сказала, што перадаць нічога не магу, бо вас пераправілі ў лес. «Да каго?» — спытала цётка Люба. Я не ведала да каго. Тады, відаць, у яе ўзнікла падазронасць. Яна болын нічога не спытала пра вас. Але калі я зноў паўтарыла сваё пытанне пра Тараса, яна адказала, што нічога невядома. Мяне пакрыўдзіла, што яна такая абыякавая і да лёсу дзіцяці і наогул... Хаця б пацікавілася, хто я і што я. Не, нішто, здавалася, яе не цікавіла. Праўда, паводзіла я сябе неразумна і няўмела. Цётка Люба ўсё-такі спытала, як маё імя. Я адказала, што Вольга. Чаму Вольга і навошта мне было падпольнае імя — сама не разумею. Мабыць, ад жадання сыграць ролю падполычцы.

На другі дзень я пайшла на Каштанавую, дзе жыў Павел. Там я таксама надзівачыла. Ведаеце, што зрабіла? Я — сястра Паўлавай жонкі, шукала іх, жывых. Людзі, якія жылі ў тым доме, збянтэжана паціскалі плячамі: яны тут нядаўна і нікога не ведаюць. Заплаканая, я паказвала пісьмо, якое сама напісала: «Яны жылі тут, вось адрас. Што ж мне рабіць? Я прыехала ажно з Харкава». Хадзіла па суседзях. Адны рабілі выгляд, што нічога не ведаюць. Другія не таілі сваю падазронасць. Але потым дзве старыя жанчыны, мабыць, паверылі мне і сказалі страшную праўду. Я плакала шчыра. «А хлопчык? Дзе хлопчык? Тарасік». — «Кажуць людзі, у нямецкім дзіцячым доме», — паведамілі старыя. У той вечар я спытала ў бацькі, ці ёсць у горадзе дзіцячыя дамы. «Навошта табе?» Я расказала яму пра вашу просьбу і як я шукала малога. Бацьку гэта спалохала. Ён сярдзіта сказаў, што я загублю і сябе і яго сваімі неразумнымі ўчынкамі. Тады я сказала яму, што болын не буду вартаваць дом і смажыць Гроту трусцяціну. «Трэба жыць і змагацца, як ён», — кінула я ўгору, маючы на ўвазе вас, Антон Кузьміч. «Ён салдат, — сказаў бацька, — а мы з табой цывільныя людзі, я — стары ўрач, ты — дзяўчынка, дзіця». Я сказала яму тады многа тых слоў, якія пачула ад вас. Бацька мусіў

* магу наведасць дзіцячы дом у Высокай Будзе, гэта кіламетраў пятнаццаць ад горада.

— Я ведаю. Там і цяпер дзіцячы дом,— кіўнуў Яраш.

— Жонка бургамістра Цішчанкі, старая набожная баба, замольваючы грахі свайго мужа, займалася дабрачыннасцю — апякала сірот. Мы паехалі з ёй на машыне бургамістра. Дзень, помню, быў халодны, дажджлівы. Гэта ж была ўжо позняя восень. А яны, дзеці, худыя, сінія, амаль усе без верхняй вопраткі, у адных падраных сарочачках, абступілі нашу машыну. Маленькая дзяўчынка адразу пацягнула мяне за рукаў і папрасіла: «Цётка, дайце кавалачак хлеба». У мяне не было хлеба, я нічога не ўзяла, бо не думала, што дзеці там такія галодныя. У дзіцячым доме! Яна, бургамістарша, прывезла нейкія пернікі, нейкае адзенне, магчыма, нарабаванае ў другіх такіх жа дзяцей.

«Дайце ім, Анісся Паўлаўна»,— папрасіла я. Старая ханжа, звычайна слязлівая і чулівая, там трымалася важнай дамай. «Усё трэба рабіць па парадку, мілая. Арганізавана!» Не адразу дзеці знайшлі свайго «пана шэфа». Стары, непаголены, пакамечаны і п'янаваты чалавек, дырэктар ці начальнік, не ведаю, як ён у іх называўся, сустраў нас не вельмі ветліва. Дзіўна, што і дзеці толькі ўпачатку праявілі цікавасць, а потым старэйшыя пайшлі ў лес па дровы. Я адстала ад патранесы і начальніка, запытала жанчыну, работніцу дома, ці ёсць тут хлопчык Тарас Ганчароў. «Не, у нас ёсць Косця Ганчароў. Ваня, пакліч Косцю». З'явіўся худы цыбаты хлопчык гадоў дзевяці. Не, Тараса ў іх не было. І ўвогуле дзеці такога ўзросту да іх болын не паступалі. Толькі старэйшыя. Можа, гэтая жанчына паспела перадаць нашу размову дырэктару. Але ён дзіўна даверыўся мне. Пакуль бургамістарша раздавала свае гасцінцы, ён стаяў са мной побач і шаптаў:

«Слухайце, не трэба нам дабрачыннасці. Нічога нам не трэба. Нас корміць насельніцтва. Мы самі сябе кормім. Але няхай яны не забіраюць дзяцей. Навошта яны забіраюць дзяцей? Учора пяць хлопчыкаў і пяць дзяўчынак. Куды? Для ўсынаўлення. Хто іх усынаўляе? Дзе? Я павінен ведаць. Я адказваю за дзяцей. Не забірайце маіх дзяцей!»

Гэта быў крык душы чалавека, які падазраваў нешта

лі ў Германію і малых анямечвалі.

— Нямкамі рабілі? Ой, горачка ж якое! — у вялікай скрусе ківала галавой старая, якая дагэтуль слухала моўчкі.

— Я там, у іх, усё пра Тараса думала: дзе ён? Што з ім?

— І не знайшлі хлопчыка? — бабуля, мабыць, не ўсё зразумела з іх размовы.

— Знайшоўся,— адказаў старой Яраш.

— Дзе ж ён цяпер? — Цікаўнасць гаманкой старой расла, яна як бы ўзнагароджвала сябе за многа мінут пачцівага маўчання.

— Гэта мой сын.

— Праўда? А божачка! — шчыра здзівілася і ўзрадавалася бабуля.— Няхай жа яму бог здароўечка дае. Вялікі ўжо?

— У арміі адслужыў. Я заўтра вас пагляджу, бабуля. Добра? — звыкла развязваючы завязкі на рукаве халата, сказаў Яраш.

— Добра, доктар. Цяпер вы частым госцем будзеце ў нас.

Зося зморана і ўсё яшчэ вінавата ўсміхалася.

Дзяўчына на ложку каля акна, здалося Ярашу, упершыню глядзела на яго без страху.

Ён падняўся. Залішне засядзеўся. Стаміў, расхвляваў хворую. Вунь як блішчаць яе вочы. Трымае недзе ў калідоры другіх. Ва ўсім патрэбна разумнае пачуццё меры.

Яму не хацелася напамінаць ёй пра бацьку. Але Шыковіч не даваў спакою. Урэшце, яна сама колькі разоў успомніла бацьку.

Яраш спытаў:

— Скажыце, Соф'я Сцяпанаўна, вы помніце каго-небудзь з інфекцыйнай бальніцы, з кім працаваў ваш бацька... Хто хадзіў да вас...

Яна на хвіліну задумалася.

— Я помню сястру... Клаўдзю... Іванаўну, здаецца. Яшчэ была ўрач Вакулава. І ўрач Ліberman. Але Ліberman яны загналі ў гета. У акупацыі заходзіла да нас толькі гэтая сястра. Як жа гэта яе прозвішча? — Зося зморшчыла лоб.

— Не трэба ўспамінаць. Пасля,— мякка папрасіў Яраш.— Дзякую вам.

- Завошта? — здзівілася яна.
— Добрай ночы,— пажадаў ён усім адразу і пайшоў да дзвярэй.

9

Майзіс з жонкай і Маша прыехалі раней за ўсіх. Яшчэ ў цяні пад вольхамі не апала раса. Яшчэ спалі дзеці Яраша і Шыковіч, які працаваў да дня. А гаспадыні ўжо поркаліся на летняй кухні, пад стрэшкай. Ім памагаў Тарас. Распаліў агонь пад самаробнай плітой, прынёс сталы, дровы і прадукты. Хлопец шукаў сабе работу.

Раніца была надзіва — сонечная, звонкая, з лугу патыхала вільготным халадком, а бор дыхаў неастылай цеплынёй учарашняга дня. Нерухомая ўрачыстасць сосен зноў прадвяшчала спёку. А можа, навальніцу. Дажджу прасілі і людзі і дрэвы. Што б ні здарылася наперадзе за доўгі летні дзень, але раніца такая, што дзіця: прыносіць усмешку і радасць.

Жанчыны гатавалі з добрым настроем. Праўда, паскардзіліся на свой нялёгкі дачны лёс: зноў госці!

— Шыковіч мой нешта астыў, мала каго ўжо запрашае,— зазначыла Валянціна Андрэеўна.

— Затое Антон загарэўся.

— Сёння, Галіна Адамаўна, болын гасцей маіх,— адгукнуўся Тарас— Але сваіх я магу прыняць на лузе. Акрамя вады і прасторы, ім нічога не трэба.

— Як не сорамна, Тарас! Тваім гасцям мы заўсёды рады.

Галіна Адамаўна казалася шчыра. Больш трывожылі яе госці мужа, правільней кажучы, адна госця — Маша. Яна бачыла дзяўчыну разы два ў бальніцы, даўно, можа, год назад. Чаму раптам Антону ўздумалася запрасіць яе? Хіба мала калег-урачоў? Майзіс, напрыклад,— гэта зразумела.

Але трывога яе знікла, калі Майзісы знянацку падкацілі на сваім чырвоным запыленым «Масквічы» і Галіна Адамаўна ўбачыла Машу. Дзяўчына здавалася ёй не толькі не цікавай, але нават вульгарнай. Да ненатуральнасці вогненна-рудая, яна, як бы кідаючы выклік людзям звычайным, і плацце надзела дзіўнае па кодэры і па фасону: чырвона-жоўтае, з малюнкам кляновага лісця; лёгкая тканіна, здавалася, не кроілася, не шылася,

а сцягвалася ніткамі на самой дзяўчыне — па форме яе постаці. Галіне Адамаўне нават стала весела, калі яна ўбачыла, што Тарас разглядае госцю, як нейкае дзіва.

Яраш чытаў замежны часопіс па хірургіі і выйшаў у піжаме. Ён таксама здзівіўся і сумеўся. Папрасіў прабачэння. Збянтэжыў Майзісаў. Маленькая, чорненькая, нафарбаваная і завітая, як лялька, Даная Вітальеўна ў апраўданне пачала нападаць на мужа:

— Вы ведаеце, Антон Кузьміч, Міхал Евелевіч фанатык. Калі яму нешта ўлезла ў галаву, ён не дасць спакою ні сабе, ні людзям. Бачыце, захацелася чалавеку стаць рыбаком. Антон Кузьміч вучыць яго хірургіі. Дык ён павінен яшчэ навучыць цябе лавіць рыбу. Ах, Міша! Прабачце, Антон Кузьміч...

— Не, не прабачаю. Дамаўляліся ў шэсць, а цяпер дзевяць. Які з вас рыбалоў? Соня!

Яраш жартаваў, а сам пазіраў на Машу, якая з дзіцячым захапленнем разглядала ўсё навокал.

Валянціна Андрэеўна прашаптала сяброўцы:

— Арыгінальная асоба.

Яраш нарэшце ўспомніў, з якой мэтай напасілася ў госці Маша.

— Тарас! Дзе Тарас? Маша прыехала, каб пазнаёміцца з табой.

Тарас мусіў вылезці са свайго ўкрыцця і таксама збянтэжыўся, бо быў у майцы, у пакамечаных парусінавых штанах і босы. Не, не ўласны выгляд яго збянтэжыў. Нешта другое.

Майзіс працягнуў яму руку проста, па-мужчынску, яго жонка абыякава, без цікаўнасці: у яе свая філасофія — падабацца перш за ўсё гаспадыні. А гэтая вогненная чарадзейка раптам застыла ўся як бы ў непаразуме, а потым сказала, здалося Тарасу, з расчараваннем:

— Вось вы які! А я думала, вы, як Антон Кузьміч.

Гэта не спадабалася Галіне Адамаўне: чаму ёй хочацца, каб усе былі падобны на Антона Кузьміча?

Калі праз пяць мінут сабраліся рыбаліць, Яраш спытаў у сына:

— Тарас, ідзеш з намі?

— Не, я застануся, памагу жанчынам.

Тады і «модніца» звярнулася да гаспадыні:

— Дазвольце і мне застацца на кухні.

З-за цікаўнасці — «А што ты ўмееш рабіць, галубка?» — Валянціна Андрэеўна тут жа згадзілася, каб Маша памагла ім.

Яна надзела фартушок, спрытна і прыгожа завязала на галаву касыначку і неяк адразу ператварылася ў простую, сціплую і надзіва дамавітую маладую гаспадыню. Такое нечаканае пераўтварэнне ажно спалохала Галіну Адамаўну. А калі Маша пачала раіць, якія закускі можна згатаваць з тых прадуктаў, якія Тарас выцягнуў з пограба, Валянціну Андрэеўну здзівілі яе кулінарныя веды. А жонка Яраша ўсё болып насцярожвалася. Але чым мацней яна настройвала сябе супраць дзяўчыны, тым болын тая падабалася ёй. Калі прыгледзелася, то колер плацця не здаваўся цяпер вольгарным, ён добра пасаваў да чырвоных валос. Ды і фасон не такі ўжо стыльны — проста з густам скроены. Першая гэта адзначыла Валянціна Андрэеўна, якая лепш за яе разумела моды.

— Хто вам шыў, Маша?

— Не паверыце, самая маладая краўчыха. Я хадзіла ў палац чыгуначнікаў на курсы кройкі і шыцця і там пазнаёмілася з адной дзяўчынкай. Гарбаценькая, ведаеце, а такая здольная. Наша выкладчыца ледзь не лопнула ад зайздасці, калі Геня пашыла дыпломнае плацце.

Маша засмяялася. І Валянціна Андрэеўна засмяялася. І Тарас. Цяпер ён зусім інакшымі вачамі глядзеў на дзяўчыну — зацікаўлена і прыязна. Галіне Адамаўне і гэта не спадабалася.

«Аціраешся каля бабскіх спадніц,— падумала яна пра Тараса.— Вельмі нам патрэбны такі помочнік! І што ты робіш? Тарашчыш вочы?.. Пасаромеўся б, брыгадзір камбрыгады».

Але сама яна мімаволі любавалася, як Маша гатуе салату. Па-першае, па свайму адменнаму рэцэпту, а па-другое, так спрытна валодае нажом, лыжкай, што той кухар вышэйшага класа. З той хіба розніцай, што ў яе ў сто разоў болын артыстычныя рухі, здаецца, не гуркі крышыць, а іграе на невядомым інструменце. І кубікі гуркоў у яе роўненькія, прыгожанькія, такія ў іх, старых гаспадынь, не атрымліваліся.

«Калі яна з гэтакі артыстычнасцю працуе ў аперацыйнай, недарма яе Антон так хваліць»,— падумала Галіна Адамаўна прыязна, але тут жа адчула, як нядобра ёкнула сэрца. Спытала:

— Дзе вы навучыліся так кулінарнічаць?

— А я да курсаў медсясцёр служыла хатняй работніцай. У палкоўніка.

— Вы... хатняй работніцай?

— Чаму вы здзівіліся? Нас у мамы пяцёра засталася, калі бацька загінуў. Двое малодшыя за мяне. А калгас тады ў нас быў...

Па яе тону здагадаліся, які быў у іх калгас. А яна нібы засаромелася гэтага прызнання, як бы ў тым, што калгас быў бедны, ёсць і яе віна.

Глянула на Галіну Адамаўну, потым на Шыковічыху, якая гатавала фарш для катлет, а сказала Тарасу, папраўляючы касынку:

— Цяпер у нас саўгас. Тарас, вам няма чаго рабіць, навастрыце нож. Тупы.

Тарас, пачырванеўшы, кінуўся шукаць асялок.

Валянціна Андрэеўна зноў засмяялася. Ёй падабалася гэтая дзяўчына, асабліва пасля такой біяграфічнай даведкі. Яна любіла вось такіх — настойлівых у дасягненні жыццёвай мэты. Маша таксама адчула сімпатыю да гэтай поўнай, гаваркой, па ўсяму відаць, добрай жанчыны. Тонкая натура, яна адчула і насцярожанасць, з якой ставілася да яе жонка Антона Кузьміча. І прычыну зразумела. Не абразілася, не пакрыўдзілася, але здзівілася, што ў самой яе таксама з'явіўся пэўны халадок у адносінах да Галіны Адамаўны. Розумам прымушала сябе палюбіць яе, але сэрца не слухалася такога загаду. Сэрца цягнулася да шчырай, ласкавай Валянціны Андрэеўны. Яны хораша гутарылі. Маша з гумарам расказвала пра сваю службу хатняй работніцай, пра сям'ю палкоўніка, пра яго жонку, былую сялянку, пра яе смешнае імкненне быць арыстакраткай.

Усё, напэўна, ішло добра... Але прагнулася Іра (у сям'і Шыковіча адна маці ўставала рана). У халаце, з ручніком, заспаная і хмурая, з'явілася яна пад паветкай, каб нешта запытаць у маці. Здзівілася, угледзеўшы Машу. Іх пазнаёмілі. Маша ўбачыла праз шкельцы яе акулераў, што Іра глядзіць на яе зняважліва і насмешліва: «Адкуль ты такая спрытная ўзялася?» Гэта закранула Машына самалюбства.

«Няхай жонка Яраша глядзіць на мяне, як хоча. Яна старэйшая ўдвая. А ты, дурная авечка, чаму працягваеш мне руку, быццам робіш вялікую ласку? Не міргай сваімі бізарукімі вачамі. Я ўсё бачу».

Яна дэманстратыўна адварнулася да Тараса. Сказала яму:

— А я ведаю, як вас ратавалі ў вайну. Як шукалі...

— Мяне?

Іра хмыкнула.

— У вайну ён пешшу пад стол хадзіў.

Маша не адказала ёй. Яна спытала ў крыху здзіўленага Тараса:

— А вы не помніце? Нічагусенькі? А я помню, як праводзілі тату на вайну. А мне ішоў чацвёрты год. Перад вачамі стаіць, як тата плакаў. Твару не помню, што плакаў — помню. Трымаў мяне на руках і плакаў. А я выцірала яму слёзы.

Расчырванелы Тарас сядзеў на зямлі і разбіваў качаргой у печы галавешкі. Водсвет жару залаціў яго белыя валасы. Іра ўсміхнулася, падумаўшы: «Тарас парыжэў ад гэтай рыжай. Сапраўды, адкуль яна ўзялася? — І тут жа ўспомніла: — А-а, Яраш расказваў пра «залатую сястру», — і зноў хмыкнула. — Залатая!»

Можа, Іра нешта сказала б, але маці глянула на яе строга, папярэджаючы.

Валянціна Андрэеўна рабіла пірог, і рукі яе былі ў белым цесце, а правая скроня ў муцэ.

Іра падумала, што і сівая мама будзе прыгожая.

У яе расла непрыязь да гэтай рудой. Як незалежна яна трымае сябе на іх імправізаванай кухні! Як гаспадыня! А як размаўляе. Ад вайны і бацькі — да дроў:

— Тарас! Дровы вашы залішне сухія. Не трэба такі агонь. Усё папаліць. Знайдзіце сырэйшыя дровы.

Тады Іра нечакана для сябе самой прапанавала:

— Тарас! Хадзем купацца.

Але найбольшай нечаканасцю гэта было для Валянціны Андрэеўны.

Маці што токам ударыла. Няўжо гэта сказала Іра? Тая Іра, якая чырванела і абуралася, калі пры ёй пачыналі размову пра каханне, хлопцаў-жаніхоў, замужжа. Малодшы Славік сваімі бесцырымоннымі жартамі часта даводзіў яе да слёз. А яна, Валянціна Андрэеўна, неаднойчы з болей гаварыла мужу:

«Боязна мне за Ірку. Нейкая яна замкнутая, нелюдзімая. Дваццаць год, а яна што дзіця. Баюся, не выйці ёй замуж. Шчэ гэтая блізарукасць».

«Выйдзе», — адказваў аптыміст Шыковіч.

Жонка папракала:

«Не думаеш ты пра дзяцей».

«Калі мы абодва пачнём гэтулькі думаць, як ты, замнога ўвагі ім будзе. Лепш навучы яе суп варыць».

Іра нават з імі, жанчынамі, не надта ахвотна хадзіла

купацца. Болей адна. А пры мужчынах ніколі не скідала плацця, хоць мела самыя закрытыя купальнікі.

І раптам яна запрашае хлопца ісці купацца. Удваіх? Валянціна Андрэеўна проста аслупянела. Што здарылася? Што адбылося з яе Ірай?

— Я ўжо купаўся, — адказаў Тарас, адчуваючы няёмкасць ад такога запрашэння.

У гэты момант Галіна Адамаўна папрасіла яго схадзіць па вадзю. Вадзю для піцця і стравы бралі ў лясніцтве.

— Давайце я прынясу, — адгукнулася Іра.

Схапіла вёдры і пабегла. Рэдка яна праяўляла такую ахвоту да фізічнай працы. Маці, здзіўленая да ашаламлення, забыўшыся на ўсіх другіх, глядзела ёй услед. І раптам зіхнула думка: Іра, яе Іра закахана ў Тараса. Гэта так відавочна. Яна ўмела хаваць сваё каханне, пакуль яму нічога не пагражала. А ўбачыла гэтую рудую, адчула саперніцу... І знікла сарамлівасць, замкнутасць — усё, што дагэтуль вызначала яе характар. Валянціне Андрэеўне стала і радасна, і балюча, і боязна за дачку. Першае каханне. Першыя пакуты. А што ён, Тарас? Як ён адносіцца да Іры? Яна, маці, лічыла б за шчасце, каб такі хлапчына, разумны, стрыманы, разважлівы, пакахаў яе дачку. Чаму яна адкрыла Ірыніна каханне толькі сёння? Навошта з'явілася гэтая вогненная дзяўчына? Чаму Тарас тырчыць каля іх? Няхай бы сапраўды пайшоў на луг, купацца ці лавіць рыбу.

Іра прынесла вадзю. Над бальнягом за паветкай пляснула з конаўкі на твар, выцерлася і далучылася да жанчын.

— Што мне рабіць, мама?

Што ёй рабіць? Ёй так захацелася рабіць, абы застацца тут. У Валянціны Андрэеўны сціснулася сэрца. Можа, упершыню яна адчула на поўную сілу, як няўмела выходзіла сваіх дзяцей. Якую даць работу, каб Іра магла рабіць яе з такім жа ўменнем, спрытам, артыстычнасцю, як гэтая чужая дзяўчына, на першы позірк непрыгожая, а ў сапраўднасці элегантная, менавіта праз гэтае сваё высокае ўменне працаваць і трымацца?

— Хадзем дроў напілім, — сказаў Іры Тарас.

— Дровы? — здзіўлялася яна, але тут жа згадзілася.

Валянціна Андрэеўна ведала, што не ўмее яе дачка плаваць, бо ніколі ў жыцці не бралася за пілу. Але ўзрадавалася, што яна пайшла з Тарасам. Цяжка ёй, маці, глядзець і параўноўваць, як працуе Іра і гэтая залатая чарадзейка. На міг адступілі некуды захапленне і любаві-

ванне дзяўчынай і з'явілася раўнівая непрыязь да яе. Агіднае пачуццё. Ёй, настаўніцы, зрабілася сорамна за такое пачуццё. Не, яна павінна быць шчырай і аб'ектыўнай.

А другая жанчына — Галіна Адамаўна — у гэты момант думала:

«Няхай бы Тарас закахаўся ў гэтую рудую. Ён бы адгарадзіў яе ад Антона. Антон высакародны чалавек. Але ён слабы, як усе мужчыны. Калі ён прывёз яе, каб пазнаёміць з Тарасам, то, значыцца, нічога ў іх не было, яна добрая дзяўчына, і мне варта прыласкаць яе».

Паднялося над лесам сонца — і ўзняўся вечер. Зашумеў бор, як далёкі марскі прыбой. Знікала ранішня дымка на небе, быццам вечер старанна працёр гэтае вялізнае блакітнае шкло. Не было душна, як некалькі апошніх дзён. Аднак сонца паліла няшчадна. Доўга чакалі рыбакоў снедаць. Яны не прыйшлі.

Снедалі пад дубамі.

Шыковіч прачнуўся з галаўным болем, не мог знайсці лязо для брытвы, хоць добра помніў, што прывозіў іх з горада, узлаваўся, бурчаў на жонку, на дачку. А ўбачыў Машу — і адразу падабрэў. Валянціне Андрэеўне, разважлівай, спакойнай, якая ніколі не раўнавала беспадстаўна, стала смешна і сумна. З іроніяй назірала за мужам, як ён заляцаецца да Машы, з трывогай — за Тарасам і Ірай. Каб толькі залатая чараўніца не падзейнічала так на хлопца, як на гэтага лысаватага рамантыка, яе мужа. Здаецца, Тарас вядзе сябе больш разумна, паважна, больш стрымана.

А ў Галіны Адамаўны, калі яна ўбачыла, як загарэўся Шыковіч перад Машай, зноў засмактала ў грудзях. У яе была свая грубая філасофія: мужчыны — што каты, адразу, нюхам, чуюць кошку. І яна ўжо амаль ненавідзела дзяўчыну. Але за сталом было весела.

Шумелі дубы. Церушыліся на стол, у талеркі і шклянкі тонкія сухія галінкі, мох, зрэдку злітаў заўчасна пажоўклы ліст. З лугу цягнула густым водарам сухога сена.

Ва ўсіх быў добры апетыт. Маша ела са смакам, многа і па-дзіцячы прыгожа. Шыковіч любіў такую здаровую, «эстэтычную», як ён казаў, яду. Наташа, нягледзячы на пагрозы маці, за снеданнем чытала, не магла адарвацца ад «Запісак вучаніцы». І раз-пораз выбухала такім залівістым смехам, што і ўсе дарослыя смяяліся, хоць і не ведалі, што там, у кнізе.

— Ох, не магу! Памру,— дрыгала Наташа пад сталом нагамі.— Усё, як у нашым класе.

— Наташка, не крыўляйся.

— Што ты, мама! Каб ты прачытала, то сама поўзала б ад смеху. Вы не чыталі, дзядзька Кірыла?

— Не.

— Вы нічога не чытаеце. Самі пішаце, а нічога не чытаеце.

— Наташа.

— Правільна, Наташа. Не ў брыво, а ў вока бі,— ухваліла Валянціна Андрэеўна.

— Валя! Ёсць і другія правілы для дзяцей.

— А я чытала — і нічога там смешнага.

— Бо ты, Ірка, як наша англічанка, смяешся раз у месяц, па святочных днях.

— Наташа! Я табе язык накалю, паганка. Ідзі прэч,— узлавалася Галіна Адамаўна.

— Не трэба, Галя,— папрасіў Шыковіч.— Усе людзі павінны гаварыць, што думаюць. Якая была б шчырасць у адносінах!

— Быў бы поўны хаос, тата.

— А я чытаю мала,— уздыхнула Маша.

— Чаму? — спытаў Шыковіч.

— Не ведаю. А вы — чаму?

— Я? — Ён засмяўся.— Дзіця маё, я мала чытаю такіх кніжкі, якія чытае Наташа. Але колькі я чытаю другіх, часам такіх, над якімі Наташа заснула б на другой старонцы. А рукапісаў! Я аслеп ад рукапісаў. А цяпер яшчэ ад архіўных дакументаў. У мяне цяжкі жанр — дакументальны. Не толькі праца пісьменніка, але і гісторыка,— ён уздыхнуў.

Валянціна Андрэеўна хавала ўсмішку ў кубак з чаем. Яна паважала мужаву працу, яго творчае гарэнне. Але каму ён гаворыць усё гэта зараз, напускаючы на сябе такую паважнасць, скардзячыся на нялёгкі лёс? Незнаёмай дзяўчыне, каб паланіць яе хоць чым-небудзь. Смешны стары дурань! Пасаромеўся б дачкі.

Шыковіч, памогшы Тарасу вынесці пад дубы амаль усе сталы, якія былі на дачы, пайшоў дапісваць артыкул. Тарас і Наташа панеслі рыбакам снеданне.

Жанчыны займаліся той дробнай мітуслівай работай, якой амаль не відаць, але якая надзвычай стамляе і ўрэш-

це прыводзіць да апатыі, абыхавасці. Прыходзяць госці, а гаспадыню ўжо нішто не цікавіць, яна ўжо згарэла. Да такога стану дайшла Галіна Адамаўна дужа рана: яе ста-міла не столькі работа, колькі хваляванне, трывожныя думкі пра мужа і Машу. Яна ўпала пад дубамі на коўдру і... заснула. Валянціна Андрэеўна і дзяўчаты спераглі яе сон. Гаварылі напаўголаса.

Маша і Іра быццам бы пасябравалі, разгаварыліся. Валянціна Андрэеўна назірала за імі і бачыла, як лёгка і адкрыта ішла на збліжэнне Маша і як асцярожна, хітра, дыпламатычна падступала да новай знаёмай яе дачка. Маці стала непрыемна. Адкуль гэта ўзялося ў Іры? І на-огул, чаму ўсё так атрымліваецца? Здавалася б, простыя бацькі, простыя і шчырыя адносіны ў сям'і — і раптам такія дзеці, зусім розныя і абое з нейкімі дзіўнымі адхі-леннямі ад той нормы, што выпрацавала педагогіка, якой яна, Валянціна Андрэеўна, аддала ўсё сваё свядомае жыццё. Упершыню яна падумала пра навуку без павагі, скептычна ўсміхнуўшыся.

«Можа, Кірыла таму лягчэй перажывае паводзіны дзя-цей, што ён не ведае гэтых педагогічных догм. Ён лёгка запальваецца, але лёгка і патухае. Як ён сустрэне Сла-віка?»

Толькі падумала пра сына, а ён тут як тут.

Яна сядзела пад паветкай на нізкай калодачцы і, за-думаўшыся, мыла ў тазе талеркі, відэльцы і нажы. І раптам убачыла не яго — цень. Уздрыгнула, падняла галаву. Славiк упаў перад ёю на адно калена.

— Мама, твой блудны сын з'явіўся пад гэтую мірную дачную страху і вінавата схіляе гвалтоўна абстрыжаную галаву. Пасып яе гарачым попелам.

Звыклы яго ход — адразу ўсё перавярнуць на жарт. Яна ўпэўнена, што не так весела ў яго на сэрцы, але ён жартуе, ён усё адно жартуе. Аднак не пра гэта маці дума-ла. Яна даўно не бачыла яго стрыжаным. І ў гэтай стрыжа-най, круглай, трохі смешнай роднай галаве яна ўбачыла маленькага Славiка, добрага, ласкавага, таго, які, прачы-наючыся, перабіраўся ў іх ложак і васьм гэтай стрыжанай галавой туліўся да яе шчакі.

Ёй зрабілася да болю шкада яго. Няцярпна хацелася ўзяць мокрымі рукамі яго дурную галаву, прытуліць да грудзей, пацалаваць, а потым накруціць гэтыя любяыя ружовыя вушы. Салодка было недзе глыбока ў грудзях і горка ў горле. Уміг успомнілася, якім прыехаў у той

дзень, калі Славiка пасадзілі, бацька — што хмара. Яна вырашыла, што ён зноў з кім-небудзь пасварыўся ў рэ-дакцыі, і, каб адцягнуць яго думкі ў іншы бок, спытала, ці бачыў ён Славiка. Як Кірыла падскочыў, як закрычаў:

«Дарожкі ў парку падмятае твой Славiк! Пацалуйся ідзі з ім! Выхавала бандыта, педагог няшчасны!»

Яна адразу нават не зразумела, што да чаго. А з Ірай ледзь не здарылася істэрыка. Дачка крычала:

«Вось ён, ваш сыноч, ваш любімчык! Я даўно казала, што ён зганьбіць усіх нас! Божа мой! Які сорам! Цяпер нельга будзе паказацца ў горадзе. А ўсё вінаваты вы! Абое вы. Бацькі! Патуралі, няньчыліся...»

Валянціну Андрэеўну тады абразілі словы дачкі: быц-цам з ёй няньчыліся менш.

А цяпер Іра стаяла, глядзела на ўкленчанага Славiка і стрымлівала сябе, каб не зарагатаць.

Яны ішлі ад стала, які накрывалі, убачылі Славiка, спыніліся за яго спіной. Маша глядзела здзіўлена, Іра — з іроніяй. Валянціна Андрэеўна ўбачыла іх і, схамянуў-шыся, сурова сказала сыну:

— Не крыўляйся. Устань!

Славiк падняўся, не забыўшыся абтрэсці калена, і па-правіў канцы чырвонай вярэвочкі, што замяняла галыптук.

Валянціна Андрэеўна раптам узялася:

— І каб я не бачыла ў цябе на шыі гэтую дурацкую вярэўку. Выкінь!

Ён паслухмяна сарваў бляшку, вышмаргнуў вярэ-вачку, размахнуўся, каб шыбануць яе ў кусты каля ручая... І тут убачыў сястру і... Машу. Застыў у вялікім здзіўленні. Потым ступіў крокі два ўбок, пакруціў стрыжанай гала-вой, як бы праганяючы сон. Хутка наблізіўся да дзяўчат. Крыкнуў:

— Мама! Я не сплю? Адкуль узялося гэтае дзіўнае стварэнне? — І да Машы: — Слухайце, вы ж незямная. Я вас часта сніў. Я сніў марсіянак. І ўсе яны падобны на вас. Далібог жа, праўда! Не, скажыце шчыра, вы ад-туль? — Ён паказаў на неба і зарагатаў.

— Славiк! — сурова спыніла маці. — Вядзі сябе пры-стойна.

— А хіба я сказаў што-небудзь непрыстойнае? Кля-нуся, я шчыра перакананы, што яна адтуль. На зямлі я такіх не страчаў.

Машу абразіла, як бесцырымонна, не пазнаёміўшыся нават, гэты юны шалапут разглядае яе. Абразіла і ўся яго

недарэчная балбатня. Яна застыла на міг, а потым падняла руку, прыклала далоню да шчакі, нібы мацаючы, ці не гарачая. Сказала не яму — Валянціне Андрэеўне:

— А я такіх страчаю штовечар. У парку. І заўсёды п'яненькіх.

Словы яе ранілі сэрца маці. Валянціна Андрэеўна адчула непрыязь да дзяўчыны. А са Славіка — што з гуся вада. Ён галантна пакланіўся, шархнуўшы нагой па сухой траве:

— Дзякую за высокую атэстацию.

Мабыць, адчуўшы настрой маці, баючыся, што Маша зноў скажа што-небудзь непрыемнае, Іра павярнула знаёмага на звычайны мірны шлях.

— Мой брат. Уладзіслаў. Ён добры, толькі крыўляка.

— Ура! — гукнуў на ўвесь лес Славік. — Мая дарагая сястра прызнае мяне добрым. У такі дзень! Прагрэс!

— А гэта — Маша.

— Маша?

Мабыць, Славіку сапраўды здавалася, што ў дзяўчыны ўсё незвычайнае, і такое простае імя як бы працверзіла яго. Ён зусім сур'ёзна працягнуў ёй руку. Маша нейкі момант вагалася — падаваць руку ці не. Гэта спалохала Валянціну Андрэеўну. Што, калі яна не падасць рукі? Якая будзе абраза для хлопца. Яе заўсёды палохалі нячуласць, чэрствасць.

Але Маша раптам працягнула руку, хораша ўсміхнуўшыся. І ў гэты момант Валянціна Андрэеўна даравала ёй усё.

— Хто вы, Маша? — затрымліваючы яе руку, сур'ёзна спытаў Славік.

— Сястра.

— Чыя?

— Аперацыйная.

— Аперацыйная? — Відаць, да яго не адразу дайшло, што гэта такое. — 3 бальніцы? — Ён ціха свіснуў, нявесела пажартаваў: — Умее Яраш выбіраць сабе сясцёр. — І, ужо выпусціўшы яе руку, адыходзячы, кінуў убок, яўна з зайздасцю: — Яраш усё ўмее.

Маці адчула гэтую зайздасць, гэты нечаканы пераход ад крыўляння да сур'ёзнасці, зразумела, як нялёгка было Славіку прыйсці, і зноў пашкадавала яго: «Які ён худы, падстрыжаны, адны вушы тырчаць. І пад вачамі сінія цені».

— Ты галодны?

— Як воўк.

Яны падавалі яму на стол утрох — маці, Іра, Маша — усё самае лепшае, што гатавалі для гасцей, як самаму галоўнаму госцю.

Валянціна Андрэеўна адчувала ўдзячнасць дачцэ і Машы за іх чуласць. Яе нават не вельмі кранала, што сын болып аддае ўвагі гэтай амаль незнаёмай дзяўчыне, чым ёй, маці. Пільна сочыць за кожным яе рухам, ловіць кожнае слова і позірк.

«Захапляецца зусім па-дзіцячы», — з замілаваннем падумала маці.

Ад добрага снедання і жаночай клапатлівасці Славік зноў зрабіўся балбатлівы.

— Маша, хочаце, я вас здзіўлю?

Іра спалохана страляла ў яго вачамі: маўчы!

Ёй здавалася ганьбай і сорамам такое прызнанне.

— Я толькі ўчора з турмы.

Ніводная рыска не тузанулася на надзвычай рухавым і выразным Машыным твары.

— І доўга там вас трымалі?

— Дзесяць сутак.

— О-о! — Што значыла гэтае «о-о», ніхто не зразумеў.

— Я пагразіў адным замежным дурням атамнай бомбай. Быццам яна ляжала ў мяне ў кішэні. І — калі ласка, маралісты ўляпілі мне... А ўчора я перачытваў газеты. Я рэдка чытаю. Так, ад смутку. І — божа мой! — што я там прачытаў. Калі мне далі дзесяць сутак, то многім сэрам і лордам трэба даць па дзесяць гадоў. Як яны махаюць гэтымі бомбамі! Жах!

Валянціна Андрэеўна насцярожана замерла: ніколі яшчэ сын не гаварыў пра такія сур'ёзныя рэчы. Няхай з гумарам, але з якім!.. Як вырываюцца праз гэты гумар злосць, абурэнне! Чым ён болып абурецца? Тым, што несправядліва пакаралі яго за п'яную балбатню? Ці тым, што над чалавецтвам вісіць страшэнная пагроза?

— Махаюць нада мной. Над табой! Над табой, мама. А ты хочаш, каб я быў у захапленні ад гэтага свету! Пляснуць у такую вось чароўную раніцу... — Ён нервова засмяяўся.

— Не будзь песімістам, Уладзіслаў, — сказала маці, расчараваная, што сын павярнуў не туды. — Ты ўсё пераблытаў. Сваю маленькую крыўду ты ўзнямаеш да праблемы, якая сапраўды хвалюе ўсё чалавецтва. Але і на гэтую

страшную небяспеку ты глядзіш як індывідуаліст і песіміст!..

— Мама, не трэба мне маралі! — Ён кінуў відэлец, заціснуў далонямі вушы, потым правёў рукой па горле. — Я сыты вось так!

— Не, ты паслухай! Людзі змагаюцца і перамагаюць. Вайну. Страх. Голад. Дэспатызм, тупасць...

— Нічога гэтага людзі не перамаглі! Не цешце сябе!

— Няпраўда! — запярэчыла Іра. — Можа, не ўсё, але шмат што перамаглі.

— Перамаглі ў адной вайне, каб пачаць другую? Такую, у якой ужо не будзе ні пераможаных, ні пераможцаў. Застанецца адзін попел.

— Ты проста баязлівец! Панікёр! Ты заўсёды быў баязліўцам! — раздражнёна папракнула Іра.

— Вы самі баіцеся. Вы ўсе нервуецеся, калі пачуеце пра гэта. Усе, акрамя хіба мамы. Я ж чуў, як бацька і Яраш гавораць...

«Няўжо яны так часта гавораць пра гэта?» — падумала Маша. Сама яна нават рэдка думала пра такія высокія матэрыі. Не ўмела гаварыць пра іх, спрачацца. Ды і не было з кім. Сёстры і ўрачы гаварылі пра атамную вайну між іншым, і то болын з гумарам і ўсё аднолькава. Значна больш іх цікавіла тое, што звязана з жыццём, простым і няспынным, — кватэры, заробак, цэны, каханне, замужжа, дзеці. Маша не ўяўляла, што ёсць сем'і, у якіх вядуць вось такія спрэчкі. Ёй было цікава і дзіўна слухаць. Захацелася самой умяшацца і сказаць нешта значнае, разузнае. Але, дасціпная, знаходлівая ва ўсіх іншых спрэчках і гаворках, тут яна баялася, каб не сказаць глупства, не выдаць прымітыўнасць мыслення.

— Не, Слава, я таксама баюся, — адказала сыну Валянціна Андрэеўна, — баюся, можа, болын, чым усе. Але я веру ў чалавечы розум...

І тут Маша не стрымалася:

— Людзі не збіраюцца сябе хаваць. Людзі жывуць. І будуць жыць!

Проста, амаль наіўна. Але тыя націскі, якія яна зрабіла на «жывуць» і «будуць», надалі яе словам надзвычайную пераканальнасць. Нават Славік хутка ўзняў галаву, паглядзеў на дзяўчыну, усміхнуўся не скептычна — прасветлена, нібы ўбачыў выйсце.

Магчыма, што спрэчка ўсё адно яшчэ працягвалася б. Але выйшаў Шыковіч. Рушыў да іх.

Славік прыўзняўся з-за стала, адсалютаваў:

— Вітаю цябе, стары!

Бацька не адказаў. Валянціна Андрэеўна адчула, што ён кіпіць, і спалохалася; яна была пераканана, што любая грубасць у адносінах да сына пасля ўсяго, што ён перажыў і перадумаў, недаравальна, антыпедагагічна. Іра таксама насцярожылася. Але, відаць, прысутнасць Машы стрымала Шыковіча. Ён спытаў з сарказмам:

— Ну як, герой... нашага часу?

Славік засунуў рукі ў кішэні вузенькіх штаноў, бадзёра абышоў стол, наблізіўся да бацькі, як бы дэманструючы, што ён нічога не баіцца і што ўвогуле з бацькам у яго адносіны вось такія — панібрацкія.

— Ты ведаеш, творца, чартоўскі цікава. Для цябе асабліва. Каб ты пабачыў, якія там тыпы, то памёр бы ад смеху. А пасля папрасіў бы туды творчую камандзіроўку.

Засмяялася Іра. Усміхнулася Валянціна Андрэеўна. Шыковіч адказаў лагодна:

— Балбатун няшчасны. — І да жонкі: — У каго ён, такі чорт, удаўся?

— У цябе, бацька, — адказаў Славік. — Калі ў мяне будзе такая лысіна і такі жывоцік, я буду выліты Шыковіч-старэйшы.

— Калі з цябе выб'юць дурноту?

— Выб'юць!

Шыковіч нахмурыўся.

Маша падумала: як бы яна гаварыла са сваім бацькам? Ёй зрабілася сумна, і яна непрыкметна адышла за дубы, спушцілася да ручая...

Праз хвіліну Славік паклікаў яе:

— Маша!

10

Сябры Тараса — члены яго брыгады — хоць і адчувалі сябе няёмка ў прысутнасці пісьменніка, дактароў, іх жонак, але, узбуджаныя ракой, лугам, купаннем і гульнёй, на пачатку абеду былі шумныя і вясёлыя. Бурна рэагавалі на тосты Шыковіча, на шчырыя дзіцячыя каментарыі Наташы, нават на недарэчныя жарты Славіка.

А калі выпілі і закусілі, то сціхлі, абмяклі. Дзіўная з'ява! Здарылася гэта таму, што хлопцы пілі вельмі стрымана — толькі віно і не асушвалі чаркі да дна. Было ў іх

такое правіла. Не запісвалі яго ні ў якія абавязальствы, але дамовіліся паміж сабой: аскетамі не будзем, аднак у любых абставінах, у любой кампаніі, на любым вяселлі кожны павінен помніць пра сваё высокае званне.

Славіку ўдалося глытнуць каньяку з бутэлькі яшчэ да таго, як селі за стол. Мабыць, бацька і маці здагадаліся пра гэта і цяпер пільна сачылі за ім. Хлопец увесь час адчуваў калючы, насцярожаны, папераджальны і пагрозлівы бацькаў позірк. «Стары конь», як ён у кампаніі сяброў часам называў бацьку, сядзеў як на старшынскім месцы і добра бачыў увесь стол. Бутэлька з гарэлкай абмінула Славіка першы раз і другі. Сусед злева, доўгі, сутулы слесар-зборшчык, смешны на выгляд і са смешным спалучэннем імя і прозвішча — Генрых Варэнік, наліў яму яблычнага віна, якое хлопцы прывезлі з сабой. Славік выпіў, паморшчыўся, быццам воцату каўтнуў:

— Дрэнь.— І папрасіў Машу, якая сядзела побач з другога боку, каб падала бутэльку з гарэлкай.— Давай, сусед, лепш вось той божай слязы...

Маша пацягнулася за бутэлькай, але яе перахапіла Іра і перадала Тарасу — далей ад брата. Славік зразумеў, што супраць яго змова. Жэстамі паказаў Тарасу: дай нам з Генрыхам.

Але гэты «сагнуты Варэнік» запярэчыў:

— Не трэба. Я не п'ю.

Славік узлаваўся. Зашыпеў яму на вуха:

— Не п'еш?

— Не.

— Хлусіш. Я ж бачу, як ты каўтаеш сліну.

Генрых збянтэжыўся, пачырвапеў, як дзяўчына. Яго выручыў сябра — бялявы, прыгожы, памяркоўны з выгляду Іван Ходас. Ён пачуў, што сказаў Славік, нахіліўся да яго за спіной Генрыху і пагрозліва прашаптаў:

— Мы такіх разумнікаў бачылі. І ведаем, чаго варта твая «шчырасць».

— Чаго? — натапырыўся Славік.

— Я асабіста сапсутай гайкі за яе не дам.

— А я плюю на вашу крытыку.

— Ты дзе вырас такі? На Брадвей? Мне шкада цябе.

— Пашкадуй сваю маму.

— Хлопцы! Хлопцы! — прасіў Генрых.

— Вось такія на родную маму гатовы плюнуць.

А маці ўжо тут. Валянціна Андрэеўна непрыкметна

падышла ззаду, паклала адну руку на плячо сыну, другон дакранулася Івана.

— Што ў вас, хлопчыкі? Можа, чаго не хапае?

— Не. Дзякуем, Валянціна Андрэеўна. Гэта мы з-за футбола паспрачаліся. Якая каманда сёння выйграе.

«Здзекуецца, гад»,— ажно перасмыкнула Славіка. Ён наліў сабе таго ж паганага віна і дэманстратыўна, на злосць усім выплеснуў у рот.

Маша, якая чула ўсю іх размову, ціха сказала:

— Ты задзірысты певень.

— А ты рыжая курыца.

Яна бясскрыўдна засмяялася. А ў Славіка ўжо залез чорцік: хлопцу хацелася ўсіх крыўдзіць і каб да яго таксама чапляліся. Тое, што Маша не пакрыўдзілася за «рыжую курыцу», трохі абяззброіла яго. Ён надзьмуўся, прыслухаўся да застольнай гаманы.

— Мы можам выходзіць чалавека ў сваёй брыгадзе. А выходзіць начальніка змены, інжынёра — нам, рабочым!.. Яго інстытут не выхаваў,— даводзіў Тарасу яго сусед, самы старэйшы з іх брыгады, мужчына з тварам баксёра (нават нос сплюснуты) — Васіль Лапацін. Ён прыехаў з жонкай. Славік заўважыў, што дзябёлая, здаецца, цяжарная жанчына сама ела мала, сарамліва, а мужу падкладвала смачнейшыя і болыныя кавалкі і ўвесь час непрыкметна падлівала віна. Ён выпіваў цішком, як вадку.

Славіка гэта развесяліла.

«Вунь вашы праведнікі як дзейнічаюць»,— хацелася яму сказаць Генрыху. Але той шаптаўся з Іванам.

— Талстоўская філасофія ў цябе. Часам трэба і па мордзе даць.

«Пра мяне, гады. Паспрабуй даць».

— Я Волгу пераплываў...

— Дзе? Каля вытоку?

Самыя малодшыя, сярод іх і Віктар, жартуюць на другім канцы стала, у іх свая тэма: спорт, рэкорды, галубы.

«Нецікава. Я вырас з гэтых штаноў».

— Наташка, наелася? Бяжы гуляй.

— Што ты, тата? Я ж люблю гасцей. Ты хіба не ведаеш?

— Гасцінная натура!

— Аднойчы на імяніны яна запрасіла два класы — свой і паралельны. Помніш, Антон?

— У нас Славік быў такі.

«Быў... Быццам мяне пахавалі».

— Хлопчыкі, ешце. Усё, што на стала, павінна быць з'едзена. Кірыла, прапануй тост.

— Праўда, ён цікавы, Косця? Як цыган. Глядзі, якія вочы. Як вуглі. А зубы якія!

«Наіўна, але правільна, сястра. Хвалі другіх, каб адвесці ад таго, з каго сама не спускаеш вачэй».

Славіку рабілася нудна, і ён пачаў шукаць, чым бы пазабавіцца. Падсунуўся бліжэй да Машы, дакрануўся нагой да яе нагі. Яна строга глянула на яго і адсунулася да Іры.

Яраш з цікавасцю прыглядаўся да моладзі. Пасля размовы з Машай, калі ён адчуў раптам разрыў паміж такімі, як яна, і сабой, яго зацікавіла моладзь. Уся моладзь: маладыя ўрачы, сёстры, санітаркі... Але сябры Тараса асабліва. Рабочы клас. Творцы матэрыяльных каштоўнасцей.

Пакінуўшы Майзіса і яго жонку, якая стаіла крыўду, Яраш гаішў з хлопцамі па выкашаным лузе мяч, спаборнічаў у плаванні, загараў. Услухоўваўся ў іх размовы. Але на адпачынку словы і думкі былі лёгкай, як той мяч, што ганялі. Ён не верыў, што можна пагаварыць сур'ёзна цяпер за сталом, але паспрабаваў арганізаваць такую размову. Пастукаў відэльцам па пляшцы, просячы цішыні. Моладзь адразу ўгаманілася, бадай, хутчэй, чым перад тостамі Шыковіча.

— Хвіліначку, сябры. Сумнавата робіцца за нашым сталом. Сепаратныя размовы, шаптанне... Давайце паспрабуем пагаварыць калектыўна. Пра што? Адкажам, напрыклад, на такую анкету: мае мары, маё ўяўленне пра будучыню, чаго я хачу, да чаго імкнуся. Ша! Не хаваю нашага з Кірылам Васільевічам хітрага намеру — выпытаць пра вашы мары. Мы тут з ім часта спрачаліся наконт ідэалаў маладога пакалення. Толькі ўмова: адказваць шчыра, не баючыся, што адказы вашы трапяць у друк. Карэспандэнтаў тут няма.

— А Кірыла Васільевіч?

— Ён без п'яра. Акрамя таго, у яго прынцып: калі ем...

— То глух і нем. Адно мурлыкаю, як кот.

Засмяяліся, заварушыліся, трохі ўзрушаныя нечаканай прапановай. Кожны, безумоўна, адразу падумаў: пра што сказаць? Хіба мала іх, мар? А якая галоўная?

Славік хмыкнуў. І здзейсніў намер, які з'явіўся хвілін колькі назад: апусціў руку пад стол, дакрануўся да Машынага голага калена. Яна ўздрыгнула, тузанулася, ушчыпнула яго за руку. Сказала спакойна:

— Славік, схопіш аплявуху.

Іра здагадалася, што ён зрабіў, і вочы яе пад шкламі акулераў сталі жоўтымі ад гневу.

— Славік! Паскуда! Я маме скажу.

— Закрычы, ябеда. Ты ўсё жыццё нагаворвала.

Бацькі ўжо звярнулі ўвагу на іх злоснае перашэптванне. Валянціна Андрэеўна зноў падышла да сына, ласкава папрасіла:

— Прынясі, сыне, піва з пограба.

— Чакай, паслухаю людзей будучага.

— Дык хто пачне, хлопцы? — запрашаў Яраш.

— Косця! — падказала жонка Лапаціна.

Той самы Косця, якім захаплялася Іра, маленькі, рухавы, смяшлівы і самы малодшы ў брыгадзе, падскачыв, як школьнік. Чорныя вочы яго загарэліся, як вугалькі. Можна, ён не адразу зразумеў, што ад яго патрабуюць.

— Сядайце, Косця! Што вы! — адразу запярэчыла Валянціна Андрэеўна. — Гэта будзе не сяброўская гутарка, а непрыемны экзамен. Ты сам, Антон Кузьміч, пачні.

— Не, я пасля скажу, пра што я марыў, калі мне было столькі ж гадоў. Параўнаем...

— Я скажу, — адгукнуўся Косця. — Я думаю пра ўсё... Пра дзяўчат...

— Вось гэта шчыра! — засмяяўся Славік.

Але яго смеху не падтрымалі, можа, таму, што Косця тут жа запэўніў гарача, з дзіцячай непасрэднасцю:

— Я хораша думаю пра дзяўчат... Жанчына дае жыццё і красіць яго, усё прыгожае ад жанчыны. Я многа думаў пра касмічныя палёты. Але, ведаеце, самому мне чамусьці не хочацца ляцець туды.

— Баішся? — зноў гукнуў Славік і быў рады, што ў гэты раз выклікаў смех.

— Не, не баюся. Але я люблю зямлю... дрэвы і кветкі. Для мяне найвялікшая радасць бачыць васьм гэта лес. Я так мяркую, што ў камунізме ўсе людзі павінны жыць сярод дрэў і кветак. Тады ўсе стануць добрыя, вясёлыя...

— Правільна! Я таксама за тое, каб усе сталі дачнікамі.

— Слава! Выеціш з-за стала, як корак з бутэлькі, — не стрымаўся ўрэшце Шыковіч-старэйшы.

— Маўчу, як фаршыраваная рыба. — Славік заціснуў рот далонь.

— Карацей кажучы, я хацеў бы пажыць у грамадстве, дзе не будзе людзей злосных, несправядлівых, дурных, несумленых...

У Косці хрысціянская мараль,— перапыніў сябра Іван Ходас— Яму здаецца, што такое грамадства нехта падасць на талерцы, калі ласка, Косця, жыві, расці кветчкі, гадуі дзетачак... А для мяне — радасць у змаганні. І я думаю, што камунізм — гэта найвышэйшая форма барацьбы.

— Супраць каго?

— За што?

— Супраць дурняў, бюракратаў, дармаедаў... Я не кажу ўжо пра ворагаў знешніх, імперыялістаў розных...

— А калі іх не стане? Знішчым?

— Ага!

— Я не заглядаю так далёка! І ў царства ўсеагульнага цалавання не веру. І сярод анёлаў жыць не жадаю! Нудна. Я сам злосны і, магчыма, бываю несправядлівы. Малы быў — маму крыўдзіў. Дык што ты, і мяне знішчыш? — горача насядаў Ходас на Косцю.

— Завёўся ўжо! — папракнула яго Вера, жонка Лапаціна.

Іван асекся, і павярнуўся да гаспадароў: як рэагуюць яны? Яраш з ухвалою кіўнуў галавой. Шыковіч сказаў:

— Я згодзен, Іван. Камунізм пабудуюць не святыя, а мы з вамі, кожны са сваім характарам, даволі часта вельмі супярэчлівым і складаным. Але бясспрэчна і тое, што мы павінны стаць лепшымі, чым ёсць. Пазбавіцца перажыткаў... Як гэта зрабіць хутчэй? Што, па-вашаму, мае першаступеннае значэнне ў выхаванні камуністычнай культуры пачуццяў?

Іван задумаўся. І ўсе змоўклі, задумаліся таксама.

— Калектыў,— першы адгукнуўся Тарас.

— Праца,— амаль адначасова з ім выказаўся Лапацін, прынімаючыся за кавалак пірага, які падсунула яму клапатлівая жонка.

— Барацьба! — не адступаў Ходас ад сваёй пачатковай думкі.

— Праўда! — Славiк сказаў гэта сур'ёзна, цвёрда, пераканана.— Пакуль будзе ханжаства, падман...

Кірыла Васільевiч пераглянуўся з жонкай і, відаць, хацеў нешта адказаць сыну. Але перапыніў Косця.

— Любоў! — крыкнуў ён.

Усе маладыя засмяяліся. Акрамя Славiка.

— Цябе ўсё-такі хіліць да Езуса,— падкалоў сябра Іван.

— Чаму любоў, Косця? Растлумач!

— Любоў не ў вашым вузкім разуменні. А наогул. Любоў з вялікай літары. Да радзімы, да працы, да людзей, блізкіх і далёкіх...

— Якая шчодрая душа,— з добрай усмешкай сказала Галіна Адамаўна так, што пачулі толькі свае — Майзісы і Шыковіч.— Можна падумаць, што яго ніхто ніколі не крыўдзіў.

— Прадстаўнік пакалення, якое не ведае, што такое нянавісць.— І на поўны голас да Косці і да ўсіх: — Памойму, Косця, такая любоў — гэта мэта, а не сродак. Тое ж самае і твая праўда, Славiк. Да такой праўды і такой любові мы прыйдзем... Безумоўна, Іван, праз барацьбу з маральнымі заганамі і ўсімі тымі, хто, будзе перашкаджаць... І, напэўна, маюць рацыю таварышы, Тарас, Васіль Пятровiч, што праца... праца ў калектыве... грамадска карысная — галоўны фактар. Раз Шыковіч павярнуў на тэорыю, няхай ён падводзіць вынікі. А мне хацелася пачуць ад вас больш простых адказы. Каб кожны пра сябе. І я скажу пра сябе. Планы, мары, жаданні... Вось Генрых маўчыць...

Генрых, які сапраўды не сказаў ні слова, пачырванеў, збянтэжана ўсміхнуўся. Сябры скіравалі на яго позіркi, чакалі яўна з цікавасцю. Ён прыладзіў дзвюма далонямі валасы і затрымаў рукі на патыліцы.

— Мары, яны не пастаянныя, Антон Кузьмiч. Калі я быў вучнем, то вельмі любіў чытаць раманы. Ну, Вальтэра Скота, Дзюма... І мне страшэнна хацелася быць рыцарам, выратаваць прынцэсу — абавязкова прынцэсу! Не ніжэй! — і... Жаніцца на ёй.

Маладзё стрымана засмяялася.

— А цяпер я штоноч сяджу над тэорыяй машынабудавання, супраматам, мару, як бы хутчэй здаць экзамены, стаць інжынерам і... жаніцца на Зоі Крахмалавай.

Выбухнуў такі рогат, што з-пад стала спалохана выскачыла кошка. Гаспадары і Майзісы не разумелі прычыны гэтага рогату, а таму ветліва ўсміхаліся весялосці маладзі.

Вера, выціраючы слёзы, тлумачыла ім:

— Ён заўсёды так, маўчыць, маўчыць, а потым як ска-а-жа...

А Генрых павярнуўся да Славiка і сказаў яму:

— Твая чарга. Па парадку.

— Я? — здзівіўся Славiк, тыркнуўшы сябе ў грудзі пальцам.— Чаму я? Пра што мару? Ні пра што! Хачу? —

Ён абвёў дзёрзкім позіркам усіх, хто сядзеў за сталом,— ад бацькі да Косці, потым павярнуўся да Машы і сказаў быццам ёй адной: — Хачу паляцець у космас. У нустату. Дзе б ніхто не дапытваў і не чытаў «маралаў».

Усе сціхлі, усім зрабілася няёмка, бо ведалі, што хлопец толькі што адбыў пакаранне за свае паводзіны. З далікатнасці ніхто не напамінаў яму пра гэта. Шанавалі бацькоў — паважаныя людзі.

Усе бачылі, як уразілі іх раздражнёныя сынавы словы. Асабліва маці. Валянціна Андрэеўна, схаваўшы вочы, сціснула мужаву руку, молячы яго маўчаць.

Каб загладзіць няёмкасць, Маша вырашыла перавесці ўвагу на сябе, сказала весела, гарэзліва:

— А я ведаеце пра што мару? Выйсці замуж за добрага разумнага чалавека і нарадзіць добрых разумных дзяцей.

Хацела, каб гэта прынялі як жарт, але сустрэлася вачамі з сур'ёзным і здзіўленым позіркам Наташкі і... збянтэжылася, загарэлася ўся, бо здалося ёй, што сказала пры малой непрыстойнасць. Пэўна, праз гэтую яе збянтэжанасць ніхто не пачаў жартávaць з такога прызнання. Нават усмешак яна не ўбачыла. Стрыманасць такая ішла ад той жа далікатнасці. Але Машы яна здалася дакорам агульным. Чаму яны такія сур'ёзныя? Чаму так свідруе яе позіркам жонка Яраша? Праўда, сам Антон Кузьміч падтрымаў яе:

— Вось гэта зямная мара! — і яшчэ нешта сказаў.

Але Маша не пачула. У вуха ёй горача дыхнуў Славік:

— Хочаш, я зраблю табе дзіця? — і зноў дакрануўся рукой да калена.

Цынічны шэпт яго і дотык абразілі дзяўчыну, і яна здзейсніла сваю пагрозу — пляснула яму па твары. Не моцна. У другіх абставінах магло б сысці за жарт. Але ў той момант аплявуха прагучала, як гарматны стрэл. Аглушыла і сталых і маладых. На міг усе застылі. Першая падхапілася Іра. Крыкнула брату:

— Хам! — і выскачыла з-за стала.

Пагрозліва павольна падняўся Шыковіч. Жонка паспрабавала стрымаць яго, ён тузануўся ўсім целам, як бы вырываючыся. Але сказаў спакойна, амаль весела:

— Хадзем, Уладзіслаў, пагаворым,— і рушыў да дачы. Не азіраўся, ці ідзе Славік за ім, не чуў, як той, весела падміргнуўшы хлопцам, кінуў: «Іду на эшафот», не бачыў

будынка, лесу, неба і сонца, усё кіпела ў яго грудзях. Калацілася сэрца, млелі ногі...

Толькі ў пакоі Кірыла павярнуўся і ўбачыў, што Славік стаіць на парозе, засунуўшы рукі ў кішэні штаноў. Такая нахабная пастава яшчэ болы абурыла.

— Падыдзі бліжэй! — працадзіў ён праз зубы.

Славік, іранічна ўсміхнуўшыся, не ступіў тры крокі, а, здавалася, павольна прасунуўся, як на лыжах. Магчыма, каб не такая яго ўсмешка, усё было б, як многа разоў дагэтуль: успыхнуў бы феерверк гнеўных слоў і... патух. Ні разу Кірыла не падымаў на сына руку. Не мог, бо любіў яго. Але тут сарвалася апошняя кропля цярдзення.

— Рукі з кішэняў! — грывнуў ён і, не дачакаўшыся, пакуль сын выкнае загад, схпіў за адварот тэніскі, ірванаў на сябе.— Ты! — І з усяго размаху садануў правай рукой у сківіцу.

Славік адляцеў да дзвярэй, ударыўся спіной аб вушак, споўз на падлогу, войкнуў, схпіўся за шчаку. У той жа міг у дзвярах з'явілася маці. Загарадзіла сабой сына, замаліла да мужа:

— Што ты робіш, дурны? Пасаромейся!

— Змоўкні! — у страшэнным гневе закрычаў Кірыла.— Абаронца! Ты бачыш, да чаго давяла твая абарона? Шчанюк! Ты доўга будзеш ганьбіць добрае імя бацькі, маці, сястры? Хто цябе выгадаваў такога?!

— Не крычы! Людзі,— зморшчылася Валянціна Андрэеўна, заклапочана схіліўшыся над Славікам, які сядзеў нерухома, рукамі закрыўшы твар.

— Табе сорамна людзей, калі я крычу? А за яго табе не сорамна? Пашкадуй, пашкадуй яго, вытры соплі, ён табе не адну яшчэ пілюлю падсуне. Герой! На што ты здатны? Што ты ўмееш? Толькі можаш што паскудзіць, як шалудзівы кот.

— А сам ты што ўмееш? Біцца? — праенчыў піскліва Славік.— Стары конь!

Недарэчнае пытанне і яшчэ болып недарэчная мянушка прагучалі надзвычай па-дзіцячаму, вырваліся ад бясцільнай злосці і крыўды. Гэта расчуліла Шыковіча. Стала шкада сына і брыдка за свой учынак. Нікога ў жыцці ён не біў, нават калі быў хлапчуком, пазбягаў боек, часцей білі яго. А тут — выкінуў з кабінета Рагойшу, ударыў сына... Што здарылася? Нервы? Аднак, каб не раскіднуць, ён пагразіў:

— Я табе пакажу «конь»! Ідыцкі жаргон! Разбэшча-

няя шчанюкі! — Злосна да жонкі: — На рукі яго вазьмі! Пакалышы. Соску дай. Пе-да-го-ог!

І выйшаў. На верандзе адчуў, як дрыжаць рукі, ногі, «сигналіць» сэрца. Падумаў: «Так інфаркт нядоўга схапіць».

А Славік, пачуўшы, што бацька выйшаў, уткнуўся тварам у матчыны рукі, якія хацелі падняць яго з падлогі, і... заплакаў. Зусім па-дзіцячы, усхліпваючы.

Хлопцы ляжалі на беразе ракі, на пясчанай касе. Грэлі спіны на стомленым ласкавым сонцы. Слухалі, як ззаду ціха плешчацца і журчыць вада, а наперадзе, на адхоне, шалясціць лазняк. Вецер сціхаў — і ўсё сціхала, лагана, утаймоўвалася: вада і лес, птушкі і чалавечыя страці. Нават ластаўкі, што гняздзіліся ў абрыве, лёталі без заўсёднай сваёй трывогі. Хлопцы займаліся адным: ляніва падграбалі пад сябе цёплы, вымыты ракой да белізны пясок і сачылі, як у чыстым небе над лугам плавае коршак. Гэтак жа ляніва і спакойна, не палюе — адпачывае. Калі коршак раптам куляй упаў уніз, у кусты, яны, як па камандзе, апусцілі галовы на рукі і праз сухі пясок удыхалі вільготныя пахі ракі. Пасля іх увагу прыцягнула маленькая, у залатой манішцы і блакітным фартушку птушачка: яна села за паўкроку ад Косцевай галавы і, віхляючы зялёным хвосцікам, праскакала міма ўсіх, як бы правярала, ці жывыя гэтыя голая нерухома людзі. Яе не спалохаў і голас Генрых:

— Хлопцы, хто ведае, як называецца гэтае прыгожае птушанятка?

Маўчанне.

— Ніхто не ведае? Косця?

— Шчурка.

— Дакладна? Маўчыш? Як мала мы ведаем!

— Дарэмна ты, Тарас, пацягнуў нас на гэтую куркульскую дачу, — прабурчаў Іван Ходас.

— Не папракай! — крыкнуў Косця.

— Я не папракаю.

Тарас маўчаў. Ён думаў пра Машу. Здзіўляўся: «Чаму я думаю пра яе? Дзіўна. Што дала аплявуху таму шалапуту? Яму варта. Але не гэтак. Не да месца было. Сапсавала абед, настрой усім... І сабе».

Як задрыжалі яе вусны, калі Шыковічы адзін за адным — сам, Славік, маці — пайшлі ў дом, а Іра і Яраш

пачалі прасіць у яе прабачэння. Тарас бачыў, як крывілася Галіна Адамаўна, яна асуджала Машу, асабліва ёй не падабалася, што муж просіць у сваёй падначаленай прабачэння. Майзісы адразу пачалі збірацца дадому. Хлопцы падзякавалі Ярашам і, вылезшы з-за стала, тут жа зніклі. З Машай яны не развіталіся. Чаму? А цяпер маўчаць. Ну і да д'ябла, няхай маўчаць.

«Завошта яна пляснула яго? Што ён такое сказаў?»

— Куды ён хоча падацца цяпер?

— Хто?

— Гэты... «атамшчык».

— Славік? Не ведаю.

— А навошта яму куды падавацца? У бацькі грошай хопіць.

— Не думай дрэнна пра Шыковіча. Гэты чалавек правільны.

— А сыноч?

— Чорт іх ведае, адкуль яны бяруцца, такія сынкі.

— Глядзіце, зноў коршак. Што ён выглядае?

— Шкада, што не паслухалі Яраша. Пра што ён хацеў расказаць?

— Хлопцы! А давайце возьмем яго ў сваю брыгаду! Косця, падцягнуўшыся на руках, прасунуўся наперад і сеў, павярнуўся да хлопцаў, каб бачыць іх твары.

Тарас падняў галаву і паглядзеў: сур'ёзна ён? Маленькі, але ладна збіты, загарэлы, чорны, Косцік сядзеў на пяску, як будыйскі бажок; блішчалі зубы і гарэлі вочы — прыкмета таго, што ён гатовы да знямогі абараняць сваю ідэю. Іван Ходас глянуў на яго адным вокам і свіснуў у пясок, выдзьмуўшы ямачку.

— Не хапае табе дзярма?

— А што? Калі мы такая брыгада, то чаму не памагчы чалавеку стаць на верны шлях?

— Завод не школа-інтэрнат.

— Сябры, цікавая з'ява — супраціўленне матэрыялаў...

— Генрых, не трызнi. Ці захоча ён сам? — спытаў Лапацін і павярнуўся на спіну, тварам да сонца.

Тарас сеў. Косцева прапанова падабалася. Сапраўды, чаму б ім не ўзяцца за гэтага неўраўнаважанага юнака. Генрых пісаў пальцам на пяску доўгую формулу.

— Я пагавару з ім.

— Ты згодзен? Тарас? — Іван так дзьмухнуў у пясок, што засыпаў Генрыхаву формулу.— Вар'яты! Не бярыце

на сябе ўсяго, зробіцца пазёрамі. Я — супраць.

— Гаворыш, што камунізм — гэта змаганне, а сам не хочаш лішні раз паварушыць рукамі і мазгамі. Як жа ты думаеш змагацца за такіх?..

— Гнаць у шыю.

— Куды?

— На ўсе чатыры.

— Ну і логіка ў цябе!

— Логіка жалезная. А чаму я павінен падбіраць усялякае смецце і выкладаць элементарныя нормы паводзін? Я сам сябе яшчэ не выхаваў.

— Вось гэта правільна!

— Сам баіцца, каб гэты «стыліст» не перавярнуў яго ў сваю веру. Як яўрэй папа. Ведаеце анекдот?

— Пішы свае формулы! Канструктар ліпавы!

— Хлопцы, не сварыцца! — Лапацін запляскаў у далоні. — Усіх вас выхаваюць жонкі. Толькі жаніцеся...

— Цябе выхавала?

— А што ты думаеш? Я таксама ў пажыўныя мясціны заглядваў, як жаўтароцік гэты. Нават калі ў брыгадзе ўжо быў. А паспрабаваў бы цяпер!

— То-та, бачу, валасы ў цябе пачалі радзей.

Зарагаталі. Жарт найлепшым чынам прымірае людзей. Тарас адчуў, што настрой ва ўсіх узняўся.

Лапацін брыкнуў Івана нагой. Той злавіў нагу і пацягнуў «жанаціка» да вады. Тарас ускочыў, разбурыў усе Генрыхавы формулы і схапіў Лапаціна за рукі. На падмогу ім кінуўся Косця. Утрох яны раскачалі свайго паважнага сябра і шыбанулі ў раку, ведаючы, што ён кепска плавае і баіцца вады. Самі скочылі следам за ім. Пырскі бліснулі на сонцы вяселькавымі пералівамі. Хвалі пакаціліся на пясок, лізанулі Генрыху ногі. Ён устаў, прыгожа пацягнуўся, кінуў на адзенне акуляры і, разгнуўшыся, ракетай пайшоў пад ваду. Ён быў лепшы плывец. І ўсе яго сябры, што дурэлі ў вадзе, сціхлі, з цікавасцю і, магчыма, з трывогай чакаючы, калі і дзе Варэнік вынырне. Ён вынырнуў амаль на сярэдзіне ракі. Паплыў хутка, спрытна выкідваючы з вады ўсё цела. Не плыў, а ляцеў.

Тарас і Косця пайшлі за ім. Плылі побач. Косця сказаў:

— А гэтая рыжая сядзела з ім, а вачамі страляла ў цябе. Тарас збянтэжыўся.

— Ды ну цябе, Косця! Выдумаеш! — Але яму было прыемна, і ён пахваліў сябра: — А наконт Славіка — гэта ты добра прыдумаў. Трэба пераканаць хлопцаў.

Яраш перад аперацыяй начаваў у горадзе. Шыковіч ляцеў на сваім «Масквічы» адзін, рызыкуючы апынуцца пад адхомам. У прыгарадзе, на чыгуначным пераездзе, быў зачынены шлагбаум. Старэнькі закапцелы паравозік з адной платформай дошак манеўраваў быццам на здэк шафёрам. Шыковіч, машына якога стаяла першая, утыркнуўшыся ў шлагбаум, кіпеў: крычаў вартаўніцы, пагражаў кулаком машыністу, праклінаў усе чыгуначныя парадкі.

А ў бальніцы яго не прапусціла другая вартаўніца — у белым халаце. Дарэмна ён даказваў, што запрошаны самім Ярашам прысутнічаць на аперацыі, што ён карэспандэнт, пасля выдумаў, што асістэнт і без яго не будуць аперыраваць і ўвогуле ўсё паляціць дагары нагамі.

— Нічога не ведаю. Ніхто нічога не казаў, — флегматычна адказвала старая жанчына, не без цікаўнасці, аднак, назіраючы праз акенца, як нервуецца гэты поўны лысаваты ўжо мужчына ў пакаменчаным парусінавым касцюме.

Шыковіч скрыгатаў зубамі. Успомніў, што Антон не вельмі ахвотна згадзіўся, каб ён прысутнічаў на аперацыі. Няўжо перадумаў? Не пусціць? Пажартаваў. Аднак за такі жарт... Кірыла хадзіў каля варот, круціў у руцэ ключы ад машыны і выдумляў сябру самую страшную кару.

Але раптам адчыніліся дзверы, і юная істота ва ўсім белым ветліва запрасіла:

— Кірыла Васільевіч? Калі ласка, праходзьце.

І куды дзеліся яго злосць і абурэнне! Ідучы па бальнічным двары, ён узяў сястру за локаць. Яна глянула на яго, збянтэжана ўсміхнулася, вызваліла руку. Але ад гэтага дотыку да маладосці ён таксама адчуў сябе маладым, бадзёрым, свежым, як той ліпеньскі ранак.

На другім паверсе, у асобным пакоі, сястра памагла яму надзець стэрыльны халат, шапачку, павязку і палатняныя бахілы вышэй кален. Ён пажартаваў, што ўпершыню ў жыцці падобны на прафесара. Яна не ўсміхнулася на яго жарт. Правяла па калідоры, паказала на дзверы:

— Сюды.

У перадаперацыйнай было многа людзей у белых халатах, з ссунутымі на падбародкі маскамі. Але ніхто з іх нічога не рабіў. Усе чакалі. Шыковіч зразумеў, што гэта такія ж назіральнікі, як і ён, — маладыя ўрачы, практыканты.

Ён пачаў разглядаць інструменты ў шклянках шафах, будку для стэрылізацыі з адчыненым акном у аперацыйную. Падумаў, як нялёгка вывучыць назвы і прызначэнні ўсіх гэтых інструментаў — іх тысячы. Хацеў пачуць, што ўрачы гавораць пра сённяшнюю аперацыю. Але побач з ім малады высокі мужчына, яўна заляцаючыся, шаптаў чорнай тоўсценькай дзяўчыне:

— Клава, махнём пасля абеду ў Палянку? На катэры?

— На Будаеў луг. Там пляж лепшы.

Шыковіч абурыўся: вось-вось будзе вырашацца лёс чалавека — жыццё ці смерць! — а яны, чэрці, пра пляж думаюць.

На яго не звярталі ўвагі.

«Як у лазні. Усе роўныя».

Жанчына, што сядзела за сталом і нешта занатоўвала ў журнал, паднялася і шырока адчыніла дзверы аперацыйнай.

Кірыла ўбачыў Яраша. Той стаяў у кутку вялікай залы, выставіўшы перад сабой да локцяў голая руку, нібы ўзважваючы растапыраныя пальцы. Белізна яго шапачкі аж ззяла ў святле раніцы. А святла гэтага, роўнага, чуць-чуць падзеленага водбліскам дрэў і шыб, лілося мора: уся сцяна — шкло.

Незвычайны ў сваёй паставе і адзенні, велікан побач з нізенькім Майзісам, якому сястра, як малому, выцірала салфеткай руку, галоўны хірург здаваўся звышчалавекам, богам.

Кірыла падумаў: «Як можа пераўтварыцца чалавек! Ці той. гэта Антон, просты, свойскі, шчыры хлопец?»

Той. Ubачыў сябра і кінуў галавой, усміхнуўся зусім звычайна. Нацягнуў тонкія гумавыя пальчаткі, падышоў бліжэй да дзвярэй. Сказаў да ўсіх, хто чакаў у перад-операцыйнай:

— Таварышы! Не скажу, што аперацыя незвычайная. Але адказная. Хворай трыццаць шэсць год. Могуць быць любыя нечаканасці. Прашу: ніякіх каментарыяў. Поўная цішыня. Каму дазволіў: сядайце тут, — ён кінуў на лаўку каля сцяны, адгароджаную шырмай са стэрыльных прасцін. — Астатнія глядзяць па тэлевізары. Калі ласка, — і адступіў убок.

Чалавек сем хірургаў-практыкантаў, бесцырымонна адціснуўшы Шыковіча ўбок, хутка і смела прайшлі ў аперацыйную, залезлі за шырму.

«Прабіўны журналіст», можа, упершыню разгубіўся —

што рабіць, адкуль глядзець? Але пачуўся голас Яраша:

— Кірыла Васільевіч! Заходзь!

Шыковіч нясмела ступіў у «святую святых» медыцыны. Цяпер на яго звярнулі ўвагу. У аперацыйнай таксама было нямала людзей. Маша, у масцы ўжо (праз гэта Кірыла не адразу пазнаў яе) і ў пальчатках, перакладала на маленькім століку бліскучыя інструменты, быццам лічыла, ці ўсё ёсць. Яна ўсміхнулася яму вачамі. Майзіс здалёк памахаў рукой. Гледачы пачалі перашэптвацца: «Хто гэта? Хто?» Яраш наблізіўся, па-сяброўску падмігнуў, паўшэптам спытаў:

— Не баішся?

Кірыла ў адказ тайком паказаў яму кулак. Гэта быў працяг іх дачнай размовы. Жонка адгаворвала яго ісці на аперацыю:

«Самлееш ты, Кірыла, я ж ведаю, як ты баішся крыві».

«Ну, глупства, самога мяне рэзалі — не млеў».

Галіна Адамаўна, наадварот, падтрымлівала яго жаданне: «Нічога страшнага. Яраш жартаваў».

Ён і цяпер засмяяўся:

— Аднак садзіся з краю, на выпадак чаго.

Практыканты паціснуліся, і Шыковіч сеў за шырмай.

Першае, што ўразіла яго, — гэта спакой сябра. Там, у лесе, каля іх вогнішча, расказваючы план аперацыі, Антон хваліваўся бадай больш і прызнаваўся ў гэтым. А тут — ходзіць, як упэўнены ў перамозе спартсмен. Хоць бы чым-небудзь выдаў сваю ўзрушанасць.

Кірыла прыкаваў да яго позірк.

«Не, не можаш ты быць такім спакойным. На чым-небудзь сарвешся, выдасі сябе».

Аднак ніводная рыска не ўздрыгвае на твары хірурга. Хіба толькі залішне пільна сочыць ён за калегамі і памочнікамі, якія таксама даволі спакойна поркаюцца каля апаратаў.

Апараты... Апараты... Розныя. 3 экранамі. Без экранав. На калёсіках. 3 правадамі. Са шлангамі. Кірыла ўспомніў Ярашавы «лекцыі» па хірургіі, фразу, якую той аднойчы кінуў яўна з гонарам:

«Мая аперацыйная цяпер — што цэх».

Сапраўды, што цэх.

Вунь тая зялёная скрынка з лейкай, шкляным балонам, сігнальнымі лямпачкамі, ці не той гэта апошні цуд, па які Яраш ездзіў у Кіеў, — апарат «сэрца — лёгкая»?

Яраш нешта кажа сваім памочнікам. Урачы адказваюць незразумелымі Шыковічу словамі.

Нечакана адчыняюцца другія дзверы. Санітары хутка і бясшумна падводзяць хворую і гэтак жа, да абразлівасці хутка, быццам нежывую, кладуць на аперацыйны стол.

А яна жывая. Яна звычайная. Нават прыгожая. Вялікія вочы, і ў позірку іх не страх, а як бы здзіўленне і любаванне ўсім, што ўгледзела. Зося Савіч! Шыковіч бачыць яе ўпершыню. А вобраз яе ўжо месяц жыве ў яго ўяўленні — пасля таго, як Яраш раскажаў пра яе. Дзіўна. Менавіта такой яна і ўяўлялася. Да незапамінальнасці звычайная з твару. Маленькая жанчына, спакутаная жыццём і хваробай... Але ён убачыў больш: схаваную, замураваную пакутамі прыгажосць, абаяльнасць і... мужнасць. Усё гэта цяпер толькі ў яе вачах, у яе позірку.

Кірыла ажно прыўзняўся, каб добра разгледзець твар жанчыны. Запомніць. Ці ўбачыць ён яе, жывую, другі раз?

Яраш, усё такі ж спакойны і велічны, прыветліва ківае ёй галавой. У адказ яна заплюшчвае вочы: маўляў, я ўсё разумею, не турбуйцеся, я на ўсё гатова. Нічога не скажаўшы, ён адыходзіць. Працягвае рукі Машы. Яна спрытна сцягвае пальчаткі і накрывае яго вялікія рукі салфеткай. Ён садзіцца. Ён адпачывае. Можна, апошні раз прадумвае план аперацыі. А яго памочнікі — урачы і сёстры — не вельмі каб спешліва падключаюць да хворай датчыкі апаратаў: пад спіну, да галавы, да рукі, да нагі... Правады, шлангі звісаюць над сталом. Шыковічу чамусьці болып за ўсё кінуўся ў вочы і запомніўся маленькі апарат, які надзелі Зосі на левае вуха. (Пасля ён даведаўся, што гэта аксігемометр — прыбор, які вызначае насычанасць крыві кіслародам.)

Яраш раскажаў яму пра назначэнне многіх апаратаў. Але цяпер у галаве ў Шыковіча ўсё пераблыталася. Ды прыборы і машыны яго ніколі не цікавілі. Цікавяць людзі. Цяпер болып за ўсіх яна, Зося. І ўрачы. Здавалася, злачынна павольна яны ўсё робяць. Хіба можна ў такі момант быць такімі марудамі? Хацелася крыкнуць Антону: «Чаму ты ўсеўся, як Буда? Падгані іх!»

У самога яго ўсё часцей і мацней б'ецца сэрца. Ён амаль пачынае дрыжаць ад хвалявання і нецярплівасці: хутчэй, хутчэй! Нарэшце Майзіс, першы асістэнт, кідае: — Гатова, Антон Кузьміч.

Толькі ў гэты міг бліскае ў шырока расплюшчаных вачах Зосі іскра страху. Шыковіч ловіць гэтую іскру. Не-

вядома, што робіцца ў яе хворым сэрцы, але яго сэрца пачынае грукаець так, што ўдары аддаюцца ў скронях, у руках, у паху — ва ўсім целе.

— Наркоз! Вера Паўлаўна! — устае з табурэціка Яраш.

Секунды — і павекі хворай цяжка апускаюцца. Яна засынае.

Над сталом загараецца велізарнае кола бесценявой лямпы. Нехта адкідвае прасціну, і Шыковіч бачыць яе грудзі, залітыя яркім святлом, зусім дзявочыя, па кулачку, — узгорачкі з ружовымі маячкамі на вяршынях.

Яму робіцца няёмка, як бывае няёмка глядзець на голую нябожчыцу. Ён пораводзіць позірк на Яраша. Той падыходзіць да стала, хвіліну пільна глядзіць на хворую і раптам праводзіць пальцам пад левай грудзю, потым — ад падложачкі пад паху.

Вось так ён распаласуе ёй грудзі? Шыковічу робіцца страшна. Дарэмна ён храбрыўся!

Скіраваць увагу на што-небудзь другое!

Шчоўкаюць апараты. На адным экранчыку бяжыць блакітная стужка, як тая змейка ў бажоўскім сказе. На другім — маланкі, то ўзлятаюць, то падаюць, пішуць ломаную кривую. Не, не адарвацца яму ад рук хірурга! А ў гэтых руках ужо электраскальпель.

Шыковіч зажмурваецца, уявіўшы, як пырсне кроў, залё халаты ўрачоў, прасціны. Але храбрыўся ён дарэмна, крыві ён сапраўды баіцца. Вочы падаюць на падлогу, на Машыны і Майзісавы ногі ў белых панчохах. Нешта ціха патрэскае, нібы рвецца тканіна. Трэск мацнее. Пахне крывёю. Ён доўга баіцца глянуць на стол.

Першы позыў на рвоту. Але сорам і страх перамагаюць, і Кірыла прымушае сябе падняць вочы, паглядзець, што робіць хірург. І перад тым, што ён бачыць, на нейкі момант адступае ўсё іншае. Жывое чалавечае сэрца, пра якое ён так многа пісаў, — вось яно, перад яго вачамі, у раскрытых грудзях. Невялікае, трапяткое, а гаюнае — жывое! Пульсую, б'ецца...

Кірыла ажно зноў прыўзнямаецца над шырмай, цягнецца, каб лепей разгледзець гэтае цуда.

Зусім іншы рытм работы хірургаў і ўрачоў каля апаратаў. Цяпер усе спяшаюцца, усе — уважлівыя і напружаныя.

— Ціск восемдзесят на пяцьдзесят.

— Стадыя ўзбуджэння...

Лічбы. Словы. Шыковіч не ўнікае ў іх сутнасць. Ды каб і хацеў, то не здолеў бы.

Маша спрытна мяняе Ярашу пальчаткі. І вось яго пальцы, тоўстыя, але чулыя, абмацваюць сэрца. Удакладняюць дыягназ. Вось сэрца ляжыць на яго шырокай далоні. Жывое сэрца на далоні! І б'ецца, б'ецца, нібы хоча вырвацца.

Але ў другой руцэ хірурга бліскае скальпель... І гэтая сталь над жывым сэрцам, яна вінавата ва ўсім.

Калыхнулася сцяна аперацыйнай, паплылі ўбок хірургі. Але Кірыла зноў перамог сябе і надзвычай асцярожна, каб нікому не перашкодзіць, прыціскаючыся да сцяны, рушыў да дзвярэй. Як яны далёка, дзверы! У жоўтым тумане. Але ён дабраўся да іх, адчыніў. Нехта спытаў:

— Вам блага?

Ён вінавата ўсміхнуўся:

— Не.

Павярнуўся туды, куды глядзелі ўсе, — да экрана тэлевізара. І зноў убачыў яго, сэрца. І ўбачыў нешта зусім жудаснае: тоўсты палец праткнуў яго, маленькае, здалося, ужо нерухомае, нежывое.

Тэлевізар падскочыў угору, закруціліся плафоны на столі... Нехта закрычаў...

Болып дапытлівы журналіст нічога не помніў.

Апрытомнеў у кабінёце галоўнага хірурга. Сястра, якая праводзіла яго, паднесла да твару тампон, змочаны нашатыром. Кірыла чыхнуў. Нашатыр асвятляў. Але ў галаве гудзела, як у пустым склепе. Цяжкімі зрабіліся ногі, і пальцы іх варушыліся недзе, здавалася, за вярсту. А ў роце быццам ваты напхана, і яна прамакнула ўсю сліну; язык прыліп да нёба. Ён прыслухаўся да гэтага дзіўнага стану ў целе.

Сястра схілілася над ім і ўсміхнулася, яму здалася, насмешліва.

— Нарабіў я вам клопату.— Ён не пачуў ці не пазнаў свайго голасу.

— Нічога, на першы раз гэта з многімі здараецца.

Тады ўсплыла карціна таго, што прывяло яго да непрытомнасці, і Кірыла ўстрапянуўся:

— Што там?

— Аперыруюць.

— Яна жывая?

— Безумоўна. Хіба аперыравалі б на мёртвай?

Ён на поўныя грудзі ўдыхнуў паветра і адразу адчуў сябе лепш.

— Ляжыце спакойна,— строга сказала сястра і выйшла з кабінета.

Ён глядзеў у белую столь і... бачыў сэрца, жывое, трапяткое, на далоні, на шырокай добрай далоні. Яму не рабілася страшна і непрыемна, ён з цікавасцю ўглядаўся ў гэты маленькі і вельмі складаны апарат. Ён мацаў сваё сэрца, слухаў яго ўдары. Але як толькі тоўсты палец, здавалася, чужы, варожы, набліжаўся, каб праткнуць гэты жывы камячок, Кірыла ўвесь скаланаўся, быццам хацелі праткнуць яго сэрца, зажмурваўся, круціў галавой, каб раесяць прывід. Так паўтаралася колькі разоў, і яго пачало трохі ліхаманіць.

Заглянула сястра.

— Як вы тут?

— Што там?

— Зашываюць сардэчную сарочку. Я па тэлевізары бачыла.

Кірыла ледзь не закрычаў. Ліха на іх, як яны гавораць пра такія рэчы! «Зашываюць сардэчную сарочку». Нібы зашываюць начную сарочку.

Але разам з тым гэта настроіла яго на звыклую, крыху гумарыстычную разважлівасць. Падумаў, як, напэўна, Антон і жанкі будуць кпіць з яго.

«Усё бярэцца апісаць — нараджэнне і смерць, а сам не мог вытрымаць аперацыі».

Паглядзеў на гадзіннік. Было адзінаццаць. Каля дзвюх гадзін ужо ідзе змаганне за жыццё чалавека. Не, ён усё-такі напіша пра гэтую аперацыю, хоць Яраш і не хоча, каб пра яго пісалі. І не толькі пра аперацыю... Абавязкова напіша пра гэтую жанчыну. Пра яе жыццё. І пра бацьку яе!

Задумаўшыся пра сваю работу, Кірыла Васільевіч набыў душэўную раўнавагу і ўспомніў, што на дванаццаць яго выклікаюць на бюро гаркома.

12

У прыёмнай было нямнога народу, значна менш, чым звычайна, калі ідзе бюро. Чалавек сем панурых мужчын. Двое — знаёмыя Шыковіча: загадчык кафедры ў педінстытуце Левановіч і галоўны архітэктар горада Гамбіцкі.

Кірыла прывітаўся з імі і з Ларысай Пятроўнай, сакратаркай. Гамбіцкі як сарваўся з крэсла, каб падаць

руку, так і пакаціўся ад акна да дзвярэй, ад дзвярэй да акна. Ён сапраўды нагадваў шар, адглянцаваны, бліскучы, галава голая, як бубен, пінжак на пузе выцerty аб чарцёжную дошку і такія ж выцerty штаны.

Кірыла пацікавіўся, чаго выклікаюць.

Ларыса Пятроўна, сярэдніх год жанчына, стары рабoтнік, абвяла ў надрукаваным на машынцы парадку дня яго пытанне чырвоным алоўкам.

— «Аб выхаванні дзяцей»,— прачытаў ён уголас і не адразу зразумеў.

— За сыноў будучь пясочыць,— растлумачыў з кутка пануры Левановіч, доўгі, сутулы, з суровым тварам аскета, і цяжка ўздыхнуў: — Эх, сыны, чортавы сыны!

— Ясна,— па-сяброўску ўсміхнуўся сакратарцы Шыковіч. Гэта яго не ўстрыжвала, за Славіка ён цяпер спайны.

Да яго падкаціўся Гамбіцкі, выхапіў з кішэні вялікую хустку, абмахнуў ёю твар.

— Дык у вас хоць сыны. А ў мяне — дачка... Дачка! — прашыпеў з гнева, з абурэннем, спалохам і пакаціўся да дзвярэй.

Было душна. Кірыла скінуў пінжак, павесіў на крэсла.

Гамбіцкі паглядзеў на яго спачатку са здзіўленнем, потым — з удзячнасцю. І тут жа сцягнуў з плеч свой цеены пінжачок, які трашчаў па ўсіх швах. І ажно павесялеў, няшчасны. Дагэтуль, мабыць, лічыў, што здымаць пінжак у гаркоме няёмка. Падкаціўся да століка ў куце, націснуў клапан пустога сіфона, уздыхнуў, напіўся з графіна — і зноў да Шыковіча:

— Растлумачце, чаго ім не хапае? Чаму яны растуць такія, нашы дзеці?

— Дзеці як дзеці.— Кірылу чамусьці зусім не хацелася разважаць на гэтую тэму. Раптам зноў прыгадалася аперацыя.

Загнаўшы машыну ў двор рэдакцыі, ён ішоў сюды цераз парк, пастаяў над абрываў каля ракі, углядаючыся ў засмужаную лугавую даль. Гэта хораша супакоіла, ён пачаў думаць пра свой «хірургічны» эксперымент з гураам.

Аперацыя працягвалася, калі ён пайшоў з бальніцы,— значыцца, усё ў парадку.

А тут — зноў перад вачамі сэрца. І трывога... Не, болын чым трывога. Амаль страх за жыццё жанчыны, якую ён упершыню ўбачыў на аперацыйным сталe, але

якая здавалася цяпер вельмі блізкай і роднай, як сястра, як жонка, як дачка... Дзіўна.

Ён спытаў у сакратаркі:

— Ларыса Пятроўна, вы сэрца бачылі?

— Чыё? — усміхнулася яна, відаць, думаючы, што ён спытаў з алегарычным сэнсам.

— Чалавечае.

— Бачыла. У анатамічным музеі. Наглядзелася — тыдзень не магла есці.

Кірыла паморшчыўся; жаданне расказаць пра аперацыю адразу знікла. Ён зноў застаўся сярод людзей у адзіноце са сваім незвычайным, да болю вострым уяўленнем, прыгожым і страшным.

Пазваніў у бальніцу. Дазваніцца туды было нялёгка: то ніхто не адказваў, то занята. Нарэшце па тэлефоне адказаліся.

— Скажыце, калі ласка, аперацыя скончылася? — спытаў ён далікатна, ветліва.

— Якая?

— Якую рабіў Яраш.

— Так.

— Як «так»? Што?

— Нармальна.

Сястра (ці ўрач) адказвала голасам манахіні — халодным, бястрасным. Шыковіча гэта ўзлавала.

— «Нармальна»! Чорт бы вас!.. Калі вы навучыцеся адказваць па-чалавечы? Фармалісты ў белых халатах! Паклічце Яраша!

Голас адразу змяніўся, зазвінеў ручайком: відаць, там, у бальніцы, падумалі, што гаворыць нехта з высокага начальства.

— Антон Кузьміч не можа падысці. Ён у палаце. Каля хворай. Пасля такой аперацыі, зразумейце... Што перадаць доктару Ярашу?

— Вось так заўсёды гаварыце з кожным, хто вам пазвоніць.

Шыковіч палажыў трубку.

— Хто-небудзь з ваших блізкіх? — спытала паўшэптам Ларыса Пятроўна.

Ён кінуў: але!

— Цяжкая аперацыя?

— На сэрцы. Набыты парок.

Яна ўстрапянулася, паглядзела на яго спачувальна. І ўсе, хто пачуў, таксама зацікавіліся.

— Я магу сказаць Сяргею Сяргеевічу, што ў вас такі дзень. Скажаць?

— Не, не трэба.

— Вас будуць крытыкаваць.

— Мяне заўсёды крытыкуюць. Такая ў мяне прафесія.

Бясшумна адчыніліся абабітыя дэрмацінам дзверы ў кабінет першага сакратара. Грудай вывалілі работнікі тэлестудыі: галоўны рэжысёр, сакратар партбюро, загадчыкі рэдакцый, акторы тэатра. Відно было, што ім не церпіцца пагаварыць, паспрачацца, таму і спяшаліся хутчэй у калідор, на вуліцу. Толькі актор Павел Стэльмах затрымаўся, прывітаўся з Шыковічам за руку.

— А ты чаму не быў? Ты ж таксама член мастацкага савета.

— Хапае другіх клопатаў.

— Далі нам за перадачы для моладзі,— паведаміў шэптам, азірнуўся на дзверы. — Тукала — дуб. Не слухаў мяне. Ну, будзь...

Шыковіча крыху закруціла, што яго не запрасілі на абмеркаванне работы тэлестудыі: ён з'яўляўся бадай самым актыўным членам савета.

«Хто гэта пастараўся? Тукала? Ці гаркомаўскія «палітыкі»? Каб перад персанальнай справай патрымаць для строгасці ў прыёмнай?»

Ён не вызначаўся залішняй самалюбівасцю, але яго заўсёды абурала, калі дзе пачыналася палітыканства — гульня ў важнасць і строгасць. А галоўнае, у яго ёсць што сказаць пра тэлеперадачы.

Ларыса Пятроўна сутыкнулася ў дзвярах з Тукалам. Той далікатна ўступіў ёй дарогу ў кабінет. Ubачыўшы Шыковіча, Тукала прыветліва, па-сяброўску ўсміхнуўся і накіраваўся да яго. Але Кірыла знарок адварнуўся да акна.

«Што, наківалі табе — лезеш цалавацца? Не, ты мяне папросіш яшчэ, кар'ерыст няшчасны».

— Заходзьце, таварышы,— запрасіла Ларыса Пятроўна.

Шыковіч рушыў першы, абмінуўшы разгубленага Тукалу.

Прывітаўся з членамі бюро. Усе — знаемыя людзі, з якімі прыходзіцца сустракацца амаль штодня і якія няўменна праяўляюць цікавасць да яго працы шаблонным запытаннем: «Чым новенькім парадуюш нас?»

Цяпер на яго «добры дзень» адказаў адзін Тарасаў.

Гукан не адарваўся ад папер і не глянуў нават. Затое сакратар гаркома камсамола Васіль Грыбок тарашчыў крыху лупатыя бясколёрныя вочы з бесцырымоннай нахабнай цікаўнасцю. Так глядзяць у судзе на злачынцу.

Шыковіча перасмыкнула ад гэтага.

«Што ты ўстаўіўся, як малады баран на новыя варты?»

Сакратар па прапагандзе Тужыкаў таксама разглядаў Шыковіча праз свае вялікія, у рагавой аправе акулёры, але зусім інакш, бясскрыўдна. На прывітанне ён адказаў кіўком галавы, сумна ўсміхнуўся і цяпер як бы хацеў нешта падказаць ці здагадацца загадзя, пра што ён, Шыковіч, будзе гаварыць. Яму было балюча, што болыпасць з тых, каго сёння будуць слухаць па такім незвычайным пытанні,— людзі ідэалагічнага фронту, яго памочнікі. Злосці на іх сакратар не меў. Былы дырэктар школы, ён, магчыма, лепей, чым хто другі, ведаў, якая гэта складаная рэч — выхаванне дзяцей.

Дырэктара машынабудаўнічага завода Лукашэнку нават самыя нечаканыя персанальныя справы мала цікавілі, калі яны не мелі дачынення да выпуску станкоў.

Лукашэнка быў сам канструктар і вынаходца і на ўсіх такіх пасяджэннях займаўся тым, што абдумваў дэталі новых канструкцый, занатоўваў у вялікую запісную кніжку разлікі і формулы. Ён адарваўся ад сваёй запісной толькі таму, што сярод вінаватых бацькву быў інжынер яго завода. Дырэктар дакорліва паківаў яму галавой. Пакуль рассаджваліся, Гамбіцкі падышоў да Гукана і нешта шаптаў яму на вуха.

Тарасаў пачакаў, пакуль яны скончаць шаптацца. Не дачакаўся. Скажаў:

— Сядайце, таварыш Гамбіцкі. Архітэктурныя справы вырашыце пасля,— і абвёў позіркам сваіх светлых вачэй усіх — і членаў бюро і «падсудных». — З каго пачнём, паважаныя бацькі?

— Усё адно — з каго. Але я так мяркую, што пісьменніку нашаму належала больш, чым каму, задумацца над такімі пытаннямі,— сказаў Гукан, зноў-такі нават не глянуўшы ў бок Шыковіча.

— Ну, што ж... Раскажыце, таварыш Шыковіч, як вы выходзіце сваіх дзяцей.

Кірыла падняўся і... раптам адчуў, што не ведае, пра што гаварыць. Ён не вызначаўся красамоўствам увогуле. А ў такіх абставінах — тым больш. Яму варты было, па-

куль сядзеў у прыёмнай, прадумаць сваё выступленне. Але яго мала закранула, што выклікаюць з-за сына. Хвалявала другое — аперацыя.

І цяпер зноў, узіраючыся ў шырокі добры твар Тарасава, Кірыла бачыў... сэрца на далоні. На вялікай, умелай, чулай, ласкавай далоні Яраша. І захацелася яму сказаць пра ўсё гэта членам бюро — пра Яраша, Зосю, пра чалавчае сэрца, якое можна адрамантаваць... Але ён усведамляў, што цяпер на хаду не знайсці яму лагічнай сувязі, «трывалага мастка» паміж адным і другім і яго, безумоўна, не зразумеюць, падумаюць, чаго добрага, што ён знарок «расказвае казкі», «водзіць бюро за нос». З чаго ж пачаць?

Ажно ўспацеў ад думак. Дастаў хусцінку і выцер лоб, шыю. Цяпер ужо ўсе, хто прысутнічаў, глядзелі на яго, адны — з цікаўнасцю, другія — са спачуваннем, трэція — з трывогай. Ён стрэўся позіркам з Гуканам, той, можа, адзін з усіх глядзеў амаль зларадна.

«Чаму?»

Успомніліся словы Гукана. З іх ён і пачаў упэўнена і смела:

— Але, Сямён Парфёныч, я многа думаў пра гэта. Вельмі многа. Не толькі як бацька, але як член партыі, грамадзянін... Не здымаючы з сябе адказнасці за паводзіны майго сына, я хачу разабрацца... пранікнуць у сутнасць... з вашай дапамогай, таварышы: чаму сярод нашай увогуле здаровай, адданай партыі моладзі трапляюць вось такія...

— Як ваш сын,— кінуў Грыбок.

— Як мой сын. Хоць сын мой не самая небяспечная з'ява, як я разумею. Ёсць горшыя прыклады...

— Гаварыце за сябе. Па сутнасці,— сказаў сакратар Чыгуначнага райкома Красоўскі, малады, высокі брунет, апрануты ў асляпляльна белы, модна скроены часучовы касцюм. Шыковіч мала ведаў гэтага чалавека. Глянучы на яго, падумаў: «Сам ты ў студэнцкія гады, відаць, быў хват»,— і адчуў непрыязнасць, адказаў раздражнёна:

— Маё жаданне разабрацца — не па сутнасці хіба? Я не буду апраўдвацца, але хачу сказаць: у тым, што мой сын вырас, на жаль, не такім, якім бы хацелася і мне, і грамадству,— не толькі віна бацькоў... Думаецца, што ўсе разам мы робім у гэтай важнейшай справе сур'ёзныя промахі... Школа, камсамол...

— Вы не ўмеете выхоўваць, а вінаваты камсамол! Здрава! — хмыкнуў няўрымслівы Грыбок.

Шыковіч глыбока ўдыхнуў гарачае паветра, якое гнаў у

адчыненыя вокны лёгкі скразняк, і — быццам захлынуўся ім.

Тарасаў пастукаў алоўкам па сталае, папярэдзіў:

— Таварышы, не перашкаджайце. Дайце яму сказаць.

Грыбок паслухмяна апусціў галаву. Але Шыковіча ўзлаваў наскок гэтага маладога пеўня. І ён не стрымаўся, каб не спытаць уедліва:

— А вы лічыце, таварыш Грыбок, што гарком камсамол працуе ідэальна?

Грыбок змаўчаў. Адказаў Гукан, паважна, ветліва:

— Кірыла Васільевіч! Гарком мы будзем слухаць асобна. А цяпер слухаем вас. І ў нас во колькі яшчэ пытанняў.— Ён паляпаў далонь па стосе папер, што ляжаў перад ім, і адштурхнуўся ад стала, выпрастаўся ў крэсле; найвышэйшы ростам, як бы ўзняўся над усімі і глядзеў паверх галоў.

— Але,— пацвердзіў першы сакратар з нечаканай строгасцю.— Без доўгай прэамбулы, таварыш Шыковіч.

— Добра, Сяргей Сяргеевіч. Як я выхоўваю сваіх дзяцей? Было б недарэчнасцю сказаць — абсалютна правільна, бо абсалютна правільнае выхаванне, у маім разуменні, само па сабе — абсалютнае глупства. Але я адно магу сказаць: у галоўным мы — я і жонка — ніколі не давалі дрэнных прыкладаў...

— У чым — у галоўным? — спытаў Гукан.

— У чым? Я быў дармаедам? Несумленным перад грамадствам, перад партыяй? Хітраваў? Браў хабары? Жыў не па сродках? Вы мяне ведаеце, Сяргей Сяргеевіч. І вы, Сямён Парфёнавіч. Усю вайну я быў на фронце. Пасля настаўнічаў. Жонка і зараз настаўнічае. Можа, хто-небудзь скажа, што праца журналіста лёгкая?

— Чакайце,— перапыніў яго Тарасаў.— Чаму вы задаеце такія катэгарычныя пытанні? Ніхто не сумняваецца, што вы працуеце сумленна.

— Дык у чым жа заключаецца выхаванне дзяцей? Адносіны ў сям'і? Я жыў і живу з жонкай, далібог жа, душа ў душу. Абодва працуем. Паважаем працу адно аднаго. Скандалаў нашы дзеці не чулі. Калі спрачаемся, то па прынцыповых пытаннях. Між іншым, часцей за ўсё менавіта з-за гэтага самага выхавання. Яна педагог, і, думаю, нядрэнны. Але ў адносінах сваіх дзяцей робіць тую ж памылку, якую робяць многія маці ў інтэлігентных сем'ях. Асцерагаюць ад фізічнай працы. «Я сама зраблю». Год дзесяць ужо мы не трымаем нават хатняй работніцы.

Прынцыпова. Усё робім самі. І я не сказаў бы, што сын мой Уладзіслаў — гультай і лежабока. Безумоўна, занятыя працай, нешта мы прагледзелі. Пасля дзесяцігодкі хлопец пачаў адбівацца ад рук. За яго ўчынкi, і ў прыватнасці за апошні ўчынак, я бяру віну на сябе. Вас не віню, таварыш Грыбок, хоць мог бы сказаць пра работу камсамольскай арганізацыі тэлестудыі. Няма там ніякай работы. Але пра гэта — пасля. А што датычыць майго сына, то думаю, што больш, таварышы, вы нічогалага пра яго не пачуеце. Хлопец нарэшце трапіў у добрыя рукі — у брыгаду Ганчарова.

— На станкабудаўнічы? — здзівіўся Тарасаў і глянуў на Лукашэнку. Той нарэшце адарваўся ад сваіх формул.

— Да нас? Цікава.— Аднак дырэктар зусім не выказваў гэтым «цікава» здзіўлення. Не. У яго быў свой погляд на моладзь: пасталеюць — паразумнеюць. Але затое ажно падскачыў уважлівы Грыбок.

— Яшчэ як цікава! Проста з турмы, без перасадкі,— у брыгаду камуністычнай працы. Куды там глядзіць Клемень? Вы бачыце, Сяргей Сяргеевіч, што робіцца!

Шыковіч адчуў, што спіну яго, павернутую да акна, абдаў халодны вятрыска, непрыемны, калючы.

«Няўжо яны супраць, каб Славiк быў у брыгадзе?»

Больш, чым пры любой другой акалічнасці дагэтуль, спалохаўся за сына. І разгубіўся. Як даказаць, што нельга выганяць хлопца з брыгады, куды ён пайшоў з радасцю. Што гэта не толькі жорстка і несправядліва... Зноў — каторы раз ужо! — уявілася жывое чалавечае сэрца. А слоў, важкіх, пераканаўчых, каб абараніць сына, не было. Кірыла пакутліва шукаў іх.

Яму казалі раз і другі: «Сядайце». Кірыла дайшоў да сэнсу слова толькі тады, калі перад ім падняўся Гукан. Гаварыў старшыня роўна, не павышаючы і не паніжаючы голасу, націскі рабіў стукам алоўка аб стол, паўзамі. Атрымлівалася важка, пераканаўча, салідна.

Шыковіч, думкі якога наліліся ад аднаго полюса да другога, успомніў, што Кушнер, намеснік старшыні гарвыканкома, камічна перадае Гукану манеру выступаць, і не стрымаў усмешкі.

— ...Вы думаеце, калі працуеце вы, жонка, дык гэтага даволі? Не, Кірыла Васільевіч. У нас працуюць усе. Дармадаў у нас адзінкі. Але акрамя працы ёсць яшчэ маральныя прынцыпы, грамадскія паводзіны чалавека...

І яны часта з'яўляюцца рашаючымі ў выхаванні дзяцей. Глянёце на сябе! Уважліва глянеце на свае паводзіны! Вы аналізуеце другіх — прааналізуйце сябе. Вы здзіўляецеся, чаму ваш сын вырастае такі? А я не здзіўляюся. Быццё вызначае свядомасць. Дабрабыт нашага народа расце. І я не супраць таго, што вы купілі машыну. Трэба вам машына. Але на ёй ездзіць ваш сын.

— Я забараніў яму.

— Ездзіў. Машына, лішнія грошы, кампанія... Дзяўчаткі, выпіўкі... А ў бацькоў тым часам другія клопаты. Машыны ім мала — трэба дача. Абуджаюцца дробнаўласніцкія тэндэнцыі.

Шыковіч слухаў надзіва спакойна. Разумеў: Гукан «задае тон». Кірыла ненавідзеў гэты тэрмін — «задаць тон», народжаны ў часы культу. Але ў такой сітуацыі, відаць, інакш нельга. Трэба пагаварыць з бацькамі такіх сыноў з усёй суровасцю! Што ж, няхай сабе валяць на яго, што хочуць,— усё стрывае, абы толькі пакінулі Славіка ў брыгадзе.

Тарасаў таксама не любіў «задавання тону». Ён, кіраўнік новага тыпу, умеў і думаць і вырашаць паводзіны. Але і ён упачатку прыняў выступленне Гукана, як зусім натуральнае. Гукан выпраўляе сваю памылку. Яны, члены бюро, не дамаўляліся аб парадку — як заслухоўваць бацькоў, але відавочна, што пачынаць трэба было не з Шыковіча. Не самы небяспечны выпадак. І не той бацька. Яго разважлівы розум, трапныя адказы на заўвагі членаў бюро ў нейкай меры згладзілі вострыню пытання і навучылі другіх, як абараняцца. Тарасаў, назіральны і праніклівы, бачыў, што нават твар Левановіча пасвятлеў, а непаседлівы, вяртлявы Гамбіцкі стаў менш выціраць лысіну і больш круціцца, шэпчучы нешта суседзям.

— Зазнаўся ты, Кірыла Васільевіч,— нечакана з разважання аб уласніцкіх тэндэнцыях зрабіў вывад Гукан, чамусьці перайшоўшы раптам на фамільярнае «ты».— Адрываешся ад жыцця. Закапаўся ў архівах...

«А пры чым тут архівы?» — падумаў Шыковіч.

— Лічыш, што табе ўсё можна, усё дазволена і ўсё даруюць. Не! Дысцыпліна ў партыі адна для ўсіх! Адны нормы. Ленінскія. А як сябе паводзіць камуніст Шыковіч? — Пытанне прагучала сурова, асуджальна, без кроплі фамільярнасці, аловак гучней, чым звычайна, стукнуў па сталё.— Машына, дача — адзін бок... А паводзіны ў калектыве?.. Калі камуніст свайго таварыша па рабоце выкідае з кабінета...

тыве, за парушэнне партыйнай этыкі,— і зноў стукнуў,— два. За прыватнаўласніцкія тэндэнцыі,— не стукнуў.— Між іншым, мне вядома, што дача Шыковіча і Яраша збудавана незаконна. Няправільна, зноў-такі па блату, я не баюся паўтарыць гэтае слова, адведзены ўчастак. Лічу, што гарком павінен высветліць усе акалічнасці.

«Што гэта ён так уз'еўся на Шыковіча? — думаў Тарасаў.— Праўду кажуць: сааўтары — што палюбоўнікі адной жанчыны. Абавязкова счэпяцца. Трэба будзе разабрацца».

Калі на пасяджэннях узнікалі вось такія складаныя сітуацыі, Тарасаў любіў паназіраць за людзьмі. Хто як рэагуе? Хто каго падтрымлівае? Гэта лёгка чыталася па тварах. Бо здаралася, што чалавек займае ўпачатку адну пазіцыю, а ў канцы — зусім супрацьлеглую, зрэдку бывае і так, што ў думках ён за адно, а на словах — за другое. Такіх Тарасаў не любіў. Маўклівага для прапагандыста, упартага, цяжкаватага па характару Тужыкава ён паважаў за тое, што той заўсёды трымаўся пэўнай думкі. Такога лёгка вецер не паверне, толькі добрая бура. Мабыць, адчуваючы, што члены бюро разышліся ў сваіх адносінах да таго, што сказаў Гукан, Тужыкаў шчыра раіў вачамі: «Скажы ты, Сяргей Сяргеевіч». Тарасаў паслухаўся гэтай парады.

— 3 дачамі мы разбяромся,— сказаў ён да Гукана, потым — да Шыковіча: — Паводзіны вашага сына, таварыш Шыковіч,— ганебныя паводзіны. І мы вас сур'ёзна папярэдзім. Не толькі вас. Увогуле будзем сурова патрабаваць ад камуністаў, каб яны адказвалі за сваіх дзяцей, за выхаванне моладзі. Гэта закон нашага жыцця. Я асабіста ўхваляю, што ваш сын пайшоў на завод. Калі праўда, што хлопцы з брыгады Ганчарова самі яго ўзялі, то хвала ім і чэсць. Думаю, што яны больш шырока разумеюць сваю ролю ўдарнікаў камуністычнай працы. Правільна разумеюць. Не замыкаюцца. Змагаюцца за кожнага чалавека. Як, таварышы прапагандысты? Правільна я разумею, што такое брыгада камуністычнай працы? — Ён глядзеў на Грыбка, і ў светлых вачах яго скакалі іскаркі хітрага смеху.

— Правільна, Сяргей Сяргеевіч! — умомант згадзіўся Грыбок.

«Ну і флюгер!» — ужо без злосці і абурэння падумаў Шыковіч. Разам з усведамленнем, што пагроза быць выгнаным з брыгады ад Славіка адведзена, прыйшла дзіўная

фізічная слабасць. Зашумела ў вушах, самлелі ногі, высахла ў роце. Наступіла разрадка пасля нервовага напружання гэтага багатага на ўражанні, цяжкага дня. Ён нават дрэнна чуў, хто яшчэ што гаварыў пра яго і Славіка. Помніў: Гукан настойваў на сваёй прапанове.

«Завошта?» — хацелася спытаць зноў, але Кірыла і гэтага не здолеў зрабіць, толькі са здзіўленнем падумаў: «Што мае да мяне гэты чалавек? Што яму не спадабалася? Я да яго заўсёды з адкрытым сэрцам».

Адкрытае сэрца...

Нутро гарэла ад смагі. Але не хапіла смеласці падняцца і наліць з графіна, што стаяў на сакратарскім сталі. Раптам з'явілася боязь самлець — як там, у аперацыйнай. Грыбок цяпер амаль што абараняў яго і абмяжоўваў снагнанне папярэджаннем. Красоўскі падтрымліваў Гукана. Кірыла падумаў: «Цікава, якая сям'я ў сакратара райкома? Дзеці ёсць? Трэба даведацца»,— хоць адчуваў, што наўрад ці будзе займацца гэтым. Не хопіць энергіі. Здавалася, што яе ўвогуле ўжо няма, энергіі, што ён разрадзіўся, як акумулятарная банка,— увесь, ад галавы да ног.

Члены бюро пагадзіліся на вымове. Шыковіч не аспрэчваў, не апраўдваўся — абы хутчэй. Нават не запытаў, якая вымова — без занясення ці з занясеннем ва ўчотную картку. (Пасля даведаўся — не запісана.)

Калі паднялі Левановіча, Кірыла спытаў:

— Мне можна ісці?

— Чаму? Паслухайце другіх. Вам будзе карысна. І цікава,— сказаў Тужыкаў.

А Тарасаў, які болын пільна назіраў за ім, нечакана дазволіў:

— Ідзі.

13

Бадай што ён не толькі «не разрадзіўся» ў той дзень, як яму здавалася, зморанаму фізічна і душэўна, а, наадварот — «зарадзіўся».

Шыковіч адчуў гэта на другі дзень. У той вечар ён моцна выпіў. Гэтая слабасць была агідна. Усё астатняе на адлегласці ў адны суткі ўяўлялася зусім інакшым. Ён адразу ж падумаў пра Зосю. Ці жывая? Пазваніў у бальніцу (начаваў у горадзе). Яраш да тэлефона не падышоў: ён не выходзіў з палаты.

Кірыла прарваўся ў аддзяленне, яго ведалі па ўчарашняму здарэнню і далі халат. Нямела адчыніў дзверы. У маленькай пасляоперацыйнай палатцы яна ляжала адна. І амаль так жа, як у часе аперацыі, да яе былі падключаны датчыкі прыбораў. Дзяжурныя ўрачы і сёстры. Трымалі на кіслародзе. Шыковіч не адважыўся пераступіць парог палаты, дзе ішла нябачная барацьба жыцця і смерці.

Яраш выйшаў у калідор. Магчыма, толькі пухліны пад вачамі выдавалі, што ён не спаў. А больш — ніякіх прыкмет стомленасці. Нават пагаліўся, як заўсёды раніцой.

— Што? — нецярпліва спытаў Шыковіч, сціснуўшы яго рукі каля локцяў, паверх халата, і зазіраючы знізу ў вочы.

— Ты думаў, аперацыяй усё канчаецца? Аперацыя толькі пачатак барацьбы... Былі крытычныя хвіліны. Але, здаецца, мы перамаглі...

— Дай я абдыму цябе.

Яраш баязліва адступіў.

— Мне не да тваіх жартаў.

— Ну, чорт з табой.

— Дзякую. Ты што замачваў учора?

— А што табе! Прэсны мараліст!

Павярнуўся і пайшоў па доўгім калідоры. Можна было падумаць, што яны пасварыліся. Але Яраш глядзеў услед сябру з добрай усмешкай, як часам глядзіць дарослы, шчыры і душэўна багаты чалавек на капрыз здольнага падлетка. Крыкнуў:

— Перадай маім, што і сёння я не прыеду.

Шыковіч павярнуўся, адсалютаваў рукой. Гэтая кароткая, крыху дзіўная сустрэча з сябрам, як кажуць, «паставіла Шыковіча на рэйкі». А ўсё тое, што ён убачыў і перажыў учора, сапраўды надало энергіі, імпульсу.

І Кірыла зноў кінуўся на пошукі.

...Тыдні два назад ён заходзіў у КДБ. Падпалкоўнік Вагін, высокі брунет, на выгляд зусім малады («Відаць, толькі з камсамола», — падумаў Шыковіч), прыняў ветліва. Здаецца, нават узрадаваўся знаёмству з пісьменнікам. Адрозна пачаў гаворку пра літаратуру, паказваючы сваю начытанасць. Паведаміў сціпла, быццам між іншым, што сустракаўся з Шалахам. Шыковіч у думках адзна-

чыў, што амаль усе афіцэры, з якімі яму прыходзілася страцацца, хваліліся сваім знаёмствам з выдатным пісьменнікам.

Выслухаўшы просьбу Шыковіча — пашукаць у спецархівах матэрыялы аб дзейнасці патрыётаў і здраднікаў у іх горадзе ў час акупацыі, — Вагін шчыра загарэўся. Расказ пра падполле, пра першы гарком, групы Мельніка і Дубецкага, пра Вараву, Ганчарова, цётку Любу, Яраша і, нарэшце, пра Савіча ён выслухаў з вялікай цікавасцю. Чалавек новы ў горадзе, малады і цікаўны не толькі па абавязку службы, але і па прыродзе сваёй, ён, як губка, убіраў усё, што ўзбагачала яго веданнем людзей і абставін. А справа Савіча — здалося Шыковічу — проста-такі захапіла кіраўніка абласной дзяржбяспекі. Ён тут жа выклікаў капітана, бадай разы ў два старэйшага за сябе, пасівелага і ссутуленага.

Шыковіч, які стараўся запамніць усе дэталі паводзін работнікаў, пільна прасачыў, як капітан увайшоў. Не выцягваўся, не дакладваў. Аднак па-вайскаваму спыніўся каля парога, сказаў:

— Слухаюся, Андрэй Астахаў.

— Сядайце, Анатоль Барысавіч, — запрасіў падпалкоўнік і, калі той наблізіўся да стала, спытаў: — Знаёмы?

Капітан кінуў Шыковічу галавой, але рукі не працягнуў. Сеў у крэсла насупраць, нязграбна неяк сеў, яшчэ больш згорбіўся і разглядваў свае вялікія мазолістыя, як у дрыгасека, далоні, сашчапіўшы пальцы.

«Чаму ў яго такія рукі?» — падумаў Шыковіч.

Вагін сам пачаў выкладваць сутнасць просьбы нечаканага наведвальніка. Кірыла здзіўляўся, што падпалкоўнік адрозна запамніў прозвішчы людзей.

«Зайздросная памяць».

Капітан, здавалася, не слухаў — думаў пра нешта сваё, абыхавы да ўсяго на свеце. Разы два падняў вочы, але былі яны халодныя — ніводнай іскры цікаўнасці. Шыковіч ведаў гэтага чалавека, хоць знаёмы не быў. Нехта некалі яму сказаў, што гэты сівы капітан працаваў у іх горадзе яшчэ ў трыццаць сёмым годзе. І Кірыла адчуў цяпер непрыязнасць да яго.

Перапыніўшы начальніка, Шыковіч сказаў:

— З тых, што супрацоўнічалі з акупантамі, мяне болып за ўсё цікавіць Савіч.

Капітан падняў вочы і кароткім позіркам вопытнага следчага як бы прасвяціў Шыковіча.

— У якім сэнсе?
 — Ёсць у мяне ўпэўненасць, што доктар памёр сумлен-
 ным савецкім чалавекам.
 — Доказы, здагадкі?
 — І тое і другое. Трэба дакументальнае пацверджанне.
 — Вы думаеце пісаць раман ці займацца пасмяротнай
 рэабілітацыяй?

— А вы лічыце, што гэта несумяшчальна? — спытаў
 Шыковіч. — Я хачу напісаць аповесць, якая была б праўдзі-
 вым дакументам... Народ павінен ведаць і герояў і здрад-
 нікаў.

Капітан паглядзеў на свайго начальніка. Той хораша
 ўсміхнуўся.

— Вы ведаеце, што ў горадзе жыве дачка Савіча? —
 спытаў пасля паўзы капітан.

— Ведаю.— Кірыла хацеў быў расказаць, што яна
 ў бальніцы і ёй будзе зроблена вельмі складаная аперацыя,
 якая можа скончыцца трагічна; нават Яраш не дае га-
 рантыі.

Але капітан раптам падняўся, звяртаючыся да свайго
 начальніка ўжо больш афіцыйна, па-вайскаваму:

— Зраблю, таварыш падпалкоўнік, усё, што можна.

І на развітанне зноў толькі кінуў галавой. У той міг
 Шыковіч падумаў пра яго інакш. Калі Сербаноўскі гэ-
 тулькі год у органах і, як відаць, карыстаецца павагай
 маладога начальніка, то вельмі можа быць, што гэта адзін
 з сапраўдных чэкістаў.

Шыковіч званіў Сербаноўскаму два разы. Той адказваў:
 «Пакуль што нічога цікавага няма».

Кірыла не стаў болып званіць, а проста з бальніцы ру-
 шыў у Камітэт.

Капітан сядзеў адзін у даволі вялікім ценявым пакоі —
 старыя ліпы засланылі шырокія закратаваныя вокны. Калі
 Шыковіч увайшоў, Сербаноўскі спачатку паклаў у вялізны
 сейф нейкія паперы, з якімі, відаць, працаваў, і толькі
 тады прывітаўся за руку.

Хоць прайшло ўсяго нейкія паўтары гадзіны рабочага
 дня, у яго быў выгляд стомленага і абыякавага да ўсяго
 чалавека.

Шыковіча ён пачаў цікавіць сам па сабе. Як жыве гэты
 чалавек? Чаму ў яго мазолістыя рукі? Чым яго развару-
 шыць, выклікаць на шчырую размову? Яшчэ нават не сеў-
 шы, Кірыла паведаміў:

— Учора Соф'і Савіч зрабілі аперацыю. На сэрцы.
 Яраш аперыраваў.

Капітан неяк устрапянуўся і ўпершыню ў прысутнасці
 Шыковіча выявіў сапраўдную чалавечую цікавасць: аба-
 пёршыся ўпалымі грудзмі на стол, ён неяк па-дзіцячы
 падпёр кулаком шчаку, гатовы слухаць, і вочы яго засвя-
 ціліся.

— Я толькі што з бальніцы. Яны ўсю ноч змагаліся
 за яе жыццё. Яраш радуецца: перамаглі! Будзе жыць!
 — І будзе здаровая?

— Яраш кажа, што восемдзесят працэнтаў такіх апе-
 рацый даюць добрыя вынікі.

— Восемдзесят?

— Гэта нямала, калі ўлічыць, што аперыруецца. Сэрца!

— Але.

— А ведаеце, я прысутнічаў на аперацыі.

— Сур'ёзна?

— Праўда, для мяне гэта скончылася трагічна.

— У якім сэнсе?

— Я самлеў.

— Проста там?

— Не. Паспеў выйсці ў перадаперацыйную.

— І што?

— Упаў.

— Так нічога і не пабачылі?

— Бачыў. Як раскрывалі грудную клетку. Як Яраш
 трымаў яе сэрца ў руках...

— У руках?

— Але, на далоні. Ведаеце, яно маленькае, сэрца.
 З жаночы кулачок. Ён узяў яго на далонь, а яно білася,
 спалохана так...

Шыковіч убачыў, што Сербаноўскі непрыкметна пры-
 туліў руку да левай стараны грудзей і задумліва паўтарыў:

— Маленькае...

— А ведаеце, што за суткі сэрца пераганяе дзесяць тон
 крыві?

— Дзесяць тон?!

— Я вас пазнаёмлю з Ярашам. Ён можа цэлую ноч рас-
 казваць пра сэрца. Прыезджайце да нас на дачу. Вы не
 рыбак?

Чэкіст раптам цяжка ўздыхнуў:

— У мяне хворая жонка. Таксама сэрца. Стэнакардыя.

Чуць-чуць падняў чалавек заслону над сваім асабістым
 жыццём і адразу ўвесь раскрыўся. Цяпер Шыковічу ўсё

стала зразумела: і яго стомлены выгляд, і загрубелыя рукі, і смутак у вачах. Нялёгка ў яго праца — нялёгкае і жыццё. Кірыла адчуў яшчэ большую прыязь, давер, добрую сімпатыю. І пачаў падрабязна расказваць, як Зося ратавала Яраша, як пасля шукала сына Ганчарова. Гадзіны дзве гаварыў. Факты і свае здагадкі. Сербаноўскі слухаў уважліва, не перапыніў ніводным пытаннем ці заўвагай. А потым раптам глянуў на гадзіннік і сказаў:

— Вы амаль пераканалі мяне, што Савіч — наш чалавек. Але скажу вам шчыра: даказаць гэта будзе нялёгка. Нам прыслалі з спецархіва яго справу, — ён кіўнуў на сейф. — Там — ніводнага дакумента ў яго карысць.

— Можна паглядзець справу?

— Не! — катэгарычна адмовіў чэкіст і ў той жа міг быццам замкнуўся на сто замкоў. Куды дзяваўся просты, стомлены чалавек, які дома абірае бульбу, мае бялізну, даглядае хворую жонку!

— Чаму?

— Вы для нас пакуль што прыватная асоба. Хто вас упаўнаваджаў?

— Маё партыйнае сумленне. Хіба не аўтарытэтны орган?

— Таварыш Шыковіч, парадак ёсць парадак. Дакументы, якія з'яўляюцца дзяржаўнай тайнай...

— А па-мойму, ніякі гэта не парадак, а ўсё тая ж бюракратыя. Не веру я ў сакрэтнасць гэтай справы! Праз дваццаць год вы ўсё яшчэ лічыце такія дакументы дзяржаўнай тайнай? Што там ёсць, чаго нельга паказаць камуністу?

Капітан не адказаў. Ён зноў разглядваў свае натруджаныя рукі.

— Нічога там няма! Калі вы кажаце, што ніводнага дакумента ў карысць Савіча. — Шыковіч падняўся. — Пайду да Вагіна.

— Дарэмна.

— Што трэба?

— Адносіна партыйных органаў. Зайдзіце ў гарком — вас там добра ведаюць.

— Значыцца, трэба паперка — і ўсяго?

Капітан развёў на стала рукі і, падняўшы вочы, усміхнуўся па-сяброўску шчыра:

— Што зробіш.

Але ўсмешка гэтая ўжо болын не падзейнічала на Шыковіча. Ён не меў злосці на Сербаноўскага — радавы

работнік, дзейнічае па інструкцыі. Аднак развітаўся холадна, расчараваны і ўзлаваны ўвогуле. У думках лаяўся:

«Не можаце паказаць дзве паперкі без гаркома».

Яму страшэнна хацелася хутчэй заглянуць у справу — што і як там інкрымінауюць мёртваму Савічу? Але не хацелася ісці ў гарком. Пасля ўчарашняга. Каб не падумалі, што ён выстаўляе сябе, іграе гэткага дзеяча, якога цікавяць матэрыі больш высокія, чым клопаты пра сына.

У рэдакцыі ішла лятучка. Калі Шыковіч з'явіўся ў кабінёце рэдактара, выступаў Рагойша — разносіў яго фельетон. Прамоўца сумеўся на нейкі момант. Але «адбою» не даў, наадварот, пачаў крытыкаваць яшчэ больш бязлітасна і зласліва. Журналісты заварушыліся ў прадчуванні бойкі. Фельетон Шыковіча — не самы лепшы, гэта так. Але ў тым жа нумары надрукаваны артыкул самога Рагойшы. Калі Рагойша гаворыць, што фельетон сумны, то ад яго артыкула, напэўна, «падохлі мухі». Многім карцела сказаць пра гэта, ды нікому не хацелася заядацца з такім інтрыганам. Лепш далей ад яго, а то ён знойдзе выпадак сапсаваць табе кроў. Цяпер спадзяваліся на Шыковіча: ён не стрывае. Але Кірыла праявіў поўную абыякавасць да крытыкі. Нават слухаў няўважліва — думаў пра сваё. Некаторыя палічылі, што гэта своеасаблівая форма адказу — поўная знявага да крытыка. Нецярплівы, гарачы Васіль Парэчка, загадчык аддзела культуры, шаптаў ззаду:

— Плясні ты яго, Васільевіч. Няхай не гаўкае. Артыкул яго блытаны...

Але Шыковіч не чытаў артыкула, не да газеты яму было ўчора. Ды каб і чытаў, то ўсё адно не выступіў бы: пасля аперацыі, гаркома, размовы ў КДБ яму здавалася: не на тое, на што трэба, ён часта траціў сілы і энергію. У сорак пяць год усвядоміць гэта — не вельмі прыемна.

Выступіў Парэчка, па-юнацку ўлюбёны ў свайго кансультанта. Счапіліся з Рагойшам.

Жывіцкаму прыйшлося «ліць халодную ваду». Асцярожны рэдактар, добры чалавек, ён не любіў сварак у калектыве. 3-за гэтай дабратай з яго ўпотай кпілі, але ўвогуле паважалі.

Маўчанне Шыковіча на лятучцы ўсіх здзівіла. Звычайна ён кідаў трапныя жарты.

Рэдактар тут жа, плануючы будучыя нумары, папрасіў яго з'ездзіць у раён, даць нарыс пра лепшага камбайнера.

Застаўшыся пасля лятучкі, Кірыла адмовіўся ад задання.

Жывіцкі разгубіўся.

— Ты што, нездаровы?

— Не. Захоплены другой работай.

— Шкада. Вельмі шкада.

— Я дам у суботні нумар апавяданне.

Жывіцкі любіў прозу і не любіў вершаў. З Парэчкам, які кожны дзень адкрываў новых паэтычных геніяў, у яго ішлі бясконцыя баталіі.

Кірыла паспрабаваў працаваць — правіць матэрыял. Але ўсё здавалася сумным, непатрэбным — і чужое і сваё. У галаве круціліся нейкія «касмічныя думкі», далёкія і ад газетных матэрыялаў і ад справы Савіча. Мабыць, ён доўга сядзеў нерухома, бо Парэчка, які працаваў за суседнім сталом, раптам прапанаваў:

— Давай махнём на раку, Васільевіч. Будзе навальніца. Люблю навальніцу на лузе! І клёў будзе. Вось пабачыш.

Кірыла паглядзеў у акно і ўбачыў, што неба, яснае з раніцы, завалакла бела-попельная смуга. Аднак сонца да ненатуральнасці абстрактна-жоўтае (на яго можна было глядзець без акулераў) пякло зямлю па-ранейшаму. Было ціха і душна. Вяла лісце на маладых ліпах, прасіла піць.

«Але, будзе навальніца. І, магчыма, пачнуцца дажджы. Заўсёды, калі ў разгары ўборка, пачынаюцца дажджы. Сельскай гаспадарцы проста не шанцуе», — падумаў Кірыла і пашкадаваў, што адмовіўся ад паездкі ў раён; ён заўсёды адчуваў сябе як бы вінаватым перад людзьмі сяла і пісаў пра іх многа, з любоўю.

«А можа, праўда, паехаць на луг, пад стагі? І да ніткі вымакнуць пад дажджом».

Але тут жа прыйшло адчуванне, што ён не зробіў нечага вельмі важнага. Не адразу нават зразумеў — чаго. А зразумеў — кіўнуў загадчыку аддзела:

— Пачакай мяне, — і знік за дзвярыма.

Няхай што хочучь думаюць пра яго, абы дазволілі паглядзець справу Савіча.

Вырашыў пагутарыць з Тужыкавым. Праўда, ён — тугадум, як той анекдатычны фін, — на пытанне, якое задалі раніцой, адкажа ўвечары, але затое аб'ектыўны і разумны.

У калідоры гаркома Кірыла неспадзявана сустрэўся з Тарасавым. Прывіталіся.

— Ну, як — вычухаў? — спытаў сакратар, як быццам жартаўліва, але без усмешкі.

— Што?

— Галавамоюку. Не анеліруй. Другім дасталося больш.

— А я і не меў намеру апеліраваць, — адказаў Шыковіч і падумаў: «Ну, вось, я так і ведаў».

Дайшлі да дзвярэй прыёмнай. Спыніліся. Тут Тарасаў адчуў, што Шыковіч, які пры сустрэчы неяк даверліва пацягнуўся да яго, раптам, пасля гэтых слоў, быццам палез у панцыр.

Сакратар падумаў пра сябе: «Гэтыя ўмоўнасці, згары яны, мімаволі робяць нас бюракратамі. Інстанцыя, дыстанцыя... А пасля, глядзіш: усё па форме правільна, а па сутнасці... Нялёгка нам вяртацца да ленінскага стылю», — і шчыра запрасіў, адчыніўшы дзверы:

— Заходзь — пагутарым.

На нейкі момант Шыковіч застыў у нерашучасці — ісці ці не ісці? Пра што ён мае намер гутарыць са мной? Зноў пра сына?

Тарасаў зразумеў, чаму ён вагаецца. Пажартаваў: — Не бойся. Маралі чытаць не буду.

Ужо ў кабінёце, скінуўшы пінжак і расслабляючы галыптук, спытаў:

— Каго там з тваіх блізкіх аперываралі? Мне Ларыса Пятроўна сказала.

І Шыковіч пачаў расказваць усё з яшчэ большымі падрабязнасцямі, чым раніцой расказваў Сербаноўскаму, — пра Савічаў, бацьку і дачку, пра падпольшчыкаў, імёны якіх раней нідзе не ўпаміналіся, пра свае здагадкі, меркаванні, пра суб'ектыўнасць кнігі Гукана. «Вось яно што, — падумаў Тарасаў, прыгадаўшы, як Гукан выступаў на бюро. — Зразумела. «Старому» нялёгка адмовіцца ад старых поглядаў. Яму здаецца, што ён адзін усё сказаў. І хочацца любымі сродкамі збіць з тропу гэтага няўрымслівага чалавека, свайго сааўтара, які можа ўсё перавярнуць дагары нагамі. Метад той. Але час не той, Сямён Парфёнавіч».

— Я тут чалавек новы, Кірыла Васільевіч. Але ведаю, што пасля вайны гарком разы чатыры, здаецца, займаўся падполлем.

— І кожны раз у спіс падполчыкаў заносілі дзесяткі новых імён. Хіба гэта не доказ таго, які размах мела барацьба нашых людзей? Хіба для выяснення і ўслаўлення гэтай барацьбы не варта папрацаваць? — Шыковічу здалося, што Тарасаў супраць таго, каб яшчэ раз вяртацца

да падполля, і ен выказау гэта гарача, з наступальным запалам.

— Але, для гэтага варта папрацаваць, — задумліва згадзіўся сакратар гаркома, шукаючы ў спісе пад шклом нумар тэлефона.

— Першапачаткова нават імя Яраша нідзе не ўпаміналася. А ён выконваў спецзаданні гаркома.

Тарасаў павярнуўся да століка з тэлефоннымі апаратамі і набраў кароткі нумар.

— Ало. Вагін? Добры дзень. Тарасаў. Многа шпіёнаў злавіў? Што? Вывеліся, кажаш? Глядзі, як бы мы не прытупілі пільнасць. То-та. Андрэй Астахавіч, што гэта ў цябе баяцца паказаць дакументы часоў вайны нашаму пісьменніку? Чалавек цікавую працу задумаў. Трэба памагчы. Што? — Тарасаў змоўк і слухаў даволі доўгае тлумачэнне, кідаючы час ад часу кароткае: «Ыгы».

Кірыла заўважыў, што ў нейкі момант ён шчыльней прыціснуў трубку да вуха. Сакрэт. Кірыла падняўся з крэсла і адышоў да акна. Неба зрабілася шэра-попельным. Сонца рассеяла свае праменні ў гэтых сухіх і высокіх аблоках. Не пякло болын. Але нерухомае паветра не астывала, яно як бы згушчалася, ад чаго духата нават мацнела — ажно цяжка рабілася дыхаць.

«Але, паедзем з Парэчкам на луг. Пад навальніцу. Станем на беразе і будзем гукаць грому. о-го-го! Некалькі гадзін першабытнага жыцця. Васіль умее арганізаваць яго. Каб ні пра што не думаць...»

— Добра. Давай у чатыры.

Шыковіч схамянуўся, узрадаваны, што гэта яму назначае Вагін сустрэчу на чатыры. Глянучы на гадзіннік: было без чвэрці тры. Тарасаў палажыў трубку.

— Дні праз два яны пакажуць табе, Кірыла Васільевіч, патрэбныя дакументы. У такіх органах нельга без некаторых фармальнасцей.

«Два дні, якія, напэўна, расцягнуцца ў тыдзень!» — нецярплівы даследчык расчаравана ўздыхнуў.

Сакратар нібы прачытаў яго думкі.

— Не бойся, гэта не будзе праз два тыдні. У чатыры Вагін будзе ў мяне, і я яшчэ раз напамню яму. Жадаю поспеху.

На трэці дзень пасля аперацыі Яраш нарэшце пакінуў бальніцу і прыехаў на дачу. З'явіўся гадзін у пяць дня на

таксі, акуратна паголены, у новай чэшскай тэнісцы (дома ведалі, што пасля ўдалай аперацыі ён заўсёды нешта купляе), з шампанскім, цукеркамі, падарункамі. Быў уважлівы, далікатны, ласкавы, быццам не бачыў сям'ю і суседзяў цэлы год.

Галіна Адамаўна ўмела сустрэць яго ўрачыста. Калі ён затрымліваўся ў бальніцы на суткі, на двое пасля такіх вось аперацый, у яе не ўзнікала ніякіх дурных думак. Нішто не псавала настрою, і яна сама радавалася, што страчае мужа з чыстай душой. Пра аперацыі яна звычайна не любіла распываць. Але на гэты раз выпадак быў асаблівы.

— Па тваім выглядзе бачу, што ўсё добра. Віншую.

— Не трэба віншаваць, Галка. Не трэба. Ты ведаеш, я не люблю віншаванняў, калі размова ідзе аб жыцці чалавека. Ды і не ўсё яшчэ добра.

Але калі прыбегла з лугу Наташка і павісла на шыі, спытала таямнічым шэптам: «Ну, як там, тата? Што?», то ён адказаў:

— Добра, Наталка. Мы з табой перамаглі яшчэ раз.

— Раскажы.

Яна адна любіла слухаць, як бацька расказваў пра сваю работу, і даволі добра ўжо для свайго ўзросту разбіралася ў хірургічнай тэрміналогіі. А таму Яраш ахвотна пачаў перадаваць увесь ход аперацыі, амаль гэтак жа падрабязна, як расказваў бы студэнтам, трохі хіба болын спрощана, з меншым ужываннем спецыфічна медыцынскіх слоў.

Маці не падабалася гэтае дзіўнае, не па ўзросту, захопленне дачкі хірургіяй, але яна маўчала, рабіла выгляд, што таксама слухае з цікавасцю. Неяк раней яна аднойчы сказала:

— Антон, я зусім не хачу, каб Наташа была ўрачом. Даволі ў хаце медыцыны!

Наташа гарача запярэчыла:

— Хіба дрэнна быць такім урачом, як тата?

— Такіх нямнога... А быць такім, як я... Вырываць гнілыя зубы...

Антон тады абурыўся, закрычаў, што ён катэгарычна забараняе ёй гаварыць гэтак пры дзецях аб сваёй прафесіі, ды і наогул аб любой прафесіі. Дзеці павінны паважаць кожную карысную працу! З таго часу яна не перашкаджала іх медыцынскім размовам. Толькі радавалася, што медыцына зусім не цікавіць сына. Але не радавалася, што ён, як бацька, галубятнік.

Віктар дапамагаў маці ставіць на стол з паважнасцю

дарослага. Але ў душы раўнаваў да сястры, што яна захапіла бацьку. Яму таксама хацелася пахваліцца, што ён перабудаваў галубятню, нечакана пазнаёміўся з галубятнікам з суседняй вёскі, тутэйшым настаўнікам, і выменяў у яго пару рэдкіх паштавікоў. Але не можа ж ён вось так з бухты-барахты, як тая Наташка, кінуцца бацьку на шыю і прапанаваць: «Хутчэй лезем на гарышча!» У самым пачатку сустрэчы з бацькам Віця паведаміў толькі адну навіну:

— Учора, ведаеш, якая навальніца шуганула. Фронтальная. За Студзёнкай на тры кіламетры лес палажыла. Максім Рыгоравіч кажа — тысячы дзве кубаметраў буралому.

Пра галубоў сказаў пасля полудня, калі выйшлі на двор. Сказаў стрымана, між іншым.

Яраш усё зразумеў. Выгукнуў, нібы нават з крыўдай:

— Што ж ты маўчаў? — і адразу палез на веранду. Праз колькі мінут вясёлы, пранізлівы свіст абудзіў адвячоркавую цішыню лесу і лугу.

Увечары, калі прыехаў з горада Шыковіч, яны палілі свой касцёр і на агні варылі юшку; Яраш з сынам паспелі налавіць рыбы.

Мокрае яшчэ ад учарашняга ліўня ламачча гарэла роўна і нягорача. Юшка варылася доўга. Елі яе ўжо ўпрыцемку. Накармілі дзяцей.

— Наташа і Віця! Спаць!

— Мама-!

— Спаць. Спаць.

Дзеці неахвотна рушылі да дачы.

— Ты бязлітасная, Галя. Віктар збіраў дровы і лавіў рыбу.

— Галя — лепшы педагог, чым мы з табой.

— Правільна, жонка. Педагогі мы з табой — дрэнь.

— Як там Уладзіслаў? — спытаў Яраш.

— Працуе.

— Ты яго бачыў?

— Хіба яму да сына! Ён увесь — у падполлі.

— Не іранізуй з сур'ёзнай справы. Сын пазбягае сустрэч са мной. Яму сорамна. Прывязджаў Тарас.

Жанчыны сядзелі на лавачцы, мужчыны — па-турэцку, на вільготнай зямлі, насупраць адзін аднаго.

Яраш адпачываў. Яму не хацелася ні гаварыць, ні думаць. Ён глядзеў у агонь, любавяўся водбліскам полымя, жарам, бурштынавымі кроплямі смалы, што выступілі на

тоўстым суку. Прыгожыя кроплі. Шкада было, што яны згараць. І ў гэты міг упершыню пасля таго, як паехаў з бальніцы, варухнулася ў душы трывога за Зосю. Ды ён прагнаў яе. Нічога не здарыцца. Яшчэ ўчора хворая апрытомнела. Сёння глядзела на яго з удзячнасцю яснымі вачамі. Спрабавала ўсміхнуцца. Прашаптала: «Мне лёгка дыхаецца!» Але, цяпер ёй будзе лёгка дыхацца і лёгка хадзіцца па зямлі! Ярашу было радасна. Аднак выказаць сваю радасць усім не хацелася. Ён выдаў яе Наташы. Мог бы яшчэ прызнацца Шыковічу, каб яны былі адзін на адзін.

Кірыла пачаў расказваць пра свае пошукі, пра размовы ў КДБ і гаркоме.

Яраш здзівіўся:

— Ёсць справа на Савіча? На мёртвага?

— Ты ж сам казаў, што ў твае абавязкі падполнычыка ўваходзіла вывучаць тых, хто супрацоўнічаў з акупантамі. Я думаю, не дзеля спартыўнай ці мемуарнай цікавасці гэта рабілася.

— Але,— згадзіўся Яраш задумліва.

Галіна Адамаўна падала яму місачку з юшкай.

— Дзякую,— сказаў, як чужой, паспытаў варыва з лыжкі, паставіў місачку на край лавачкі.— Горача.— І да Шыковіча: — Слухай, Кірыла, а ці варта варушыць такія архівы? Каб узняць пыл, ад якога нехта будзе чыхаць?

— Хто? Ты? Я? Я не буду чыхаць ад такога пылу! — Шыковіч ажно падхапіўся. Яго абурыла, што Яраш, які быў загарэўся таксама, як і ён, раптам зноў дае адбой. Чаму? Сам жа падполнычык! На самога ж былі забыліся, і колькі год ніхто не ўспамінаў!

— Чакай. Я лічу, што гэта трэба было рабіць або раней, адразу ж па гарачых слядах... Мы не здолелі тады разабрацца ва ўсім, наадварот, шмат што забыталі... Няхай даруюць мне, але я не веру ў аб'ектыўнасць спраў, якія заводзіліся ў той час... Або гэта трэба рабіць пазней, калі загойцца ўсе раны... Найдаражэйшая якасць памяці — забыўлівасць... Каб нічога не забывалася, чалавецтва загінула б. Забыўлівасць лечыць і раны душы, і раны цела.

— Дзіўная ў цябе філасофія! Ведаеш, з якога арсенала?

— Давай, Кірыла, без арсеналаў. Я думаю пра жывых людзей, пра іх сэрцы, а не пра адносіны паміж дзяржавамі. Хоць у палітыцы таксама забываюць і варта забываць... Інакш ніколі б не канчалася варажасць.

— Ты думаеш пра Зосю.

Галіна ўстрапянулася, балюча ёкнула сэрца: «Але, ён

думае пра яе. Чаму ён так хвалюецца за яе?» — І ў гэты міг у душу яе ўпала зерне раўнівай падазронасці — упершыню да пацыенткі мужа.

Яраш узяў сваю місачку, пачаў сёрбаць юшку. Кірыла кінуў у касцёр ламачча. Дым пацягнула на жанчын. Яны закашляліся, але з лавачкі не сышлі. Агонь прытух, і ў цемры ніхто нікога не бачыў.

— Дык вось што я табе скажу! — гучаў быццам здалёк голас Шыковіча.— Можа, ты забыўся ці хочаш забыцца. У цябе праца не менш гераічная, чым у падполлі. Навука, ад якой ты шкадуеш адарваць адну хвіліну на што іншае. Але май на ўвазе, што яна, Зося, нічога не забыла і ніколі не забудзе. І мільёны не забудуць. І ты не асцерагай яе ад мінулага. Яна не баіцца яго.

Галлё з боку Яраша разгарэлася, і агонь асвятліў яго постаць. Чырвоны ад водбліску полымя, вялікі і нерухомы, з місачкай у руках, ён нагадваў правадыра невядомага племя надзвычай дужых і прыгожых людзей. Галіна, убачыўшы мужа ў такой паставе, адчула новы прыступ страху ад думкі, што можа страціць яго. Валянціна Андрэеўна глядзела на Яраша з захапленнем і патаемнай жаночай зайздрасцю.

Ён варухнуўся і няўлоўным рухам чараўніка кінуў пустую місачку ў цемру.

— Дык і я табе скажу. Слухай. Ты ж не даследуеш падполле ў поўным аб'ёме. Ты — як дэтэктыў. Цябе захапіла гісторыя аднаго чалавека, яго загадкавая смерць, і ты ўзрадаваўся выпадку знайсці востры сюжэт.

— Яго ўвесь час хіліла да дэтэктыва,— сказала Валянціна Андрэеўна з іскрынкамі смеху ў голасе. Ёй было хараша, весела і хацелася, каб мужчыны паспрачаліся больш гарача.

— Але ты нічога такога не знойдзеш. Цяпер я болып, чым раней, упэўнены, што Савіч не быў ні ворагам, ні героем. Ён звычайны стары ўрач, які хацеў памагаць людзям у любых абставінах. Інфекцыяніст, ён баяўся эпідэміі, якія заўсёды прыносяць вайна. Каб сачыць за санітарным станам роднага горада, пайшоў на службу да акупантаў. Вось табе ўвесь твой дэтэктыўны сюжэт.

Касцёр разгарэўся. Святло яго выхапіла з цемры ладны круг, колькі дубоў, сосен і дзіўна пафарбавала іх: кара сосен пачырванела, а мох на старых дубах стаў, што снежны іней, — сівы-сівы. Над галавой зашамацела лісце — ад гарачага паветра. Страляў залатымі кулькамі-вугаль-

чыкамі касцёр. Яраш, яшчэ болып пачырванелы, прыўзняўся на руках і адсунуўся далей ад агню. Шыковіч стаяў з другога боку вогнішча, шырока расставіўшы ногі, заклаўшы рукі за спіну.

— Тое, што ты раскажаў, доктар, ёсць найлепшы сюжэт. Але я сюжэтаў не шукаю, май на ўвазе. Савіч абвешчаны здраднікам. А ты сам сцвярджаеш, што ён сумленны чалавек, няхай сабе і не герой. Дык што ж, па-твойму, пакінуць яго ворагам? Не паварушыцца, каб даказаць яго сумленнасць, рэабілітаваць яшчэ адно добрае імя, як рэабілітаваны імёны тысяч ні ў чым не вінаватых людзей?

Шыковіч пачакаў пярэчанняў. Але Яраш маўчаў. Ён згаджаўся. Больш таго, ён не разумеў самога сябе — чаму раптам уздумалася адгаварваць сябра ад такой пачэснай і высакароднай справы? Не, ён бадай што разумеў — чаму, бо думаў пра гэта яшчэ ў бальніцы. Цяпер, калі Зосі зроблена, ён упэўнены, удаля аперация і яна, па сутнасці, пачне новае жыццё — новае ва ўсім (аб гэтым ён паклапоціцца), яму чамусьці не хочацца, каб хто-небудзь ці што-небудзь вяртала яе да мінулага. Добра, калі Шыковічу ўдасца даказаць тое, што хочацца даказаць. Ён, Яраш, упэўнены, што Савіч — сумленны чалавек, сумленны ўрач. Але калі не будуць знойдзены дакументы, якія пацвердзілі б яго сувязь з падполнычыкамі, з партызанамі, гэта застанеца толькі яго прыватным перакананнем ці гэткай жа прыватнай думкай Кірылы. Зосі наўрад ці будзе лягчэй ад гэтага.

— Маўчыш? — пераможна спытаў Шыковіч.— Май на ўвазе, што абьякавасць да лёсу людзей, якіх мы ведалі, з якімі працавалі, якія вучылі нас, прынесла вялікую шкоду ў пэўны час. Так, я паставіў у цэнтры справу Савіча, бо нельга ахапіць усяго адразу. Але, знаёмячыся з дакументамі, я выяўляю ўсё новых і новых герояў. Хіба для гэтага не варта пачыхаць ад архіўнага пылу? Хіба пыл гэты такі шкодны? — наступаў Кірыла так напорыста і рашуча, што ледзь не ўлез у агонь — наблізіўся да кастра так блізка, што яму прыпакло калена. Адступіў, нахіліўся, каб паглядзіць калена, але як толькі прытуліў нагрэтую штаніну да цела — заенчыў:

— Гару, ратуйце!

Жанчыны засмяяліся. Антон ледзь прыкметна ўсміхнуўся. Такая раптоўная задумлівасць яго сур'ёзна ўстрыжыла Галіну.

«Залішне ён думае пра гэтую Зося»,— падумала яна.

У папцы было нямнога дакументаў. Фота ў памер паштоўкі. Спакойны і просты, з шырокім ілбом і глыбокімі залысінамі хударлявы твар чалавека год шасцідзесяці. Вось ён які, Савіч! Шыковіч доўга ўглядаўся ў рысы гэтага твару.

Данясенне безыменнай разведгрупы аб здрадніках і нацыяналістах, якія займалі кіруючыя пасады ва ўправе і паліцыі. Бургамістр Цішчанка стаяў у гэтым спісе першым. Лучынскі — другім, Савіч — дзевятым, перадапошнім. Відаць, данясенне перадавалася групай па радыё, а таму характарыстыкі былі вельмі лаканічныя: адзін-два факты. Толькі факты, без усялякіх тлумачэнняў.

«Цішчанка Мікадзім Фёдаравіч, бургамістр. Пры арганізацыі гэта ўласнаручна страляў у яўрэяў, забіваў дзяцей.

Лучынскі (Склота, Усаў Іван Селівонавіч), начальнік паліцыі, шпіён, агент СД. Катую арыштаваных. Кіруе расстрэламі. Павесіў дзевяць калгаснікаў сяла Вялоцічы, заложнікаў».

Самая разгорнутая характарыстыка давалася рэдактару фашысцкага лістка, нацыяналісту Хмары — на добры абзац. Супроць прозвішча Савіча стаяла: «Загадвае аддзелам управы. Заражае людзей інфекцыйнымі хваробамі!»

У той суровы ваенны час, пры той падазронасці, якая мела месца, і такое агульнае абвінавачванне пераконвала. Безумоўна, што і лейтэнант Шыковіч тады паверыў бы яму: усё можа зрабіць чалавек, які пайшоў на службу да фашыстаў! Але цяпер, ведаючы па расказах Яраша і другіх Савіча, Шыковіч адразу зразумеў, што ў разведчыкаў не было ніводнага факта злачыннай дзейнасці ўрача-інфекцыяніста, акрамя таго што ён загадвае аддзелам управы, і яны яўна выдумалі гэтае — «Заражае людзей інфекцыйнымі хваробамі». Якіх людзей? Якімі хваробамі?

Шыковіч не вытрымаў і выказаў сваё меркаванне капітану Сербаноўскаму. Той адарваўся ад нейкіх папер, якія перачытваў, уважліва выслухаў, неазначальна гмыкнуў, сказаў:

— Чытайце далей.

Шыковіч не проста чытаў, ён вывучаў дакументы, як сапраўдны дэтэктыў, звяртаючы ўвагу на кожную дэталю. Данясенне было напісана на машынцы і, безумоўна, з'яўлялася копіяй. Але на ім стаяла ажно шэсць нумароў і шыфраваных літар. Супроць прозвішчаў Лучынскага

і Хмары былі пастаўлены крыжыкі сінім алоўкам, наперадзе Савіча — чырвоная «птушка».

Другі дакумент збянтэжыў Шыковіча — заява самога Савіча на імя нямецкага фельдкаманданта оберштурмбанфюрэра Ютнера. У верасні 1941 года Савіч запэўняў фашыста ў сваёй вернасці «новаму парадку» і прасіўся на службу. Паклёпу на савецкую ўладу не рабіў, аднак фактамі ўласнай біяграфіі даводзіў, што мае на балыпавікоў даўнюю крыўду. Ён, Савіч, дарэвалюцыйны інтэлігент і паходзіць з інтэлігентнай сям'і, бацька быў выкладчыкам гімназіі. Ён, Сцяпан Савіч, быў жанаты на дваранцы. Рэвалюцыя пазбавіла яго жонку ўсіх правоў, адняла багатую маёмасць. 3-за гэтага першая жонка яго заўчасна памерла. Другая яго жонка была пралетарскага паходжання — з рабочай сям'і, але, магчыма, з-за яго балынавікі яе праследавалі. Выключалі з інстытута, калі яна вучылася. У трыццаць сёмым пасадзілі ў турму, а можа, і расстралялі (ніхто не ведае) яе брата, хоць ён быў членам партыі і займаў адказную насаду на чыгунцы. І самую яе тры месяцы трымалі ў турме. А ў пачатку вайны забралі зноў нібыта ў армію, але ён, Савіч, не вельмі ўпэўнены ў гэтым. Ён цяпер, мусіць, здзіўляецца, чаму не зачэпілі яго. Відаць, балыпавікам патрэбны былі яго веды, яго спецыяльнасць, бо ўрачоў у іх не хапала. Заява канчалася словамі:

«...Пан фельдкамандант!

Сваёй прафесіяй і грамадскай дзейнасцю я жадаю паслужыць стварэнню ў маім родным горадзе новай цывілізацыі і новай культуры, якую прынесла вялікая армія фюрэра.

Сцяпан Савіч, урач».

Чалавек эмоцый, Шыковіч не стрымаўся — і ўголас вылаяўся, калі прачытаў гэта. Сербаноўскі паглядзеў на яго з дзіўнай ухмылкай, здавалася, здэкліва пытаў: «Што ты будзеш даказваць цяпер?» Кроў ударыла Кірылу ў твар, ён пачырванеў. З'явілася адчуванне, што мёртвы Савіч груба і нахабна ашукаў яго, жывога. Каб той, як другія здраднікі, галаслоўна і агульна паклёпнічаў на савецкую ўладу і кляўся ў вернасці акупантам, гэта пераконвала б менш, чым вось такая біяграфія. Бо калі ў ёй усё праўда, то зусім натуральна, што стары інтэлігент мог мець крыўду на савецкую ўладу і гэтая крыўда павяла яго да ворага.

Але ў наступную хвіліну Шыковіч падумаў пра За-

слонава, пра Кузняцова, потым — пра Яраша: колькі ў таго было падпольных біяграфій і якую заяву ён пісаў, калі па заданню гаркома паступаў у пажарную: сын кулака, асуджаны і ўсё, што хочаш.

Не, адступець нельга! Яраш не жадае, каб ён узнімаў архіўны пыл, — баіцца за Зосю, гуманіст. Ён і Зося ўпэўнены, што бацька яе — сумленны чалавек, «не герой, але і не вораг». Яраш баіцца, раптам дакументы дакажуць другое. Пакуль што пра здраду Савіча напісаў адзін чалавек — Гукан, напісаў адзін сказ, на якім наўрад хто з чытачоў затрымлівае ўвагу. Прайшло шмат год, вырасла новае пакаленне, якому няма ніякай справы да нейкага доктара Савіча, лёс яго нікога не цікавіць. Дык навошта выцягваць яго з небыцця? Так, напэўна, разважае Яраш. Але ён, Кірыла, трымаецца іншай думкі. Нарэшце, гэта справа яго гонару: завяршыць пачатую працу!

І Шыковіч пачаў вывучаць гэты бадай што галоўны дакумент абвінавачвання. Цікавы дакумент. Ён чытаў пераклад, надрукаваны на машынцы. Але тут жа быў падшыты і арыгінал. Савіч вырашыў паказаць сваё веданне нямецкай мовы. Відаць, сам камендант з нямецкай акуратнасцю зялёным чарнілам выправіў у заяве ўсе памылкі (іх было многа), падкрэсліў няправільныя выразы і напісаў рэзалюцыю ўнізе пад подпісам Савіча:

«Пану Цішчанку. Рэкамендую даручыць пану Савічу ахову здароўя цывільнага насельніцтва», — і вельмі неразборлівы подпіс, замест якога ў перакладзе стаіць пытальянік.

«Ахову здароўя! Які цынізм!» — падумаў Шыковіч, перачытваючы пераклад заявы яшчэ раз.

Наступны дакумент — пастанова ўправы ў сувязі з эпідэміяй брушнага тыфусу, якая ўспыхнула ў горадзе ўлетку сорак другога года. Доўгі тэкст на штучнай беларускай мове. Аднак чамусьці ў друкарні замест «н» кірыліцы часта набіралі «п» лацінскае. Слова «насельніцтва», напрыклад, было надрукавана як «пасельніцтва». Подпісы — Цішчанкі і Савіча. Параграф, у якім гаварылася, што кожны, хто парушыць вышэйпералічаныя санітарныя правілы, будзе асуджаны па законах ваеннага часу, абведзены сінім алоўкам. Яшчэ адзін доказ віны Савіча. Але тэкст пастановы сведчыў, што напісана яна чалавекам, які ведаў, як змагацца з эпідэміяй, і сапраўды дбаў пра ахову здароўя цывільнага насельніцтва.

— На месцы вашага калегі я не далучаў бы такі даку-

мент да справы. Ён апраўдвае Савіча, — сказаў Шыковіч капітану.

Сербаноўскі адказаў холадна, амаль непрыязна, не адарваўшыся нават ад папер:

— Тут падшыты ўсе дакументы, якія знойдзены.

— Мяркуючы па заяве, захоплены архіў управы... Так?

— Не ведаю.

— Няўжо там больш нічога не знайшлося, што характарызаваў б дзейнасць Савіча?

— Не ведаю. Прачытайце выразкі.

Выразак з газет было некалькі. З розных — нацыяналістычных, нямецкіх, партызанскіх. Фота: у прэзідыуме сходу беларускай інтэлігенцыі — Савіч, над галавой яго пастаўлены крыжык. Здымак цыяны, невыразны, твары расплыліся, але ўсё-такі пазнаць можна, што чалавек, адзначаны крыжыкам, той самы, што і на фота, якім адкрываецца справа. Вельмі прыкметны лоб.

Узнагароджанне шчырых служкаў «новага парадку» ордэнамі рэйха. У спісе ўзнагароджаных Савіча няма. Але на фота, на якім адбіта цырымонія ўручэння фашысцкім генералам узнагарод, на заднім плане, праўда, — зноў той жа лоб выглядвае з-за галоў другіх. Нарэшце, доўгі слязлівы некралог, які Шыковіч чытаў яшчэ тады, калі пісаў кнігу Гукана. Спачуванні ў нацыяналістычнай і нямецкай газетах. Паведамленне аб пахаванні «актыўнага дзеяча беларускага вызваленчага руху», праслаўленага доктара медыцынскіх навук Сцяпана Савіча, «які загінуў ад рук бандытаў». Кароткая інфармацыя ў газеце партызанскай брыгады «За Радзіму»: «Падполыначыкі горада выканалі прысуд народа над здраднікам Радзімы доктарам Савічам. Такая кара чакае кожнага фашысцкага сабаку!»

Шыковіч загарнуў папку, моцна пляснуў па ёй далонняй. Настрой у яго быў такі, што хацелася з кім-небудзь пасварыцца. З Сербаноўскім, ці што? Яго ўзлавала, што капітан ніяк не зрагаваў на тое, як ён скончыў сваю працу. Нават не ўзняў галавы.

— І гэтыя дакументы вы баяліся паказаць мне? Ва ўсіх інстанцыях узгаднілі? Фармалісты!

— Нічога цікавага для вас няма? — як бы шкадуючы, спытаў Сербаноўскі, адкінуўшыся на спінку крэсла і праціраючы пад акулярамі стомленыя вочы.

— Апроч прашэння Савіча, усё гэта я чытаў дванаццаць год назад. Без усялякай гульні ў хованкі.

— Не сакрэт, што вы намерваецеся рабіць далей?

— У маёй працы сакрэтаў няма. Плёну на архіўны пыл, як раіў мой сябра Яраш. Буду шукаць жывых людзей, якія ведалі Савіча, працавалі з ім.— Шыковіч падняўся, пацягнуўся, каб распрастаць самлелае цела. І раптам павярнуўся да капітана, спытаў ва ўпор: — Скажыце, Сербаноўскі, па-чалавечы шчыра: а што вы думаеце, пазнаёміўшыся са справай Савіча? Што падказвае вам чуццё старога чэкіста?

Сербаноўскі падняўся, падышоў да сейфа, дастаў з кішэні ключы, адчыніў тоўстую дзверку.

— Я пакажу вам маленькі дакуменцік, які мне ўдалося адшукаць.— І дастаў з верхняй палічкі блакнотны пажоўклы лісток, доўгі і вузкі, працягнуў Шыковічу. Той у адзін позірк прачытаў:

«Хведзя!

Я абсалютна ўверен, што аграбленне аптэчнага склада не абышлося без Савнча. О, ты не знаеш, какая эта хитрушчая лнса! Гарантпруй тысячу марак — н я табе раскушу эти арех. Пмею «ключнк». Табе — слава п спаснбо гестапо, а мне — грошы. Давай согласне. Давай согласне. Не тянп

Твой Кравец».

Напісана алоўкам, па-руску, з памылкамі.

Шыковіч прачытаў другі раз, трэці, здзіўлены і ўзрадаваны. Потым з удзячнасцю паглядзеў на капітана. Зачыніўшы сейф, Сербаноўскі круціў на пальцы ключ і тлумачыў:

— Гэта з «архіва» следчага паліцыі Хведара Швагерава. Яго судзілі ў сорок пятым, далі пятнаццаць год. Я вось разбіраю судовыя матэрыялы. На жаль, тады ніхто не расшыфраваў гэтай запіскі. Хто пісаў? Калі? З якой прычыны? Відаць, палічылі, што намёк на Савіча — непаразуменне. Прыйдзецца расшыфроўваць цяпер.

Яны глядзелі ў вочы адзін аднаму, глядзелі з той шчырасцю і разуменнем, якое яднае людзей, робіць сябрамі. Сербаноўскі адчуў, зразумеў, як раптам змяніў сваю думку аб ім пісьменнік, і парадаваўся, хоць лічыў, што яму не да твару выяўляць якія б там ні было пачуцці. А Шыко-

— Слухайце, Анатоль Барысавіч!.. Каб мы з вамі былі ў больш блізкіх адносінах, эх, як я зараз вылаяў бы вас! Ведаеце, ёсць такія нецэнзурныя словы, якія пры адпаведнай інтанацыі лепш і мацней за любую пахвалу.

— Мне не трэба пахвалы, Кірыла Васільевіч. Толькі, калі ласка, не думайце, што я і маю калегі заўсёды падбіралі толькі тыя дакументы, якія абвінавачваюць. «На месцы вашага калегі...» Эх, Кірыла Васільевіч! Паверце, што для мяне самая радасная работа — даказаць, пацвердзіць сумленнасць савецкага чалавека.

Шыковіч працягнуў яму руку. Яны застылі ў моцным сяброўскім поціску рук.

— Памажыце нам. А я памагу вам.

— Дзякую, Анатоль Барысавіч.

15

Шматтонная станіна павольна плыла ў цесным праходзе паміж станкамі, паўсабранымі і гатовымі, шэрымі і ярка пафарбаванымі для экспарту. Высока над дахам цэха сунулася шкляная будка крана. Дзяўчына ў сінім чысценькім камбінезоне, стракатай, як вясновы луг, касынцы пільна сачыла за рухам станіны, за людзьмі ўнізе, занятымі працай. Зараз нехта са зборшчыкаў возьме гэтую «дэталю», павядзе па праходу і накажа месца, дзе яе паставіць. Павіснуць аслабленыя тросы, лёгка адчэпяцца крукі. Яна падцягне іх на небяспечную для людзей вышыню, і тады кран з грукатам і звонам ад'едзе назад. Часам ёй доўга прыходзіцца сядзець без працы, чакаць, пакуль механікі і зваршчыкі дадуць новую цяжкую дэталю. Яна азірае цэх з вышыні і зайздросціць слесарам — яны працуюць увесь час ад гудка да гудка. Сярод вялізных машын маленькія людзі — як мурашкі. Але машыны гэтыя, прыгожыя і разумныя, збіраюцца іх рукамі. Праўда, без яе працы, без крана, яны нічога не сабралі б, бо не здолелі б падняць нават невялікі «вузялок». Гэтая думка заўсёды суцяшае Ніну: не апошні «вінцік» і яна ў цэху.

Ніна пазваніла: «Прымайце сваю дэталю».

3-за станка вынырнула знаёмая постаць. Хлопец у бэрэце спыніўся ў праходзе, спіной да яе, глядзіць некуды

ў канец цэха, дзе працуюць упакоўшчыкі, і быццам не чуе і не бачыць, што на яго паўзе двухсотпудовая аграмадзіна. Ніна рэзка затармазіла кран. Станіна небяспечна гайданулася. Кранаўшчыца пазваніла гучна, злосна. Хлопец — ні з месца.

Ніна высунулася з будкі і закрычала:

— Гэй, ты! Доўга варон будзеш лавіць? Разява!

Тады Славiк павярнуўся, ухмыльнуўся на ўвесь замураны твар, бліснуў прыгожымі зубамі, сарваў берэт і прыветліва махнуў ім.

— Ах, гэта вылэдзі?! Рады вас вітаць! І пачуць анельскі галасок і арыстакратычны стыль...

Але ў гэты момант нехта з слесароў заляпаў малатком так, што зазвінеў увесь метал у цэху. Ніна не разабрала ніводнага слова. А Славiк пачуў, як яна кінула з вышыні, як камень:

— Піжон!

«Запішам і гэта на твой рахунак, дарагі «дзятлік», — падумаў Славiк і, нахіліўшыся, спрытна нырнуў пад станіну, што па тэхніцы бяспекі таксама забаранялася. З'явіўшыся на другім баку, надзеў парусінавую рукавіцу і... «павёў» станіну на месца. Рабіў ён гэта спачатку лёгка і няўважліва, як вопытны майстар. Але паставіць «дэталку» на месца — на другую станіну — аснову станка — не так проста, як Славiку здавалася спачатку. Пры ўсім умненні і спрытнасці кранаўшчыцы станіна гойдалася і адыходзіла то ў адзін, то ў другі бок. Пасля дзвюх-трох спроб Славiк зразумеў, што яму не вытрымаць гэтага, па сутнасці, першага экзамену, і вырашыў, што ва ўсім вінавата чортава «дзятліха». Там, у будцы, яна знарок робіць так, каб паказаць яго няздатнасць. Здзекуецца. Чакай жа!

Ён задраў галаву і крыкнуў:

— Гэй, ты! Варона!

Але Ніна была такая засяроджаная, што востры тварык з доўгім носікам, за што Славiк адразу ахрысціў яе «дзятлікам», яшчэ больш завастрыўся і выцягнуўся. Славiк азірнуўся, каб паклікаць Тараса. Гонар дазваляў яму ў цяжкіх абставінах звяртацца за дапамогай да Тараса і да Косці — болын ні да каго. Але ў той міг з'явіўся Іван Ходас. Славiка ажно перасмыкнула: зноў Ходас. Гэты востры на слова, зласлівы і непрымірымы Іван заўсёды аказваецца побач, калі ён, Славiк, трапляе ў няёмкае ці цяжкае становішча. Быццам назірае за ім.

Ходас ледзь прыкметнымі, дырыжорскімі рухамі левай

рукі паказаў Ніне, у які бок скрануць станіну. Павёў яна сябе, глянуў па зрэзу бакавой пліты, нібы прышэліўс?» — і, даўшы каманду кранаўшчыцы ад'язджаць, лёгка і проста паставіў станіну на месца — паз у паз, шчыліна ў шчыліну.

Калі кран з грукатам ад'ехаў, Ходас, аглядаючы аснецву будучага магутнага станка, спытаў быццам міжншы:

— Ты працаваць сюды прыйшоў ці забаўляцца?

— А што? — адразу натапырыўся Славiк.

— А тое, што ў цэху працуюць. А крыўляцца можа і ў парку.

— Калі я не здолеў паставіць гэтую штуковіну, знэчыцца, я крыўляюся? Добранькая дапамога!

Іван узняў галаву, і вочы яго, звычайна блакітныя, як два лясныя азяркі ў ясны дзень, пацямнелі, быццам на іх упаў ценё ад навальнічнай хмары. Славiк ужо і раней прыкмеціў незвычайную зласліваць колеру яго вачэй і забаўляўся гэтым.

— Крыўляўся пад кранам. Вытанцоўваў перад станінай, як дурань перад труной.

— Дзякую, маэстра. Вось гэта зусім па-кам... — Славiк пракаўтнуў слова, бо Іван неспадзявана схпіў яго за ндгруднік камбінезона і гнеўна прашаптаў:

— Ты-ы! Не кідайся гэтым словам дзе папала! Дл'мяне яно святое. Зразумеў? Піжон! — і, расшчапіўшы пальцы, сказаў звычайнае: — Змацуеш асноўныя балты-Прывінціш кранштэйны. — І вочы яго сталі блакітнымі.

Знешне грубаваты і цынiчны, Славiк быў уражлівы і па-дзявочы сентыментальны. Застаўшыся каля станіны адзін з цяжкім ключом у руках, ён раптам адчуў ся прыніжаным і абражаным. Рукі дрыжалі — ключ зрываўся з гайкі, і яму хацелася плакаць. І работа здалася нені-віснай, прыніжаючай яго чалавечую годнасць. Які здзе-лэсу! Столькі найвышэйшых мар, і раптам — завінчвай-гайкі. З'явілася жаданне кінуць усё да д'ябла, пайс-з заводу і ніколі больш не вяртацца. Але за апошні ты-дзень, як ён працуе ў брыгадзе, у яго з'явілася новая р-са — нейкі своеасаблівы гонар: дакажу, што і я не горшы :» вас — за Тараса і яго брыгаднікаў, за бацьку, за Яран-Разам з тым ён працягваў сваю ранейшую лінію: перакоі-ваў самога сябе, што ўсе другія не лепшыя за яго, шт-яны проста па-ханжаску прытвараюцца, іграюць, як ак-ры, высакароднасць і высокую свядомасць. Член брыгад-ён радаваўся, калі ў брыгадзе нешта не ладзілася ці нех-дрэнна гаварыў пра яе. У першы дзень да яго падышо)

стары рабочы. Славiк адразу адзначыў, што чалавек худы, і падумаў: «Не дужа сыта, відаць, харчуюцца».

Рабочы спытаў з хiтраватай усмешкай, кiўнуўшы ў той бок, дзе хлопцы збiралi станок:

— У брыгадзе будзеш?

— Ага.

— Вучнем?

— Хацеў за iнжынера — не бяруць.

— Як пралез? Па блату?

— Куды?

— У брыгаду.

«Ага, значыцца, і ў гэтую брыгаду могуць пралазiць па блату», — амаль узрадаваўся Славiк і адказаў:

— Па блату. Я — сваяк Ганчарова.

— Ясна. Сваяк сваяка...

— Ага.

Славiку хацелася, каб рабочы пачаў ганiць брыгаду і нават Тараса, хоць у душы быў удзячны Тарасу за сяброўскую падтрымку. Але рабочы сказаў iншае:

— Ганчароў — чалавек правiльны, але дзiвак. Лепшы зборшчык. Пяты разрад. Працуй — заганыя манету. Дык не — хочацца яму вучыць такіх смактункоў, як ты. Няхай у фазу iдуць. А ён — у брыгаду. Не было на зборцы брыгад. Яны перайначылi. Даюць сто пяцьдзесят працэнтаў. Але што ён мае ад гэтага, Ганчароў? Вось чаго я не магу зразумець. У яго пяты разрад, у Косцi — другi, а прагрэсiўку дзеляць пароўну. Дзiвак!

— У Тараса бацька багаты, — вырашыў падыграць Славiк.

— Яраш? Ён жа не родны.

— Але ўсё адно грошай дае — колькi хочаш.

— Манiш, — усмiхнуўся рабочы. — Навошта ж яму тады жылицца так на зборцы?

— Свядомасць.

— Але, ёсць такія людзi, — уздыхнуў чамусьцi стары, можа, пашкадаваў, што ён пражыў сваё жыццё не зусiм так. Сказаў: — Ну, Ярашу не шкада. Залатая рукi мае чалавек. Люблю людзей умелых. Такiм і тысячу можна плацiць.

— А колькi вы выганяеце?

— Ды як калi. Паўтары-дзве.

Славiк свiснуў.

— Што ж гэта па вас не вiдно? — І, уцягнуўшы шчокi, сцiснуў iх пальцамi, разявiў рот, маўляў, чаму ж такi

Рабочы ў адказ мазануў Славiка па твары намасленай ветахшшу.

— Вытры нос.

Стары, відаць, пакрыўдзiўся. І Славiк абразiўся таксама. Каб хто ў iншым месцы гэтак зняважлiва пэцнуў па твары — не паглядзеў бы нi на ўзрост, нi на пасаду, нi на што. А тут прыйшлося змаўчаць.

Увогуле, у першы дзень яму не пашанцавала. Як пэцнулі па твары — гэтага хоць нiхто не бачыў. А вось другое яго ўнiжэнне бачылi многiя. Ён стаяў і з цікавасцю разглядаў вялiзныя станкi. Раптам — званок угары. Ён задраў галаву і жахнуўся: на яго паўзла агромнiстая станiна. Ён не ведаў яшчэ тады, якая паслухмяная машына кран і як спрытна і лёгка можа пранасiць па цесным праходзе шматтонныя дэталi беленькая хударлявая дзяўчынка-кранаўшчыца. Здалося, што нiхто не здолее спынiць iнерцыю гэтай махiны і яна вось-вось раздавiць яго. І ён адскочыў, як спалоханы заяц. Моцна выцяўся аб станок нагой і ледзь не распластаўся на чорнай прамасленай зямлi. Калi ж убачыў, што станiна нерухома павiсла, а з вышынi, з будкi, выглядае дзюбаты тварык і весела смяецца, Славiку захацелася правалiцца скрозь зямлю.

У той момант ён узненавiдзеў кранаўшчыцу. І вось цяпер бравiруе смеласцю да парушэння правiлаў тэхнiкi бяспекi. За гэта яго не раз ужо лаялi: майстар, Тарас, хлопцы. Усялякiя маральныя павучаннi Славiка раздражнялi. Лаянка майстра Галыгi яму спадабалася: той пакручаста мацюкнуўся і пагразiў, што выганiць з завода — без лiшнiх слоў і настаўленняў. Славiк, сам балбатлiвы, паважаў людзей немнагаслоўных і рашучых: сказаў — зрабiў. Пагроза майстра крыху падзейнiчала, днi два ён не выкiдваў нiякiх «конiкаў».

Увогуле ўзаемаадносiны памiж людзьмi на заводзе яму падабалiся. Няма той iнтэлігенцкай ветлiвасцi, як на студыi, але няма і прытворства. На студыi Славiк бачыў, як асобныя рэдактары, актёры часам нават падхалiмнiчалi перад дырэктарам, перад галоўным рэжысёрам.

На заводзе людзi ўвесь час заняты працай. Не збiраюцца, каб расказаць новыя анекдоты цi пагуляць у шашкi, як на студыi. Не пляткараць. Калi часам лаюцца, дык вось так, як Галыга: на ўсю моц, адкрыта і шчыра.

А галоўнае — падабалася прадукцыя. Гэта табе не асвятляльны штатыў. А спецыяльны, па асабаму заказу

Балгарыі, гарызантальна-працяжны аўтамат з цяган у шэсцьдзесят тон! Ці вунь другая «штучка» — вертыкальны станочак вышынёй з добры дом! Відаць, павінна з'яўляцца нейкае асаблівае пачуццё, калі ўласнымі рукамі збярэш такі станок, электрыкі ўстаўяць яму «душу», прыйдуць інжынеры і пачнуць выпрабаванне. Хлопцы здалі ўжо адзін такі станок, і Славік прысутнічаў на выпрабаванні. Ён прыдзірліва назіраў за брыгадай і ўпершыню тады сур'ёзна падумаў, што недарэмна пішуць у кнігах пра асобую рабочую гордасць. Гэтыя мурзатыя чэрці могуць ганарыцца! Не станок — цэлая паточная лінія. Аўтаматычная загрузка і разгрузка дэталей, аўтаматычная ачыстка стружкі і — 300 трактарных утулак за гадзіну... Няхай радуюцца браты-балгары! Добра было б, каб пісалі дзе-небудзь у пашпарце, хто збіраў станок. Глядзі, неўзабаве магло б з'явіцца: Уладзіслаў Шыковіч.

Славік падумаў пра гэта зусім сур'ёзна, без звычайнай іроніі над уласным жаданнем. Гэтак жа сур'ёзна прапанаваў у канцы змены:

— За такі станок не пашкодзіла б...— і пацёр падбародак.

Брыгада, як адна сям'я, ішла па заводскім двары, любуючыся мяцеліцай тапалінага пуху. Славіка быццам не пачулі. Гэта кранула яго самалюбства.

«На мяне, значыцца, можна не звяртаць увагі? Чакайце ж!»

Але праз хвіліну адгукнуўся Лапацін:

— А можа, праўда, хлопцы?

— Ты забыўся на ўмову? — спытаў Тарас.

— Як лёгка ты ідзеш на спакусу,— зласліва кінуў Лапаціну Ходас.

— Не спакушай мяне, галубка! — жартаўліва праспяваў Косця.

— Мяне чакае Зоя,— па-прафесарску паправіў акуляры Генрых.

— Глядзі, як бы ён не перавярнуў цябе ў сваю веру.

— Хто «ён»? У якую веру? Хто — «ён»? Я? Дык я — тут, жывы, здаровы. Імя — Уладзіслаў Шыковіч.— Хлопца заела, што Ходас сказаў «ён», нібы яго, Славіка, няма тут ці ён не роўны ім. Але раскрычаўся ён знарок, каб другія рабочыя каля прахадной пачулі, што не такі ўжо лад і дружба ў гэтай камуністычнай брыгадзе.

Тарас балюча сціснуў яго локаць:

— Славік, сціхні!

— А чаму ён увесь час глядзіць на мяне з завоблачных вышынь? Я што — ніжэйшая істота?

— Што ты мелеш? Як я на цябе гляджу?

— Калі чалавек залішне высока ставіць сябе, яму ўвесь час здаецца, што другія хочуць прынізіць яго. Гэта — манія,— сказаў Генрых, прыветліва махаючы камусьці рукой.

Варэнік быў заўсёды падкрэслена ветлівы, і нечаканы філасофскі вывад яго збянтэжыў Славіка, ён не адразу знайшоў, што адказаць. А тут яшчэ напорыста даводзіў Тарас:

— Не будзь ты такім пеўнем. Не прыдзірайся да слоў. Свае ж хлопцы, усе. І, як ты кажаш, жывыя, здаровыя. Не гаварыць жа нам з рэверансамі.

— Хлопцы! Кампраміснае рашэнне: у сталоўцы чыгуначнікаў п'ём піва,— прапанаваў Вася Лапацін.

— А як ты абыдзеш свой дом? Вера даўно пільнуе,— засмяяўся Косця.

Размова пайшла ў другім кірунку, і Славік хутка забыў сваю крыўду.

А вось сёння пасля новай сутычкі з Ходасам успомніў усё да драбніц, пачынаючы з першай сваркі за сталом на дачы.

«Чаму ён чапляецца? Што яму трэба? Кіну да д'ябла! Ну іх!.. Не, так лёгка я не кіну. Я вам наладжу салодкае жыццё. А пайду — дык з музыкай»,— пагражаў ён усёй брыгадзе.

Але падышоў Тарас. Паглядзеў, як ён працуе. Сказаў па-сяброўску шчыра:

— Слава, ты няправільна трымаеш ключ, таму ён у цябе зрываецца. Вось так трэба,— і паказаў, як трэба.

Маленькая ласка — і знікла злосць на ўсіх, засталася на аднаго хіба Ходаса.

Панядзелак, кажуць, «цяжкі дзень». Але той панядзелак быў незвычайны, пачынаўся ён амаль святочным настроем, асабліва ў Тарасавай брыгадзе. Сам Тарас, Генрых і Косця прыйшлі на завод з газетамі і віталіся словамі:

— Чытаў?

— Ага.

— А ты, Косця?

— Усяго не паспеў.

— А я, браткі, да пешчы ездзіў. Галава баліць,— шчыра прызнаўся Лапацін, вінавата зморшчыўшыся.

— Няхай жывуць цешча і шчырасць! — весела выгукнуў Славiк.— Нават я пра галаву не прызнаўся б.— І гарэзліва аглянўся: — Ша! Каб ніхто не пачуў.

— Не блазнуй, калі гавораць пра такія рэчы,— асек яго Иван. Ужо тады Славiку хацелася счাপіцца з ім. Але размова сапраўды ішла занадта сур'ёзная. Славiка яна таксама цікавіла, праўда, больш з іншага боку — усё з таго: шчыра хлопцы так зацікаўлены і так блізка бяруць да сэрца ўсё, што запісана ў надрукаваным учора праекце Праграмы, ці па звычцы выказваюць «газетныя пачуцці»? Гэтае пытанне ўзнікла ў яго яшчэ ўчора ў адносінах да бацькі і Яраша. «Класік» (так Славiк называў бацьку ў яго адсутнасць) прыліп да дачы; калі не трэба на работу, яго немагчыма сілком выпіхнуць у горад: гатовы сядзець на адной цыбулі і грыбах, абы не ехаць лішні раз. А тут раптам у добрую спякотную нядзелю паляцеў пасярод дня — знарок па газеты. А Яраш адмовіўся нават пайсці на раку — так нецярпліва чакаў гэтых газет. Яны абодва зачыніліся ў пакоях і чыталі да самага вечара. А потым да позняй ночы спрачаліся каля кастра.

Славiк спачатку паставіўся да павышанай цікавасці бацькі і Яраша даволі скептычна. Ён чуў размовы, што ў Праграме будзе запісана на конт прыватнай уласнасці — дач, машын. Ці не гэта пагнала старога па газеты?

Адвячоркам бацька загадаў яму катэгарычна і не дужа прызна:

— Прачытай! Можа, паразумнееш.

Ён разгарнуў «Правду» і ўпотай свіснуў: гэтулькі чытаць, дзесяць газетных палос! Але асобныя раздзелы прачытаў. І адразу ж, з першых радкоў, зразумеў, якое ў яго было вузкае і прымітыўнае ўяўленне аб будучай Праграме, пра якую многа гаварылі. Партыйны дакумент захапіў юнака незвычайнай шырынёй філасофска-палітычных і эканамічных палажэнняў, грандыёзнасцю практычных планаў. Быў яшчэ адзін нечаканы вынік азнаямлення з Праграмай: бадай упершыню Славiк зразумеў, як мала ў яго, «тэарэтыка новай маралі», ведаў. Да ўсяго ён ставіцца скептычна, нігілістычна. А сам што ведае? Што адкрыў? Што зрабіў? Пасвяціў на тэлестудыі? Завінціў сотню гаек? Гэтыя думкі спалохалі і засмуцілі. «Э-э, пачынаю здаваць пазіцыі. Уступаю пад напорам прапаганды»,— падумаў ён і акуратненька, без паказной, а з сапраўднай пашанай згарнуў газету. Маці, якая не спускала з яго вачэй, сказаў:

— Не для майго маленькага розуму такія высокія матэрыі.

Самакрытычнасць сына, які раней быў даволі высокай думкі пра свой розум, спадабалася Валянціне Андрэеўне. Яна лагодна сказала:

— Але, усяго адразу не ахопіш. Гэта трэба вывучаць паступова, удумліва.

...Калі хлопцы спыталі, ці чытаў Праграму Славiк, ён прыгадаў словы маці і тут жа перакруціў іх, як кажуць, дагары нагамі — усё тое ж недарэчнае жаданне вызначыцца, не быць падобным на другіх.

— А навошта? Прымусяць вывучаць — тады пра-чытаю.

— А без прымусу ты не можаш? — зноў не стрымаўся Ходас. Была другая прычына пасварыцца з ім. Але Тарас умеў спрытна адвесці размову ад Славiкавых часам залішне гарэзлівых, часам празмерна сур'ёзна-песімістычных і амаль заўсёды недарэчных заўваг і адказаў.

Хлопцы гаварылі аб Праграме так, што ў Славiка зноў з'явілася захапленне яе велічнасцю, і ён слухаў моўчкі і сур'ёзна. Ды раптам выявіў, што Иван Ходас не чытаў Праграмы, нават газету не бачыў (Славiк зразумеў гэта па тым, як ён разглядаў Тарасаву газету). А робіць выгляд, што чытаў. Паўтарае ўсё, што гаворыць разумны Генрых Варэнік.

«Ах, вось ты які мараліст, ханжа! — узрадаваўся Славiк «падзенню» свайго ворага.— Чакай жа, я зараз цябе злаўлю»,— і ўжо пачаў успамінаць тыя раздзелы, якія прачытаў учора, каб на іх выкрыць Ходаса. Але перашкодзіў гудок.

Праз якую паўгадзіну яны сутыкнуліся ля станіны. Страсці накаляліся. Славiк гарэў помстай.

У часе абеду ён знарок сеў за той жа стол, што і Ходас. Але ад іх не адступаў Тарас. Брыгадзір хітра нейтралізаваў усе прычэпкі і наскокі вучня. Ды і ад Івана ўсе Славiкавы словы — што гарох ад сцяны. Пакуль Косця (яго чарга) выбіваў чэкі і падносіў талеркі з супам, Иван густа намазваў хлеб гарчыцай і еў. Гарчыца, відаць, была пякучая, хлопец крывіўся, чмыхаў, з вачэй сыпаліся слёзы, але еў са смакам. Славiка давяла да шаленства такая Іванава абыякавасць да яго прычэпкі:

— Ты за ўсю брыгаду жарэш хлеба.

— А ён бясплатны.

— Не бясплатны. А ўваходзіць у кошт страў. Пабудуеш з такімі камунізм!

— Слава! Як не сорамна! — абурыўся Тарас — Табе хлеба шкада? Няхай есць на здароўе. Хлеб застаецца на сталах.

— Гэта крык душы індывідуаліста, які не можа дараваць, што нехта з'еў больш за яго, — спакойна, быццам аб нечым пабочным, сказаў Варэнік з суседняга століка.

А для Славіка яго словы — што аплявуха. Ён зразумеў, наколькі недарэчны папрок, які ён кінуў Івану. Ганебны.

Як не сорамна яму, сыну інтэлігента, які рос у выгодзе, папракнуць за кавалак хлеба рабочага чалавека? Пры ўсёй сваёй развязнасці Славік збянтэжыўся і змоўк. Раптам адчуў, што цяпер самому страшна працягнуць руку за хлебам. А хлопцы ўжо гаварылі пра другое. Кінулі дзве рэплікі — і далей, ніколі не перажоўваюць адно і тое ж. У размовах, як у працы, у жыцці, не спыняцца, імкліва рухацца ўперад — такі дэвіз іх.

Славік сэрбануў гарачага супу і адставіў талерку.

— Ты што? — заклапочана спытаў Тарас.

Хлопец зморшчыўся.

— Нясмачна? Ды не, сёння якраз што трэба, малайцы кухары. Еш.

Суп Славіку падабаўся, есці хацелася, і яму зноў стала ледзь не да слёз шкада сябе. Следам за гэтым прылівам жаласці да сябе — злосць на ўсіх, нібы яны вінаваты, што з-за сваёй упартасці ён застаецца галодны. А Ходас, накідаўшы ў суп гарчыцы, сёрбаў з такім смакам, што ажно варушыліся паружавелыя вушы і раздзьмуліся ноздры.

«Чаўкае, як свіння», — падумаў Славік, каб хоць як-небудзь прынізіць свайго непрыяцеля. Да іх падышоў сакратар парткома завода Гарачкін. З тонкімі рысамі твару, белымі валасамі, сакратар здаваўся маладзей сваіх год. Але на заводзе ведалі, што ён дваццаць пяць год праслужыў у арміі палітработнікам. Чалавек ён памяркоўны, далікатны, але напачатку спрабаваў заводскую дэмакратыю ператварыць у вайсковую.

— Я вам прынясу супу, Пятро Савелевіч, — прапанаваў Косця, калі сакратар падсеў да іх стала.

— Дзякую. Няма калі. Тысяча спраў. Я пазней паабедую.

«Калі ў сталоўцы не будзе рабочых?» — хацеў уедліва спытаць Славік, але стрымаўся.

— Хлопцы, пасля змены правядзём мітынг. Скажам наша рабочае слова аб Праграме. Трэба, каб хто выступіў ад вашай брыгады.

— Тарас.

— Ды ну, хлопцы, няёмка! Усё я ды я.

— Правільна. Лепш, каб хто з членаў брыгады.

— Тады Іван. Ён народжаны прамойца.

— Значыцца, дамовіліся: Ходас, — звярнуўся сакратар да рабочага.

Іван кіўнуў галавой.

— Падумайце, што вы можаце яшчэ зрабіць да з'езда, — сказаў сакратар да Тараса. — Паглядзіце свае абавязальствы.

Тады Славік гучна, здзекліва і зларадна хмыкнуў:

— Хэ! А што ён скажа, Ходас? Ён жа газеты ў вочы не бачыў.

Іван падскочыў, твар яго ўміг наліўся крывёю.

— А ты бачыў?

— Я не толькі бачыў. Я чытаў! А ты ўпершыню ў Тараса пабачыў. А збіраешся выступаць. Балбатун ты!

— Сам ты балбатун! Болыпага за цябе...

— Ах, я балбатун? Тады скажы шчыра і сумленна — чытаў ты? Ага, маўчыш! Ты ж з Валькай на пляжы пракачаўся.

— Ну, ты! — Іван сціснуў кулак.

— Слава!

— Што «Слава»? А я выкрываю няшчырасць і ханжства.

Славік знарок амаль крычаў, каб пачулі другія рабочыя, каб прыцягнуць іх увагу. Ён бачыў, як Тарас і ўсе хлопцы стараюцца «спусціць на тармазах» гэтую непрыемную размову. Тарас пацягнуў за палу пінжака Івана, прымусіў яго сесці, сціснуў локаць і сказаў да сакратара:

— Мы абмяркуем, Пятро Савелевіч... Выступленне ад брыгады будзе.

Гарачкін стаяў і моўчкі слухаў, пільна разглядаючы Славіка. Праніклівы позірк сакратара і бянтэжыў і яшчэ больш раздражняў няўрымслівага юнака.

— Славік, дай папяросу, — працягнуў руку Лапацін.

— «Люблю грозу в начале мая», — дэкламаваў у талерку Генрых.

— Што вы загаворваеце зубы? — не сціхаў Славік, яшчэ больш павышаючы голас — Вам, хочацца быць доб-

ранькімі? Чаму ты змоўк, прамоўца? Няма чаго сказаць? Дэмагогі!

Гарачкін раптам ляпнуў далоняй па сталю.

— Даволі мітынгаваць, Шыковіч! Абед канчаецца, — сказаў сярдзіта і пайшоў у другі канец залы.

Славiк, як бы дэманстратыўна выконваючы загад сакратара, пачаў на поўны рот есці катлеты. За сталом усталявалася цяжкая цішыня. Нават жавалі бяшумна. Не ўзнімалі вачэй. Толькі Генрых, разглядаючы шклянку з рэдкім ружовым кісялём, ціха дэкламаваў:

Дорогая, сядем рядом,
Погляднм в глаза друг другу.

Сакратар парткома выклікаў Тараса.

— Але і экзэмплярчык ты прыцягнуў. Мне казалі — я не верыў. Разваліць ён табе брыгаду.

— Калі ён можа разваліць брыгаду, то грош нам цана. Чаго мы варты?

— Ты самакрытычны. Але май на ўвазе, Славiк твой не такі наіўны, як табе здаецца. У яго даволі цвёрдыя перакананні. Не Ходасу ён крычаў, а ўсім, хто абедая. Хацеў памітынгаваць раней... Ходас — зачэпка...

Тараса здзівіў такі нечаканы паварот у разважаннях сакратара. Баяцца Славiка? Смешна.

— Ты чуў, што ён крычаў? «Дэмагогі!» Хто — дэмагогі? Хто не прачытаў. Шмат хто не паспеў прачытаць.

— Але не меў Ходас маральнага права згаджацца выступаць! — запярэчыў Тарас — Тут Шыковіч праўду сказаў. Іншая рэч, як ён гэта сказаў. Непрыязь у іх адзін да аднаго — вось што дрэнна.

— Што ж, глядзі. На тваю адказнасць. Калі што — будзеш адказваць перад парткхам.

Мітынг уразіў Славiка перш за ўсё сваёй масавасцю. Звычайна пасля змены рабочыя спяшаюцца хутчэй дадому. Асабліва жанчыны. Іх цяжка затрымаць на пяць — дзесяць хвілін.

Славiк знарок праціснуўся да прахадной, каб пабачыць, як рабочыя будуць уцякаць, сварыцца з вартаўніком. Але нічога гэтага не было. Тыя ж самыя жанчыны, наадварот, ціснуліся бліжэй да трыбуны, выкарыстоўваючы сваё жаночае права быць наперадзе. Людзі засяроджаныя, сур'ёзныя, уважлівыя — і старыя і моладзь. І, што дзіўна, не было нудных прамоўцаў. Гэта таксама ўразіла Славiка. Усе гаварылі з такой палымянасцю,

што ў хлопца зноў з'явілася тое пачуццё захаплення, якое ён адчуў учора, калі чытаў праект. Толькі выступленне Тараса яго насцярожыла. Брыгадзiр гаварыў пра маральны кодэкс будаўніка камунізму. Славiку здалася, што гэта знарок для яго. А ён страшэнна не любіў, калі хто-небудзь пачынаў чытаць яму мараль з мэтай перахваць. Тады ў яго з'яўлялася жаданне зрабіць усё наадварот. Разам з насцярожанасцю ён адчуваў задавальненне, што не даў Ходасу пакасавацца перад народамі. Хацелася глянуць пераможанаму ворагу ў твар. Славiк пачаў прабірацца наперад. На яго зашыкалі, каб не перашкаджаў слухаць. І ён не адважыўся хваляваць ціхае людское мора — застыў на месцы. Ён адчуў, усвядоміў веліч гэтага мора, яго магутную сілу. Разумную сілу, якая не разбурае, а стварае. І, можа, упершыню адчуў сябе часцінкай гэтай сілы. Аднак разуменне таго, што ён — часцінка вельмі маленькая яшчэ, на гэты раз не здалася яму зневажальным яго чалавечую годнасць.

Ён выходзіў з завода цераз шырока адчыненыя вароты ў натоўпе рабочых з нейкім асаблівым гонарам. Чамусьці яму хацелася, каб у гэты міг яго ўбачыў бацька.

16

Шафёр гнаў па лясной дарозе як ашалелы, таго і глядзі, разаб'е. А дарогі такой — кіламетраў дваццаць. У некранутым сасновым бары — тоўстае карэнне, цэлыя карнявыя вузлы, як добрыя камяні; у дубовых гаях — старыя грэблі, на якіх мала засталася насцілу, адны ямы, палітыя ўчарашнім дажджом. Шафёр ні на што не зважаў. А побач з ім у кабіне бестурботна спаў старшыня. Шыковіч праз шкло ў задняй сценцы бачыў, як з боку ў бок матлялася пляшывая галава. Яго і дзвюх дзяўчат-калгасніц кідала ў кузава, як тыя кавуны, — ад борта да борта. Дзяўчаты смяяліся, хапаліся адна за адну, потым, асмялеўшы, пачалі хапацца і за яго. Кірылу падабалася такая непасрэднасць і тое, што яго не лічаць яшчэ за старога, калі падбіваюць на жарты. Неяк асабліва хваляваў дотык маладых дужых рук, ад якіх пахла зямлёй і зернем. Ад мяшкоў, на якіх яны сядзелі, патыхаў цёплы водар збажыны. Але хутка Шыковіч адчуў, што ад такой вясёлай язды пачынае балець усё нутро. Не тыя гады, каб так трэсціся.

Нарэшце выехалі з лесу на асушанае балота. Дорога праз тарфянікі — што коўдра, роўная і мяккая. І дзіўна — ці так здалося на раўніне, дзе няма за што зачэпіцца воку, ці на самай справе — шафёр павёў машыну асцярожней і павольней. Сціхлі дзяўчаты, як бы засаромеліся сваёй лясной гарэзлівасці. Нават прачнуўся старшыня; з яго боку з кабіны пацягнула папяросным дымком.

Кірыла прылёг на мяшкі і паглыбіўся ў разважанні.

«Трэба будзе выясніць, колькі служыць машына пры такіх дарогах і такой яздзе. Варта ўстаўці дзе-небудзь пра тып старшыні, як з гадамі мяняецца іх знешні выгляд. Такіх, як гэты Грак, я даўно не сустракаў. Вынырнуў быццам з сорока пятага года».

Немалады — год пад пяцьдзсят — старшыня больш за ўсё нагадаў калгасных кіраўнікоў таго далёкага пасляваеннага часу: непаголены, у зашмальцаванай, даўно, відаць, не мытай, гімнасцёрцы з чорнага грубаватага сукна, у старамодным дыяганалевым галіфэ, у пажоўклых ботах і, галоўнае, з кірзавай палявой сумкай, невядома чым туга напакаванай. Гэтая працёртая на вуглах сумка проста-такі прываражыла Шыковіча. «Няўжо з ваеннага часу?» — карцела спытаць.

Убачыўшы каля складаў «Закупзерне» старшыню з Загалля, Шыковіч зразумеў, чаму сакратар райкома спрабаваў адгаварыць яго ад паездкі ў гэтую далёкую вёску, куды нават раённыя работнікі рэдка заглядаюць.

Беразоўскі — стары знаёмы Шыковіча, некалі працаваў у абкоме камсамола. Малады энергічны сакратар. Сустрэў Шыковіча з радасцю:

— Нарэшце ты заглянуў і ў наш забыты творцамі раён. Цяпер я цябе не выпущу.

— Мне трэба перш за ўсё дабрацца да Загалля.

Сакратар насцярожыўся:

— Чаму адразу ў Загалле?

— Ды так. Кажуць, цікавая вёска,— ухіліўся ад тлумачэння Шыковіч.

— Вёска за сямю лясамі, дзевяццю балотамі. Этнаграфічны куток. Гэтым і цікава. Але, скажу табе шчыра, калгас там не самы лепшы.

— А мне і трэба не самы лепшы.

— Значыцца, маеш намер пісаць разгром?

— А ты баішся?

— А хто не баіцца? Ваш брат настрочыць — а нас на бюро абкома па сігналу газеты. Каму-каму, а табе

вядома, што пры ўсёй той велізарнай рабоце, якую вядзём у апошнія гады, і пры пэўных поспехах хапае і прарэхаў. Шмат якія намаганні тонуць, як у бяздоннай бочцы. То засушыла, то падмачыла. Працуеш-працуеш, а вынікі...

— Незадаволены вынікамі?

— Якая можа быць задаволенасць? Вышэй дзевяці цэнтнераў ніяк не можам узняцца.

— А кукуруза?

— Кукуруза якраз добрая. На круг цэнтнераў па трыста.

— Лепшая, чым летась?

— Лепшая!

— А летась у вас, здаецца, было па шэсцьсот?

Беразоўскі засмяяўся:

— Гэта твой друг Раманаў у кабінеце на панеры вырошчваў па гэтulkі.

— Ты ў яго быў трэцім. Маеш вопыт.

— Цяпер за такі вопыт будзеш глядзець на неба вось праз што, — сакратар склаў пальцы ў выглядзе крат.

— А не здаецца табе, Барыс Пятровіч, што нежаданне пусціць журналіста ў слабы калгас — гэта сцэна з той жа оперы «Паказуха»?

Беразоўскі пакрыўдзіўся:

— Я хацеў памагчы табе напісаць такі нарыс, за які цябе, пісаку, пахвалілі б, а ты вунь як вытлумачыў... Ну дык каціся ты ў сваё Загалле.

— А як туды дакаціцца?

— Добра. Не будзем крыўдзіцца адзін на аднаго, а то яшчэ пасварымся. Пачакай гадзіны дзве, я правяду нараду дырэктараў школ і пасля завязу цябе сам.

Але, блукаючы па райцэнтры, Шыковіч падышоў да склада, дзе стаяла чарга машын са збажыной, і натрапіў у канторы на загальскага старшыню.

Грак, калі Шыковіч звярнуўся да яго, акінуў падазроным позіркам, спытаў коратка:

— Хто?

— Лектар.

Шыковіч не хлусіў: кожны раз, выязджаючы ў раён, ён браў у абкоме партыі лектарскую пучёўку. Часцей за ўсё рабіў даклады пра літаратуру. Але цяпер яму хацелася расказаць сялянам аб праекце Праграмы, пачуць іх думкі.

— Лектар — рэч патрэбная,— паблажліва дазволіў пад'ехаць супакоены старшыня. Але, пераканаўшыся, што едзе ў калгас птушка невялічкая, ніякі не рэвізор,

ён тут жа страціў усялякую цікавасць да гэтан «рэчы патрэбнай».

Шыковіча такое вызначэнне лектара спачатку абурыла, пасля рассяяшыла. Прыгадаўшы ў машыне, што ён — «рэч патрэбная», не стрымаўся — усміхнуўся, пакруціў галавой. Дзяўчаты глядзелі на яго, як на дзівака.

Зноў лес. Зноў балота, не асушанае, з дзедаўскімі грэблямі. І вось яно — Загалле, вялікае сяло ў падкове дубовых гаёў.

Не вызначаюцца яшчэ асаблівай навізнай нашы вёскі. Пра гэта многа гаварылі і пісалі. Пісаў і Шыковіч. Але амаль усюды, дзе ён ні ездзіў, то бачыў побач са старымі хатамі новыя збудаванні: ці то тыповая школа, бальніца, клуб, ці новыя дамы, светлыя, прасторныя, хоць і нетыповыя (кожны будаваў па ўласнаму праекту), шмат дзе цагляныя, пад гонтай і шыферам, і бадай што ва ўсіх калгасах новыя гаспадарчыя пабудовы: кароўнікі, свінарнікі, над якімі ўзвышаюцца воданепарныя вежы, ветраныя рухавікі. Усё гэта надае вёскам новы выгляд. Нічога новага не было ў Загаллі. Сяло ў вайну не гарэла. І ўсё тут было старое. Хаты бадай што дарэвалюцыйныя, прыплюснутыя, з нізкімі і маленькімі акенцамі, з замшэлымі стрэхамі. Быццам і не раслі тут людзі, не жаніліся, не адзяляліся ад бацькоў, не заводзілі свой куток, не дбалі, каб ён быў больш прыгожым, чым дзедаўскі.

Калгасныя патрэбы, відаць, задавальнялі тыя хлявы і свірны, якія злеплены былі пасля калектывізацыі з абгуленых гумнаў.

На доўгай травяністай вуліцы гуляла многа малых, пасвіліся шматлікія чароды гусей. Відаць, праз гэта шафёр вёў машыну з асцярожнасцю вучня: куды знік той ліхач, які ляцеў па лясной дарозе з хуткасцю ветру. Боўн, чым выгляд хат, Шыковіча ўразілі андаракі на старых жанчынах. Даўно ўжо ён не бачыў андаракаў! Сапраўды, этнаграфічны куток. Кірыла чамусьці падумаў пра адзенне старшыні і яго пацёртую кірзавую сумку. Андаракі хоць прыгожыя — квяцістыя. Трэба купіць адзін — для экзотыкі.

Машына спынілася насупраць дома, які стаяў у глыбіні старога і, пэўна, здзічэлага саду: пладоў на яблынях і грушах не было. У суседніх сялянскіх садках чырванабокія яблыкі былі відны здалёк.

Старшыня выскачыў з кабіны і, нічога не сказаўшы Шыковічу, не запрасіўшы нават у праўленне, хутка пайшоў па сцежцы да дома, памахваючы сваёй сумкай.

Калі машына адышла, Шыковіч застаўся адзін на вуліцы. Ён нават не паспеў спытаць у дзяўчат, якія таксама выскачылі з кузава, што ж там, у садзе: кватэра старшыні ці калгасная канцылярыя? Ён толькі беспамылкова вызначыў, што гэта былы папоўскі дом. На другім баку вуліцы, ці, хутчэй, цэнтральнай плошчы (тут перакрываўваліся вуліцы), узвышалася былая царква. Шыковічу хацелася адгадаць, што ў гэтай недарэчнай будыніне — клуб ці склад?

Ды раптам з'явіўся Грак. Без сумкі. З прыветлівай усмешкай на ўвесь шырокі загарэлы твар:

— Таварыш Шыковіч?

Кірыла адразу здагадаўся, што адбылося: пакуль яны ехалі, пазваніў Беразоўскі. Усміхнуўся ў адказ.

— Кірыла Васільевіч! — Усё было высветлена. — Як жа можна так? Ай-я-яй! — Старшыня дакорліва ківаў галавой, цмокаў языком, быццам дакараў малога. — Я разумею, ваш брат, інжынер нашых душ, хоча глянуць на людзей так, каб яны не ведалі, хто на іх глядзіць. Але мне вы павінны былі сказаць. Калі трэба, я — ні гу-гу.

— Ды не, я хавацца не думаю. Даклад буду рабіць. Можна сёння сабраць людзей?

— На ваша імя прыляццяць, як матылі на агонь.

«Ого, — падумаў Шыковіч, — ды ён галантны мужчына. Можа і кампліменты выдаваць».

Ветліва адчыніўшы перад госцем дзверы ў кантору праўлення, Грак закрычаў з парога:

— Трышка! Абвясціць па ўсяму сялу: да нас прыехаў вядомы пісьменнік Шыковіч! У дзевяць гадзін усе як адзін у клуб, слухаць лекцыю!

Хлапчына з надзвычай прыгожай чупрынай, белай, хвалістай (лепшы парызскі цырульнік не зрабіў бы такой прычоскі, як зрабіла прырода), раней чым кінуцца выконваць загад старшыні, шчыра і моцна паціснуў Шыковічу руку і паведаміў:

— Я чытаў вашу аповесць. І фельетоны.

Жанчына-бухгалтар, наадварот, чамусьці скептычна ўсміхалася. Відно было, што гэта маладая маці: кофтак на кнопках распіралі поўныя грудзі, з белага твару не сышлі яшчэ плямы. Пры паўнаце постаці твар гэты здаваўся худым, хваравітым і бадай што быў бы непрыгожым,

каб не вочы — вялікія, чорныя, хітрыя і разумныя. Ды яшчэ валасы, такія ж чорныя, скручаныя на патыліцы ў вялікую куксу, рабілі жанчыну прыгожай.

Неспадзявана для Шыковіча агульны пакой канцылярыі аказаўся даволі чыстым і ўтульным — нават вазоны на падаконніку. А сцены абклеены сельскагаспадарчымі плакатамі, падабранымі болып па яркасці і прыгажосці, чым па іх прапагандысцкаму значэнню. Плакат, на якім з кукурузнага пачатка сыплюцца, як з мяшка, каўбасы, сала, масла, сыр, тканіна, гума і іншыя каштоўныя рэчы, аказаўся не на самым цэнтральным месцы, а ў куце каля грубкі.

Грак адчыніў дзверы з шылдачкай: «Старшыня праўлення», але Шыковіч зрабіў выгляд, што разглядае табель выпрацоўкі працадзён, і не пайшоў у кабінет.

Старшыня пачаў шаптацца з жанчынай.

Шыковіч здагадаўся, пра што, і перапыніў іх:

— Таварыш Грак, калі вы наконт абеду, то не турбуйцеся. Тры гадзіны назад я абедаў у раённай чайной. За вячэру буду ўдзячны. У нашыя з вамі гады і пры нашай камплекцыі многа есці — самагубства.

Грак засмяяўся:

— Я думаю, ад яды ніхто не памёр. Можа, памідорчыкаў, гурочкаў маласольных? А?

— З прыёмнасцю. Але пазней. На вячэру.

— А палуднічак павінен быць.

Цяпер ужо засмяялася жанчына.

— Энергія траціцца ад усялякай работы,— глыбакадумна зазначыў старшыня, каб апраўдаць сваё жаданне паабедцаць.

— У мяне, ведаеце, акрамя даклада яшчэ адна справа ёсць. Скажыце, Сухадол Клаўдзя Сідараўна жывая, здаровая?

— Баптыстка гэтая? Яна сто гадоў пражыве! — кінуў амаль злосна Грак.

— Баптыстка? — здзівіўся Шыковіч.

— Ды не баптыстка яна! — запярэчыла бухгалтар.

— Ну не ведаю, якому яна ідалу там кланяецца, але што шаманка, то шаманка. Болып хітрая, чым тыя, якіх я бачыў у якутаў. Адным словам, дармаедка. Абвясціла сябе знахаркай. Варажбіткай.

— Ды не варожыць яна. Травамі лечыць.

— Ты, Кацярына, не абараняй. Ты сама туды ж. Сорам! Культурная сіла! — кінуў ён жанчыне з дакорам.

— А што? Яна вылечыла мяне.

— Вылечыла. Лекарка! Прафесар! Дурнота ваша бабская ёй кішэню набівае. Хочаце напісаць пра яе, таварыш Шыковіч?

— Ага.

— Дайце добранькі фельетон. Я вам факцікаў падсыплю. Можа, пракуратура тады дацягнецца. А то я колькі разоў казаў нашаму пракурору, ды ён усё рукамі разводзіць: «Няма падстаў, трэба блюсці законнасць». Я ёй, праўда, крыллі падрэзаў — сядзібку па самыя вуглы адшахаў.

Але, не такой уяўляў Кірыла гэтую жанчыну, калі пасля доўгіх пошукаў з дапамогай Яраша даведаўся нарэшце, куды знікла з горада былая сястра інфекцыйнай бальніцы Клаўдзя Сухадол.

«Медсястра — і раптам знахарка, сектантка нейкая. Ліха ведае што такое!» — разважаў ён, незадаволены, ужо трохі расчараваны, ідучы па доўгай вуліцы ў край сяла. Прыгадаў, як адразу варожа насцярожылася бухгалтар, калі пачула, што ён хоча пісаць пра Клаўдзю. Што пісаць — тлумачыць не стаў, бо раптам страціў веру, што ўвогуле прыйдзецца нешта пісаць у выніку размовы з гэтай жанчынай.

Знайсці яе хаціну было лёгка. Па-першае, яна стаяла трэцяй з краю, каля самага лесу, а па-другое, адзіная такая ў сяле: маленькая мазанка, пабеленая на ўкраінскі лад. Высокі лазовы пляцень, якім з усіх бакоў быў абгароджаны цесны дворык, здаўся Шыковічу крапасной сцяной, за якой нехта як бы хацеў схаватца ад людзей і свету. Дзе ў суседзяў былі садкі і агароды, тут, адразу за плятнём, шапацела надзіва высокая кукуруза. «Каралева палёў», дзіця сонечнай Украіны, як бы цягнулася да мазанкі. Спалучэнне натуральнае, нават прыгожае. Але Шыковічу ўспомніліся словы Грака: «Я ёй крыллі падрэзаў», і ён упершыню падумаў аб крыўдзе, якую, напэўна, мае жанчына на мясцовую ўладу і — вельмі можа быць — нават на гэтую чужую кукурузу.

Ад весніц паўз хату ішла вузенькая і чысценькая, пасыпаная жоўтым пясочкам сцежачка. Уся астатняя плошча дворыка была разбіта на малюсенькія акуратныя градкі, засаджаныя гароднінай і кветкамі. Безумоўна, не хадзіла па гэтым двары ні карова, ні каза, нават слядоў курэй не было відно, хоць невялічкі хляўчук, таксама абмазаны і пабелены, туліўся ў кутку за хатай.

Шыковіч разгледзеў усё гэта, пакуль, прасадзіўшы ру*у ў шчыліну, шукаў адмысловую «зачынялку», каб адчыніць весніцы. Ды так і не знайшоў, хоць дасканала ведаў усе старажытныя канструкцыі сялянскіх замкоў — круцёлак, засовак, зашчэпак.

І тут з'явілася сама гаспадыня. Яна, нахіліўшыся, выйшла з дзвярэй, шырокімі крокамі падышла да агароджы, цераз пляцень глянула, хто там, адчыніла весніцы, але загарадзіла сцежку сваёй постаццю, акідваючы няпрошанага госьця дапытлівым позіркам: што ты за птушка?

Шыковіча адразу ўразіў яе выгляд. Жанчына была на добрую галаву вышэйшая за яго і значна старэйшая, чым яму ўяўлялася, зусім сівая ўжо. Па-мужчынску кастлявая, крыху ўжо ссутуленая, але, відаць, даволі дужая яшчэ, яна стаяла з пучком сухой травы ў руцэ, як вартавы са зброяй. Глядзела так, што Шыковічу здалася: вось-вось сцэбане яго гэтым венікам па твары. Ён адчуваў, што не вытрымае яе позірку, і паспяшаўся загаварыць першы:

— Клаўдзя Сідараўна?

— Што вам? — суро́ва спытала яна.

— Я хацеў пагутарыць...

— Пра што? Хто вы?

— Я растлумачу... Я з рэдакцыі.— Вопытны журналіст, ён, можа, упершыню адчуў сябе нікавата, знаёмычэс з чалавекам.

У старой гнеўна бліснулі вочы:

— Што вам трэба ад мяне? Я не займаюся знахарствам, няхай не брэшуць. Я збіраю травы. Раю іх людзям. Няма такога закону, каб забараніць мне... Няма! — Яна крута павярнулася і... пайшла ў хату.

Шыковіч зусім разгубіўся.

«Чорт мяне пацягнуў за язык сказаць, што я з рэдакцыі. Калі яна зачыніцца і болып не выйдзе, тады хоць крычы пад акном, што мне трэба ад яе».

А з-за плятня ўжо зыркалі цікаўныя вочы суседкі. Лягнула акно за спіной, у хаце на другім баку вуліцы. Яго бралі пад скрыжаваны «абстрэл». Мабыць, другіх сваіх наведвальнікаў Сухадоліха сустракала інакш.

Але паколькі весніцы засталіся адчыненыя, Кірыла рашуча ступіў у двор і спыніўся перад акном: няхай бачыць, што ён не адыдзе, пакуль не пагутарыць.

Ды жанчына праз міну́ту выйшла. У выцягнутых перад сабой доўгіх руках яна несла тоўстую кніжку ў палатнянай вокладцы.

«Няўжо Біблія? — амаль са страхам падумаў Кірыла.— Не хапала клопату!»

Чаго ён не ўмеў — дык гэта весці антырэлігійную прапаганду сярод веруючых. Суцяшаў сябе тым, што гэтага не ўмее рабіць большасць прапагандыстаў, а таму і чытаюць свае лекцыі не перад веруючымі, а перад тымі, хто даўно ўжо ні ў бога ні ў чорта не верыць.

Яна злосна сунула яму кніжку:

— Во!

Ён адгарнуў вокладку і ледзь не засмяяўся. Гэта быў том «Лекарственные растения».

— Во! — паўтарыла яна.— Усяго пяць гадоў назад выпусцілі. Савецкі інстытут. Медыцынскі. Вучоныя! І ўсе пішуць: збірайце травы. Дык пакажыце мне закон, каб забаранялі іх збіраць? Дзе такі закон? — наступала яна.

Шыковіч глядзеў на яе знізу ўгору і не адразу здагадаўся, чаму змяніўся яе суровы твар, што яго быццам памаладзіла за тыя хвіліны, якія яна была ў хаце. Ага, жанчына паспела павязаць белую хустціну, і павязала своеасабліва, не так, як тутэйшыя сялянкі, «хаткай», а так, як павязваюць касынкi сёстры і санітаркі ў бальніцах.

Шыковіч вырашыў не перапыняць яе: няхай выкажацца.

— Не думайце, што я дурная цёмная баба. Я не маю дыплама. Але я пятнаццаць гадоў рабіла сястрой у бальніцы. Былі людзі, якія верылі мне без паперак. Цяпер не вераць. Лепш за яе, нашу дурную фельчарыцу, што заявы на мяне піша. І грошы бяру! Бяру! А што мне — паміраць? Гародчык і той абрэзалі...

— Клаўдзя Сідараўна! — нарэшце перапыніў яе Шыковіч.— Я прыехаў да вас зусім па іншай справе.

Яна змоўкла, не разумеючы.

— Я хацеў спытаць у вас пра Савіча. Доктара Савіча. Сцяпана Андрэевіча.

Як яна адразу змянілася! Адступіла на крок, нібы спалохалася. Сцялася неяк уся, ажно ростам паменшала. Аднак твар асвятліўся нейкім нутраным агнём, адны маршчыны разгладзіліся, другія сталі глыбей. Але сказала яна яшчэ даволі суро́ва:

— Савіч васемнаццаць гадоў у зямлі. Навошта ён вам?

— Я хачу напісаць пра яго і пра вас.

— Што пра нас пісаць?

— Што? Я хацеў бы напісаць, што Савіч быў савецкім

чалавекам. І тады, калі служыў у немцаў. Але для гэтага мне патрэбны доказы. Факты. Сведкі.

Яна зірнула на суседскі падворак і раптам запрасіла ветліва, ціха:

— Хадземце ў хату.

З дзвярэй патыхнула не кіслым і цвілым, як амаль з усіх сялянскіх сенцаў, а ліпеньскім вячэрнім лугам — густым водарам сухіх траў. У хаце таксама пахла травамі, але неяк зусім інакш. Ні сцяблін, ні пацярухі насення нідзе не было відно. Хіба толькі ў тых мяшчочках, што віселі на жэрдачцы над печчу, ды ў тых пляшках і шклянках, што стаялі ў куце пад лавай. А так усюды чысціня: старанна пабелены сцены і нізкая столь, да жаўцізны адмыта падлога, засланы квяцістай дамацканай поцілкай драўляны ложак. На сталі пад настольнікам — круглая паляніца хлеба. Абразы ў куце, два невялічкія, упрыгожаныя вышываным ручніком. Самаробная рамка на сцяне, у якой пад шклом некалькі фатаграфій.

Гаспадыня выцерла прэднякам і без таго чысты ўслончык, падсунула яго да стала, без слоў запрашаючы гасця сесці. Сама стала пасярод хаты, сашчапіўшы рукі на грудзях. Спытала ўсё яшчэ з тайнай падазронасцю:

— Дык вы з рэдакцыі?

— Не верыце? — усміхнуўся Кірыла і дастаў з кішэні пасведчанне. — Калі ласка. Маё прозвішча Шыковіч... — Ён пашкадаваў, што не захапіў кніжкі. Але жанчына не кранулася з месца, каб паглядзець дакумент, і яму нават стала неяк няёмка. Ён паклаў пасведчанне на стол.

— А што вы ведаеце пра Савіча?

— Шмат чаго, але пакуль што рознае. Па некаторых дакументах Савіч — вораг. А людзі кажуць, што да апошняй хвіліны свайго жыцця ён змагаўся з фашыстамі...

— Хто кажа?

— Хто ведаў яго. У тым ліку дачка.

— Зося? — Уся ўстрапянулася жанчына, хіснуўшыся наперад, і ў голасе яе чуліся здзіўленне, недавер, радасць. — Зося? Зоська жывая? Дзе яна?

— У горадзе. — Шыковіч не стаў адразу тлумачыць, што дачка Савіча яшчэ ў бальніцы пасля цяжкай аперацыі.

— Зося жывая! Божачка мой! — зусім па-старэчы не то ўсхліпнула, не то засмяялася Клаўдзя Сідараўна і зрабіла круг па хаце, як бы нечага шукаючы. Дакранулася рукой да печы, паправіла занавесачку на акне. Потым раптам

села з другога боку стала, падперла далоняй шчаку і пільна ўгледзелася ў Шыковіча.

* * *

Сабраліся, безумоўна, пазней дзевяці. Шыковіч не здзіўляўся: летні дзень, пакуль людзі вярнуліся з поля, памыліся, павячэралі, жанчыны падаілі кароў, паклалі дзяцей. Але гадзіне а дзiesiąтай, калі добра ўжо сцямнела, прасторная зала клуба, былой царквы, была паўняўкая — не праціснуцца. Перад самай сцэнай, на падлозе, размясціліся хлопцы-падлеткі (дзяцей не пускалі), на прэдных лаўках — пажылыя калгаснікі і вясковая інтэлігенцыя, далей — усе тыя^ без падзелу на ўзрост і становішча, хто прыйшоў раней і захапіў месца. А з бакоў і ззаду стаялі жанчыны, дзяўчаты і тыя хлопцы, якім няёмка ўжо было садзіцца на падлогу. Болынасць стаяла. Таму Шыковіч вырашыў гаварыць нядоўга, каб не змарыць і так ужо стомленых за дзень людзей.

Але тэма была проста-такі неабдымная. Ён упершыню вост так, вусна, расказваў людзям аб Праграме. А ён ніколі не быў бясстрасна-акадэмічным дакладчыкам. Ён перш за ўсё выказваў свае адносіны да з'явы, і заўсёды без усялякіх шпаргалак. Тут яму хацелася перадаць людзям сваё захапленне веліччу тых планаў, якія партыя вынесла на ўсенароднае абмеркаванне. Каб ён не адчуў у самым пачатку нейкай незвычайнай хваляючай блізкасці слухачоў — таго, што лектары называюць тэхнічным словам «кантакт», то, магчыма, гаварыў бы карацей. Але аўдыторыя была надзіва: розныя па ўзросту людзі — і ўсе такія ўважлівыя! Слухаюць — не варухнуцца. Відаць, не часта тут бываюць добрыя лектары.

Шыковіч нават не прыкмеціў, як прагаварыў дзве гадзіны. Схамянуўся толькі тады, калі ўбачыў, што адзін з тых падлеткаў, што сядзелі на падлозе, усё-такі змогся: захроп, адкінуўшы галаву да сцяны. Сябры штурхалі яго са стоемым смехам. Шыковіч перапыніўся, глянуў на гадзіннік:

— О-о! Здаецца, аднаго я ўжо даканаў.

Ад рогату залы хлопец адразу прачнуўся і, засаромлены, падхапіўся, паціснуўся праз натоўп да дзвярэй.

Грак, які адзінока сядзеў за сталом прэзідыума, шырока пазяхнуў, памахаўшы перад ротам далоняй, як бы адганяючы злога духа. Шыковіч зразумеў, што гэта хітры сігнал: закругляйся.

Але хацелася яшчэ сказаць аб перабудове вёскі. Не ўвогуле, а канкрэтна ў дачыненні да іх Загалля. Сказаць так, каб гэта было папрокам самаздаволенаму Граку, які дванаццаць год старшынствуе тут, выстаўляе гэта як сваю заслугу, а слядоў гаспадарання яго не відно.

— Самае страшнае, таварышы, калі людзі звычайна са становішчам, якое ёсць. Гэта называецца кансерватызмам, застоём. Ёсць хата, клуб, свіран, і добра. А якая гэта хата? Які клуб? Ці можна з такім бытам і такой культурай ісці ў камунізм? Вы мне прабачце, але скажу вам шчыра, сумна мне было сёння глядзець на ваша Загалле. Месца добрае. Прырода якая! А вось па выглядзе сяла, па здабытках працы вашай не відаць, што гэта час, калі шырока абмяркоўваецца вялікі план будаўніцтва камунізму.

Грак раптам без прычыны закашляўся. На тварах тых, хто сядзеў на першых лаўках, Шыковіч убачыў хітрыя ўхмылкі. На што яны рэагуюць так — на яго словы ці на старшынёў кашаль?

Слухалі ўважліва, а апладзіравалі стрымана. Шыковіча гэта не збянтэжыла, ён з вопыту ведаў, што ў вёсцы амаль заўсёды гэтак: сяляне не любяць лішняга шуму.

Грак адразу падхапіўся:

— Дазвольце, таварышы, ад вашага імя...

— Можна, пытанні ёсць? — перапыніў яго Шыковіч.

— Пытанні ў каго ёсць? — амаль злосна ўжо выгукнуў старшыня.

— Ёсць! — падняў руку высокі мужчына сярэдніх год.

— Што там у цябе, Казімір?

— Тут вы нам, таварыш лектар, добра ўсё расказалі. Дзякуй вам. Але я вось накіт перабудовы. Вы нас папракнулі, што закапаліся мы ў гразі ды балоце і свету не бачым. Жывём, як пры цару Гароху, і лепшага не жадаем. А гэта няпраўда! Кожны з нас з радасцю збудаваў бы новую хату. Але як? Парайце нам! Я не кажу ўжо, што на наш працадзень не разгонішся... Але матэрыялы — во дзе яшчэ загваздка. Дзе іх узяць? Вось я, напрыклад, толькі ўлез у новы дом. Дык гэта ж можна цэлую кніжку вам напісаць, як я будаваўся. Паўгода хадзіў, пакуль лес выпісаў. Не адну пару ботаў стаптаў. У лапцях жа не пойдзеш цяпер, няможна. Болып тое хаджэнне сажрала грошай, чым сам лес.

— Карацей, Казімір! — кінуў нецярпліва старшыня.

— Няхай скажа! — пачуліся галасы.

— Ды я каротка. Адным словам, надумаў я накрыць свой дом шыферам, каб як у людзей. Дык зноў хадзіў-хадзіў я за тым шыферам, месяцы тры хадзіў, ды так нічога і не выхадзіў. Надраў гонты. Дык вось вы скажыце, як будзе з лесам, цэглай, шыферам для сяла. Гэта ўсіх цікавіць.

Як будзе? Будзе з кожным годам лепш і лепш, мог адказаць Шыковіч.

Гэта бясспрэчна. Аб гэтым напісана ў Праграме. Але калі ён хоча быць канкрэтным і пераканальным, то, напэўна, яму трэба ведаць болып: як будзе развівацца вытворчасць будаўнічых матэрыялаў у вобласці, у раёне? Нарэшце, што можна зрабіць у самім калгасе?

Шыковіч падумаў, як многа павінен ведаць дакладчык па Праграме, як дэталёва ён павінен рыхтавацца ў залежнасці ад слухачоў. І шчыра сказаў пра гэта. Яго зразумелі. Ён гэта ўбачыў па добрых даверлівых усмешках. А калі сказаў, што перабудова вёскі настолькі важная справа, што яна павінна набыць дзяржаўны размах, стаць першаступенным клопамат калгаса, саўгаса, сельсавета, раённых арганізацый, то стрыманыя сяляне нечакана для яго горача запляскалі ў далоні.

— Раскажыце, што вы пішаце цяпер! — выгукнуў з гушчы моладзі звонкі голас.

Была гадзіна ночы, а людзі, здавалася, і не думалі разыходзіцца, нібы чакалі, што ён скажа ім яшчэ нешта самае цікавае. Нечакана пераклучылі на літаратуру. І гэта ім таксама цікава.

— Што я пішу? Нядаўна я скончыў аповесць пра людзей сяла. Цяпер мяне захапіла барацьба падпольшчыкаў нашага горада ў часе фашысцкай акупацыі. Збіраю матэрыял для дакументальнай аповесці. Між іншым, калі сказаць праўду, то з гэтай мэтай я і прыехаў да вас. Адна з былых падполныхчыц жыве ў Загаллі.

Зала варухнулася. Зашапталіся, пытаючы адзін у аднаго:

— Хто?

— Хто?

Шыковіч схамянуўся. Адказваючы шчырасцю на шчырасць сваіх слухачоў, ён выдаў тое, чаго, магчыма, гаварыць не варта было, тым болып без згоды чалавека.

«Сказаць ці не сказаць?» — у разважлівасці Кірыла выйшаў з-за трыбуны, наблізіўся да краю сцэны. Не, не

сказаць нельга. Ды і ўсё адно здагадаюцца, калі даведаюцца, да каго ён хадзіў адразу, як прыехаў.

— Сухадол, Клаўдзя Сідараўна.

Зала ў адзін голас ахнула ад здзіўлення і загудзела, як разварушаны вулей.

Такія сустрэчы не забываюцца! Яшчэ болын кранула Кірылу, калі пасля таго, як незадаволены Грак пасна падзякаваў яму за даклад і людзі пачалі разыходзіцца, яго раптам акружыла моладзь, і чалавек, можа, дваццаць працягнулі кнігі — яго, Шыковіча, кнігі — з просьбай напісаць на памяць.

— Гэта ў вашым сельмагу пылілася столькі маіх кніг? — пажартаваў аўтар.

— Не. У нас не было. Трышка ў раён з'ездзіў і там знайшоў, на базе.

— У раён? Сёння?

Калгасны касір і бібліятэкар, хлапчына хваравіты (у маленстве перанёс параліч), як пасля даведаўся Шыковіч, кінуўся ў чарговую машыну, якая везла збожжа, тросся трыццаць кіламетраў туды, трыццаць назад, каб знайсці на базе райсаюза і прывезці ў вёску два дзесяткі кніжак.

Шыковічу нават ніякавата зрабілася. А ці варта яго кніга, каб за ёй так ездзілі? А раптам прачытаюць гэтыя юнакі і дзяўчаты і будуць шкадаваць патрачаных грошай, якія нялёгка зарабляюцца, часу?

Начаваць яго заорасіў стары. Ішлі па начной вуліцы, маўчалі. Кірыла падумаў, што стары, мабыць, выконвае павіннасць, даручаную яму старшынёй, і не вельмі задаволены начлежнікам. Але прыйшлося яшчэ раз здзівіцца, калі хату ім прыветліва адчыніла тая самая бухгалтарша, што так непрыязна глянула, калі ён сказаў, што хоча пісаць пра Сухадол.

На стале саяла позняя вячэра і пляшка вішнёвай настойкі. Перад дакладам ён так і не паспеў павячэраць — прасядзеў у Клаўдзі Сідараўны.

— Хведара няма? — спытала жанчына.

— Пакрыўдзіўся твой Хведар. Далі яму перцу. Ажно чмыхнуў,— весела і задаволена засмяўся стары. Шыковіч зразумеў, што размова ідзе пра старшыню.

Гаспадар хаты — нізкі ростам, хударлявы, з паголенай барадой, але пышнымі рудаватымі вусамі. Вусы гэтыя, аднак, не старылі, а, наадварот, маладзілі яго. Цяжка было сказаць, колькі яму год.

— Сядайце, Кірыла Васільевіч,— ласкава запрасіла гаспадыня.

— Прабачце, але мы нават не пазнаёміліся там як мае быць,— збянтэжыўся Шыковіч.

— Кацярына маё імя. А гэта мой бацька, Халімон Дзям'янавіч.

Стары, не трацячы часу, разліваў настойку ў чаркі. А Кацярына палівала гасцю на рукі. Але за перагародкай заплакала дзіця, і яна ўміг забылася на ўсё свае абавязкі гаспадыні.

— Сядайма, таварышок, яе не дачакаешся.

Халімон Дзям'янавіч быццам спяшаўся без дачкі выпіць. Перакуліў чарачку — і загаварыў сцішаным голасам:

— Ета мая малодшая, Кацярына. Два сыны, Павел і Дзям'ян, з вайны не вярнуліся. Дужа гаравала старая. Усё чакала Дзям'яна. Не верыла, значыцца... Тут адзін у нас гадкоў, можа, пяць як з'явіўся... Там, у іх, быў... Старая, царства ёй нябеснае, тры гадкі як праставілася. Яшчэ сын ёсць, Іван. Дык той пасля арміі ў Данбас паехаў. Не хочучь, таварышок, у калгасе... Во бяда. Я тут сваруся з каторымі. Хто хлеб будзе вырошчваць, чортавы дзеці? Закусвайце. Памідорчыкі, гурочки. Свае. О, на ента я масцер. Яшчэ ў пана Пячэгі гароднікам служыў...

— Колькі ж вам год? — зацікавіўся Шыковіч.

Стары задаволена засмяўся і зноў наліў чаркі:

— Адгадайце.

— Ды так шэсцьдзсят. Можа, з маленькім хвосцікам.

Стары зморшчыўся так, быццам хацеў пырснуць вясёлым і гучным смехам, ды стрымліваў сябе.

— А хвосцік енты дванаццаць гадкоў.

— Семдзсят два? — шчыра здзіўіўся гасць.

— Ага ж. Пражыў, таварышок, дзякуй богу, усяго на свеце пабачыў і пачуў. Першым калгаснікам быў. Во! — сказаў ён сур'ёзна, з гонарам.— А цяпер Хведар жажа... Учора ета мы з ім за чубкі скапіліся... Цябе, жажа, Халімон, трэба пасадзіць за такія словы, каб ета ў трыццаць сёмым ты сказаў. А што я сказаў? Не пабудуем, кажу яму, Хведар, мы з табой камунізму. А як ён сказаў, што паса-дзіць мяне трэба, ды я яму і кажу: навучыся, кажу, ты

лепш памідоры ды буракі садзіць, а не людзей.— Стары хіхікнуў, задаволены, мабыць, сваім адказам.

З бакоўкі выйшла Кацярына.

— Што гэта вы тут гародзіце, тата?

— А што, хіба ж не праўду кажу? — узялаўся раптам бацька.

— Цішэй, Паўліка разбудзіце.— Жанчына прысела каля стала, спытала: — Што ж гэта вы не выпіваеце, Кірыла Васільевіч?

Шыковіч падняў чарку:

— За вас і вашага сына.

Яна ўзяла і наліла сабе колькі кропель настойкі.

— А я за Лёню вып'ю. За мужа. Каб усё добра было. Ён паехаў у інстытут здаваць. На завочнае. Гэта ён бухгалтарам у нашым калгасе. А я замяшчаю.— Яна як ведала, што Шыковічу з самага пачатку карцела спытаць, дзе бацька малага, ды ён не адважваўся, каб не апынуцца ў няёмкім становішчы: усялякія акалічнасці бываюць.

У гэты раз стары не дапіў свае чаркі, настойка перастала яго цікавіць. Болып цікава яму было скончыць думку. Пазіраючы не вельмі добразычліва на дачку, мабыць, баючыся, што яна перапыніць, ён працягваў свае разважанні:

— Вы, таварышок, вас я слухаў... Дужа ладна вы гаварылі. Красіва, На Хведара кіўнулі правільна. Але мала. Яму трэба хіба так кіўнуць! Няма ў яго етай самай, як вы казалі, праспякцівы. Няма! Во бяда...

— Ды і няма перспектывы,— нечакана згадзілася Кацярына. Стары, яўна здзіўлены, змоўк.— Мне Лёня скардзіўся. Ды і сама я, як улезла ў гэтую бухгалтэрыю, пасядзела там у праўленні... Вы ведаеце, Кірыла Васільевіч, застылі мы на месцы. Паглядзіце, што робіцца. Мы не пагарэлі ў вайну. А таму ў першыя пасляваенныя гады наш калгас быў ледзь не самым багатым у раёне. Па кілаграму хлеба на працадзень. Усе нарыхтоўкі выконвалі. Грак лепшым старшынёй лічыўся. І цяпер шчэ нос задзірае. А летась таксама далі адзін кілаграм. Ды і ў гэтым болып не дамо. Якая ж будзе ў людзей перспектыва?

— Во-во! — падхапіў стары.— Я і кажу яму: па такім працадні мы далёка не заедзем. А ён мне кажа: за такія словы...

— Муж мой неяк гаварыў, што аджыла ўжо сябе гэтая форма ўліку. Бязлікі ён стаў, працадзень. Рысачка на

паперы. Стаўлю я іх у табелі, і самой мне здаецца ўсё гэта несур'ёзным нейкім. Ненавуковым.

— Дык пераходзяць жа на грашовую аплату. Гарантыйную,— сказаў Шыковіч.

— А дзе іх узяць, грошай? Гэта хто блізка ад горада. А ў нас выгадаваць свінню ў паўтара раза даражэй абыходзіцца, чым мы маем за яе.

— Дык што, па-вашаму, трэба зрабіць?

— Не ведаю. Каб Лёня быў...

— Трэба, штоб хазяін з галавой! Во што трэба! — рашуча стаяў на сваім Халімон Дзям'янавіч.— Не задзіраў штоб нос, як той кажа... А на зямлю глядзеў.

— А чаму ж вы столькі год трымаеце такога старшыню?

Кацярына здзіўна глянула на гасця і нічога не адказала, паклала яму з глінянай міскі свежых гуркоў са смятанай: еш, маўляў, наўны чалавек.

А Халімон Дзям'янавіч адказаў па-свойму:

— Во, то я і кажу яму ўчора: ці не пара табе, Хведар, унукаў няньчыць? Як ён чмыхнуў, ты пабачыў бы! — Стары зноў смешна зморшчыўся, заплюшчыў вочы, пакруціў галавой, як бы выпаласкваючы смехам рот.

Лежачы пасля на сенавале, слухаючы, як унізе цяжка ўздыхае карова, Шыковіч доўга думаў і пра гэтую начную размову, і пра расказ Клаўдзі, і пра энтузіязм моладзі, і пра самаўпэўненасць старшыні. Як усё пераплялося — старое і новае, вялікае і малое, гераічнае і буднічнае, коснае і перадавое! Што ж галоўнае для яго — усаўляць ці выкрываць? Пісаць пра мінулае ці пра заўтрашні дзень? У галаве складаўся план артыкула пра Савіча. І тут жа побач — аб гэтым калгасе, аб яго перспектывах, аб людзях, з якімі сустраўся за адзін толькі дзень. Дзякуючы за вячэру, ён сказаў Кацярыне:

— А пра Клаўдзію Сідараўну я зусім не збіраюся пісаць фельетон. Напроціў...

— Я ведаю, — усміхнулася яна.

Яна ўжо даведлася, а таму, магчыма, і запрасіла на начлег, частавала сярод ночы вячэрай. Але чаму тады ніхто пра Сухадол нічога не ведаў дагэтуль? Жыла жанчына трохі не дваццаць год — і нікому ні слова.

Пра ўсё хочацца напісаць.

Учора ён устаў разам з сонцам. Ехаў поездом, аўтобусам, грузавіком. Працаваў. Аднак спаць не хацелася. Прачнуліся ластаўкі. Хутка ім збірацца ў вырай. Шыковіч

прыслухаўся да іх шчабятання. Праз шчыліну ў страсе падзіўся досвітак. Заскрыпеў першы журавель. Недзе далёка на балоце заржаў конь. Карова ў хляве цяжка паднялася і пацягнулася, ажно застагнала па-каровінаму. Вось-вось зазвоніць аб дно дайніцы струмень малака. Ён чамусьці чакаў гэтага моманту амаль з нецярплівасцю. Усё такое ж, як і тады, калі ён, юнаком, на світанні вяртаўся з гулянку і цішком, каб не чуў бацька, залазіў на сенавал. Усе тыя ж гукі.

Ад гэтага было і радасна і чамусьці трохі сумна. Неяк ён сустрэў тую, да якой гадоў трыццаць назад бегаў на спатканне,— цяпер ужо даволі пажылую сялянку. Яму вось гэтак жа зрабілася радасна і сумна. Няўжо і ўчора ён сустрэўся са сваёй маладосцю? Калі зазвоніць малако аб дайніцу — не дачакаўся, заснуў пад спеў пеўняў.

17

Артыкул называўся: «Хто ж такі доктар Савіч?» Ён пачынаўся цытатай з кнігі Гукана ў яго, Шыковіча, літаратурным запісе і з некаторых іншых дакументаў, афіцыйных і неафіцыйных. Гэтыя выказванні аўтар падмацаваў вытрымкамі з заявы самога Савіча на імя фельдкаманданта. Можа, гэтага даволі, каб нашчадкі праклялі і забылі імя гэтага чалавека?

Але ёсць людзі, якія, нягледзячы ні на што, думаюць інакш пра Савіча.

«Кандыдат медыцынскіх навук хірург Яраш, добра вядомы ў нашым горадзе...» Шыковіч коратка пераказваў, як пасля дзёрзка смелага забойства начальніка паліцыі малады падполыпчык Яраш апынуўся ў доме доктара.

«Могуць сказаць, што Савіч не выдаў падполыпчыка, баючыся за дачку. Не было б другіх фактаў — адзін гэты, безумоўна, не мог бы служыць доказам патрыятычнай дзейнасці доктара».

Шыковіч пераказаў дакументы, якія знайшоў у архіве,— запіскі Варавы.

Была ў артыкуле і запіска, якую паказаў Сербаноўскі... Але чэкіст чамусьці папрасіў пра яе пакуль што не ўспамінаць. Шыковіч не стаў спрачацца. З яго даволі было таго, што расказала Сухадол. Расказ яе займаў большую палову артыкула. Прыводзіў яго Шыковіч амаль цалкам так, як запісаў на другі дзень свайго прабывання ў Загаллі. Там

ён прачытаў гэты запіс Клаўдзі Сідараўне, выправіў па яе заўвагах.

Вось тая частка артыкула.

«...У той дзень, калі ўступілі немцы, у бальніцы заставаўся ён, Сцяпан Андрэевіч, ды я. Усе разбегліся. Нават хворыя паўцякалі, хто мог хадзіць. Але ў нас было чалавек дваццаць дызентэрыяных дзяцей. Доктар стараўся, каб эвакуіраваць іх. Ды каму хацелася браць у эшалон хворых з заразнай бальніцы?! Сцяпан Андрэевіч сказаў мне тады:

«Застанемся, Клаўдзя Сідараўна, на сваім пасту. Толькі баязліўцы пакідаюць пост у цяжкі момант»,— і прызначыў мяне старшай сястрой. З таго дня ўся бальнічная гаспадарка была на мне.

Хутка самі немцы пачалі прывозіць нам хворых. Яны вельмі баяліся эпідэміяў розных. Загады пісалі адзін за адным. Тады вярнуліся некаторыя з нашага персаналу. Урачоў, праўда, мала, болып сёстры ды санітаркі. Урач адзін новы прыйшоў. Малады, худы, як жардзіна, у акулярах. Макейчык яго прозвішча было. Ды я адразу ўбачыла, што ў хваробах ён нічога не разумее і вельмі баіцца хворых, каб не заразіцца. Сказала я пра гэта Савічу, а ён мне ў адказ:

«Не звяртайце ўвагі. Назначэнні яго сам буду правяраць. Вам раю: асперагайцеся гэтага чалавека. Нічога не выказвайце пры ім».

Тады я раскумекала, што да чаго і што гэта за гліста такая ў нас завялася.

А неяк увосень ужо выклікае мяне Савіч і кажа:

«Во, Сідараўна, штат ваш папаўняю. Бачыце, якія хлопцы!»

Хлопцы добрыя. Двое. Адразу бачу — не абкружэнцы. Абкружэнцы былі ўжо ў нас. Скура ды косці. Каторых мы лячылі, каторых проста падкармлівалі. А гэтыя абодва ў целе. Толькі адзін, Лёша, бараду адпусціў. А ў другога, Вані, дык яна, мабыць, не расла яшчэ. Чаго гэта, думаю, такія хлопцы да нас у заразную пруща? Дурні. Праўда, Лёша гэты як адкрыў рот, дык, можа, мінута прайшла, пакуль слова сказаў: заіка такі. Яго Сцяпан Андрэевіч прызначыў ездавым — дровы прывозіць, мёртвых адвозіць на могілкі. А Ваню — санітарам. Ён як дзяўчынка быў, маладзенькі, беленькі і ручкі белыя, да чорнай работы ня-

звыкляя. Шкада мне яго было. Дзіятка горкае, што цябе прымусіла за заразнымі прыбіраць?

А дзён праз колькі кліча мяне Сцяпан Андрэевіч, зачыняе дзверы ў сваім кабінёце і кажа шэптам:

«Сідараўна, ёсць да вас просьба. Дайце, кажа, ключ ад вайай кладоўкі Ваню».

Я не зразумела адразу, завялася:

«Навошта яму ключ? Не дам я нікому ключа».

Ён — галоўны ўрач і мог загадаць мне, а ён просіць ласкава так:

«Зразумейце, Сідараўна. Гэта вельмі патрэбна».

Тады я і пытаюся ў яго:

«Скажыце мне, Сцяпан Андрэевіч, хто гэтыя хлопцы?»

«Я нічога ад вас не таю, Сідараўна,— адказаў ён.— Гэта разведчыкі савецкія. Ім трэба нешта перадаць па радыё нашым. Яны аблюбовалі вашу кладоўку».

Кладоўка для бялізны была на гарышчы трэцяга корпуса, дзе размяшчаліся ізалятары.

На другі дзень раніцой аддае мне ключы не Ваня, а Лёша і кажа ціхенька, але хуценька, ніколучкі не заікаючыся: «Дзякую, кажа, Клаўдзя Сідараўна. Утульная ў вас мясцінка там, зручная. Але мы вас будзем турбаваць не часта».

Пасля я ведала, што яны перавозілі і перапосілі рацыю сваю ў розныя мясціны. Каб не засекалі іх.

Сцяпан Андрэевіч у той час пайшоў служыць ва ўправу. Нашы, хто не ведаў яго добра, лаяліся: да немцаў падлізваецца. Некаторыя нават кінулі працу. Бо ён заставаўся галоўным урачом. Але цяпер ён не сядзеў увесь час у бальніцы. Прыязджаў пасля абеду, рэдка зранку, на кансультацыю, на абход. Бальніцай загадвала яго намесніца Вакулава, Раіса Сяргееўна. Яна і да вайны ў нас працавала, у дзіцячым аддзяленні. Не старая яшчэ была, ды ў першыя дні вайны яе сына забіла бомбай, шаснаццаць гадоў хлопчыку было. Можа, ад гора такога яна ўся пасівела. Белая-белая была. І маўклівая. Рэдка слова ад яе пачуеш.

Раісу Сяргееўну гестапа схапіла ў тую ноч, калі забілі Савіча. Тады шмат каго з нашых арыштавалі. Аптэкарку Надзю (прозвішча не помню ўжо), Васю Адзінца, шафёра санітарнай машыны; Сцяпан Андрэевіч, калі пайшоў ва ўправу, машыну гэтую раздабыў для бальніцы. Грузавічок з будкай. Здымалі будку, вазілі дровы з лесу, бо са склада немцы не давалі.

Добра ведаю, што і ў лес машына пустая не хадзіла: часам ехала па дровы пяць чалавек, а назад вярталася двое. Хто ўцякаў з лагера — прытулак у нашай бальніцы меў. Ачуняе, падкорміцца чалавек — і ў лес. Я такім вопратку знаходзіла, купляла, выменьвала. Мяне аднойчы сама Раіса Сяргееўна папрасіла купіць дзесяць ватовак, грошы дала. Але яна — не як Сцяпан Андрэевіч — не з адкрытай душой. Яна быццам і не давярала мне, асцерагалася. Мне гэта, прызнаюся, крыўдна было. Сцяпан Андрэевіч вунь каго мне даверыў — разведчыкаў! Ды і не толькі разведчыкаў! Аднойчы Вася прывёз у машыне «хворага» — лысага чалавека з вясёлымі вачамі. Прывёз тады, калі Савіч у бальніцы быў. З машыны яго ссаджвалі, пад ручкі вялі, як напраўдашняга хворага. А паклікаў мяне Сцяпан Андрэевіч да сябе, гляджу: «хворы» гэты ходзіць па кабінёце, гладзіць лысіну і весела смяецца, падміргвае. Доктар таксама ўсміхаецца:

«Трэба, кажа, Клаўдзя Сідараўна, гэтага хлопчыка памясціць у бокс у дзіцячае аддзяленне».

А той смяецца:

«Вы мяне коклюшам не заразіце, а то буду кашлем птушак у лесе палохаць».

«Дайце,— кажа мне Сцяпан Андрэевіч,— на сённяшні вечар якое-небудзь заданне вартуўніку. А на прахадную пастаўце Лёшу. Няхай падзяжуріць. Гэтак жа зрабіце з сястрой. Выдумайце якую-небудзь прычыну. А самі падзяжурце за яе».

Я ўсё зрабіла як трэба. У той вечар яны доўга раіліся ў працэдурнай. Лысы, Сцяпан Андрэевіч, Раіса Сяргееўна, Вася Адзінец і яшчэ тры ці чатыры незнаёмыя мужчыны, якіх прапусціў Лёша.

Я хачу перапыніць расказ Клаўдзі Сідараўны, каб паведаміць чытачам, што Пракоп Варава, камандзір, пасля камісар атрада імя Чапаева, запіскі якога я знайшоў у архіве, быў лысы і вясёлы чалавек, як расказваюць тыя, хто яго ведаў асабіста. Гэта дае мне падставы меркаваць, што на нараду з падполчыкамі прыходзіў не хто іншы, як Варава.

Памер газетнага артыкула не дае магчымасці прывесці расказ К. С. Сухадол цалкам дэталёва. Яна расказала, што недзе ў пачатку сорока другога года загінулі Лёша і Ваня. Прозвішча аднаго з іх было Калуюн, але каторага — жанчына, на жаль, не помніць, ды наўрад ці было гэта сапраўднае прозвішча. Іх схапілі на могілках, яны вялі

перадачу з капліцы. Напэўна, гэта пра іх пісаў у сваёй запісцы Варава.

Клаўдзю Сідараўну ў той жа дзень папярэдзіў Савіч, каб у выпадку арышту і допытаў яна нічога не гаварыла. Папрасіліся хлопцы на работу — узялі іх, болын нічога не ведаем, што яны рабілі, чым займаліся. Яе не арыштавалі. Але праз два дні ў бальніцы быў вобыск. Гестапаўцы перавярнулі ўсё дагары дном. Нічога не знайшлі. Але ў часе вобыску ўрач Макейчык, той самы, якога лічылі за фашысцкага агента, замест спірту (да спірту ён часта прыкладваўся) выпіў шклянку кіслаты. Знарок ці выпадкова — невядома. Пасля гэтага, як расказвае Сухадол, ёй доўга не давалі ніякіх даручэнняў. Увогуле ёй здавалася, што і Савіч і Вакулава прыціхлі, нават палонных болын не перапраўлялі за горад. Толькі Вася колькі разоў браў у яе прасціны і марлю. Пасля яна зноў пачала выконваць розныя, як сціпла кажа гэтая жанчына, дробныя даручэнні: узяць да сябе дзяўчыну і выдаць за пляменніцу, да некага схадзіць, нешта схаваць, нешта перадаць і г. д.

Пасля забойства доктара яе не арыштавалі разам з другімі, але тры разы выклікалі ў СД і хітра распытвалі пра ўсіх, болын пра Вакулаву і Васю, менш пра Савіча.

Дзіўны лёс гэтай жанчыны пасля вайны. У наш час, пасля дваццатага з'езда пра гэта нельга не сказаць. Пасля вызвалення горада яна зайшла ў адну ўстанову «да высокага начальніка» і шчыра расказала яму ўсё, што ведала пра падпольную дзейнасць Савіча і Вакулавай. Яе ўважліва выслухалі. А праз некалькі дзён яна была зволена з бальніцы «за супрацоўніцтва з фашыстамі». Цяпер жыве ў далёкай вёсцы без пенсіі, нават без сядзібы. Жыве за тое, што збірае травы і лечыць хворых. За гэта мясцовыя медыкі абвясцілі яе знахаркай.

Прыглядзіцеся, таварышы, хто жыве з вамі побач, узнайце чалавека, яго справы, яго біяграфію. Колькі на зямлі нашай безыменных герояў, сціплых і простых! Мы і дзеці нашы павінны ведаць іх імёны!

Не ўсё яшчэ нам ясна і зразумела ў гісторыі доктара Савіча. Невядома, хто яго забіў. Невядома, навошта акупантам і нацыяналістам спатрэбілася камедыя з пахаваннем доктара. Але тыя факты, дакументы і расказы, якія маюцца, даюць мне права сцвярджаць: у інфекцыйнай бальніцы актыўна дзейнічала падпольная група, пра якую пакуль што нідзе не ўпамінаецца ў нашых афіцыйных дакументах. Кіраваў гэтай групай доктар Савіч, які меў

сувязь з камандзірам партызанскага атрада імя Чапаева Пракопам Ігнатавічам Варавам.

Я спадзяюся, што на артыкул гэты адгукнуцца людзі, якія здолеюць дапоўніць факты і выясніць тое, што няясна ў дзейнасці Савіча і другіх савецкіх патрыётаў, жывых і мёртвых, гераічныя справы якіх будуць натхняць многія пакаленні.

к Шыковіч > к

Артыкул спачатку выклікаў буру. Спачатку — у рэдакцыі. Першы ўзвіўся Рагойша.

— Гэта ж прыём жоўтай прэсы! — крычаў ён. — Шыковічу захацелася набыць танную папулярнасць. Паласкатаць нервы абывацеля. Як член рэдкалегіі я катэгарычна супраць надрукавання.

Чуткім нюхам сваім Рагойша адразу адчуў, у кім шукаць надзейнага і аўтарытэтнага саюзніка. Гукан, напэўна, выкажацца супраць, а ён — першы аўтарытэт у горадзе па партызанскай гісторыі. Экземпляр артыкула тут жа апынуўся на стала ў старшыні гарвыканкома.

Сямён Парфёнавіч чытаў, зачыніўшы дзверы, каб ніхто не перашкодзіў.

Назву ён злосна падкрэсліў тоўстым карычневым алоўкам і паставіў напроціў на полі тоўсты клічнік, як бы сцвярджаючы гэтым, што для яго няма пытання ў тым, хто такі доктар Савіч.

На цытаце са сваёй кнігі ён зламаў аловак і шыбаў яго ў кошык. Другі не ўзяў. Чытаў так, раптам сцішаны, засяроджаны, уважлівы. На твары яго не адбіваліся болын ні гнеў, ні раздражненне. Толькі неяк дзіўна ўсё болын і болын аплівалі худыя шчокі і адвісала ніжняя губа, нібы імкнулася дацягнуцца да паперы.

Скончыўшы чытаць, ён згарнуў лісты, паклаў у рэдакцыйны канверт, пераламаў канверт, сунуў у глыбокую кішэню галіфэ і, шырока сігаючы, выйшаў з будынка гарсавета.

Гэтак жа шырока крочыў ён па кабінэце сакратара гаркома, пакуль Тарасаў канчаў размову з загадчыкам аддзела. Тарасаў употай назіраў за ім і здзіўляўся: даўно ўжо ён не бачыў спакойнага Гукана такім устрывожаным.

Не зачыніліся яшчэ дзверы за работнікамі — і Сямён Парфёнавіч нецярпліва і непаважліва кінуў канверт на стол:

— Чытаў?

— Што гэта? — Тарасаў выцягнуў з канверта артыкул, глянуў, падумаў: «Ах, вось што цябе...» І чамусьці зма- ніў: — Не, не чытаў.

А на самай справе чытаў. Рэдактар яшчэ ўчора прыслаў артыкул у гарком.

— Пачытай. Хоць няма чаго чытаць. Дурная фантазія безадказнага пісакі. Знайшоў, ведаеш, нейкую бабу, зна- харку, і на яе блытаным расказе хоча перагледзець гісто- рыю ўсяго падполля...

— Няўжо ўсяго? — як бы здзівіўся Тарасаў, прагля- даючы бегла артыкул.

— Хоча абяліць таго, хто сам сябе счарніў. Адкры- вацель знайшоўся! Але ж не ў гэтым сутнасць... Гісторыя ёсць гісторыя. Шыковіч яе не рабіў. Не Шыковічу яе і перарабляць. Тут небяспечная сама тэндэнцыя. Я табе па- прок кіну, Сяргей Сяргеевіч. Патураеш ты яму. А ён з тых, хто лічыць, што калі партыя развянчала культ Сталіна, значыцца, трэба ўсё перавярнуць дагары нагамі...

— Тэндэнцыя, безумоўна, шкодная,— спакойна зга- дзіўся Тарасаў, праглядаючы апошнюю старонку арты- кула, а потым узяў галаву, глянуў на Гукана і сказаў: — Але я не бачу лагічнай сувязі. Пры чым тут гэтая тэндэн- цыя да таго, што Шыковіч хоча даказаць ды амаль даказ- вае, што ў бальніцы была падпольная група. Ты цвёрда ведаеш, што яе там не было?

Гукан шумна сеў з боку стала, ляпнуў сябе далоньй па грудзях.

— Ды не ў гэтым справа, Сяргей Сяргеевіч! Тут га- лоўнае — метады. Пры такім метады пошукаў любы фа- шысцкі паслугач можа цяпер аб'явіць сябе падпольным дзеячам...

— А хто тут аб'яўляе? — паклаў на артыкул рукі Тарасаў.

— Ды хаця б баба гэтая...

— Суходол? — голас сакратара гаркома раптам стаў жорсткі.— Дзе ж яна служыла? У заразнай бальніцы?! — І рэзка падняўся. Але, мабыць, спалохаўшыся, што можа сарвацца, дастаў папяросу, закурыў і сказаў прымірэн- ча: — Не гарачыся, Сямён Парфёнавіч. А то як бы нам не вярнуцца да старой тэндэнцыі, якая таксама нямала шкоды нарабіла.

Гукан зразумеў, што Тарасаў знаёміўся з артыкулам раней. Не мог ён, так бегла прагледзеўшы, запомніць прозвішчы і абставіны.

«Ясна, Шыковіч узгадняў з ім. Цяпер, безумоўна, Тарасаў будзе падтрымліваць яго. З ім не дамовішся. Трэба ісці ў абком».

— Ты пачытай уважліва. Як ён будзе артыкул. Робіць надзьмутую позу аб'ектыўнага шукальніка. А па сутнасці, рэвізуе рашэнні гаркома аб падполлі.

— Сур'ёзна? — зноў як бы здзівіўся Тарасаў.— Ну, гэта мы паправім.

«Паправім? Няўжо ён збіраецца друкаваць?»

— Ты што, лічыш, што гэтую муру можна друка- ваць?

Тарасаў зноў сеў, падсунуўшы крэсла бліжэй да Гука- на, каб не было так афіцыйна, убок выпусціў дым і, пра- нікліва зазіраючы ў глыбокія чорныя вочы Гукана, спытаў па-сяброўску інтымна, каб выклікаць на шчырасць:

— А што цябе, Сямён Парфёнавіч, так усхвалявала? Жаданне Шыковіча рэабілітаваць Савіча? А калі ён сапраў- ды патрыёт?!

— Сяргей Сяргеевіч, ты далёкі ад нашых партызанскіх спраў. Ты быў на фронце. А я ў самай гушчы варыўся. Ты не ўяўляеш умоў, у якіх мы вялі барацьбу. Акупанты, правакатары, здраднікі. Нарэшце, такія зайцы, якія баялі- ся вушамі паварушыць. А цяпер хочучь выдаць сябе за герояў. Ну, у атрадах, там ясна, на віду ўсё: хто герой, хто баязлівец. А вось тут, у горадзе... Я семнаццаць год разбі- раюся з гэтымі справамі...

«Нічога ты не разбіраешся. Напісаў за цябе Шыковіч кнігу, і ты цяпер выдаеш яе за непагрэшную ісціну»,— падумаў Тарасаў з абурэннем. А сказаў з усмешкай:

— Памруць гісторыкі, Сямён Парфёнавіч, калі ты захо- піш манаполію на ўсе даследаванні.

Гукан зразумеў іронію сакратара, і яна моцна апякла яго. Ен ажно адхіснуўся. Але зрабіў выгляд, што адваліўся на спінку крэсла, прыгладзіў рэдкія валасы, адпарываў амаль весела:

— Ну, з Шыковіча гісторык, як з мяне... паэт.

Тарасаў патушыў у попелыніцы папяросу і адсунуўся разам з крэслам да стала. Быццам абодва работнікі за- хацелі разгледзець адзін аднаго з пэўнай адлегласці.

— А гэта дрэнна, што мы з табой не паэты. На нашых пасадах нам трэба быць паэтамі. Неабавязкова, канешне, рыфмаваць. Рыфмачоў без нас даволі. А вось мысліць паэтычна, шырока і вобразна...— Сакратару самому пада- балася гэтая нечаканая думка, і ён падняўся да акна з на-

мерам трохі пафіласофстваваць. Але Гукан зірнуў на гадзіннік і таксама падняўся:

— У мяне сустрэча з архітэктарамі. Не хочаш папрысутнічаць? Архітэктара блізкая да паэзіі.

— Не, дзякую. Ты ж казаў, вы самі не разабраліся яшчэ. Не буду перашкаджаць вам спакойна разабрацца.

— Дык што з гэтым? — зняважліва кінуў Гукан на стол, дзе ляжаў артыкул.

— Пачытаем. Падумаем. Памяркуем.

— Жывіцкаму пазвані, а то, чаго добрага, пад націскам напорыстага аўтара...

— Не бойся. Без нашай з табой згоды не дадуць.

Застаўшыся адзін, Тарасаў доўга, задумліва курыў каля адчыненага акна, разглядаючы вуліцу, машыны, прахожых. Потым дастаў з сейфа нейкі дакумент, пачаў чытаць яго не сядячы. Зайшла работніца гаркома высветліць нейкае пытанне — ён схаваў дакумент у шуфляду стала. Пагутарыў з ёй, падпісаў паперы. Выйшла — павольна дачытаў гэтыя нейкія паўтары старонкі на машынцы, прагледзеў дакумент яшчэ раз, схаваў яго ў сейф і зноў курыў каля акна.

Сказаў сам сабе сярдзіта:

— Этыка!.. Даволі такой этыкі! Эх, Сяргей, Сяргей, страхуешся. Пасаромейся! Не бойся шышак.

Рашуча падышоў да століка з тэлефонамі, набраў нумар.

— Жывіцкі? Прывет. Што гэта ты марынуеш справадзачу аб злёце ўдарнікаў камуністычнай працы? Заўтра? Ох, аператыўнасць у вас! Шыковіч у рэдакцыі? Папрасі яго зайсці да мяне.

Спытаў адразу ж, як толькі прывіталіся:

— Што будзем рабіць, Кірыла Васільевіч?

— Трэба друкаваць,— пераканана адказаў Шыковіч. — Я ўпэўнены, адгукнуцца дзесяткі людзей, якія дагэтуль маўчалі. Не разумею, Сяргей Сяргеевіч, чаго мы баімся.

— Мы нічога не баімся. Але, можа, варта яшчэ пашукаць?

— Такая публікацыя — даволі распаўсюджаны і плённы метада пошукаў.

Тарасаў на хвіліну як бы задумаўся. Потым энергічна падышоў да сейфа, адчыніў яго, дастаў той дакумент, які паўгадзіны назад перачытваў.

— Хачу паказаць табе яшчэ адзін дакумент. Гэта з той папкі, з якой ты знаёміўся ў Вагіна. Але тады я параіў гэта выняць.

Кірыла амаль з хваляваннем узяў працягнутыя стандартныя лісты, сашчэпленыя, і адразу чамусьці глянуў на другую старонку, на подпіс. Дакумент быў копія, і подпіс, як і ўсё іншае, надрукаваны на машынцы: «С. Гукан, былы камісар партызанскай брыгады імя Чапаева, сакратар Чыгуначнага райкома партыі». Дата: 16/X 1945 г.

Гэта была заява ў органы дзяржаўнай бяспекі. Яна пачыналася словамі:

«Мне стала вядома, што ў горад з Германіі, дзе яна прабыла каля двух год, вярнулася дачка ворага народа і здрадніка, фашысцкага прыслужніка доктара Савіча С. А.— Савіч Соф'я Сцяпанаўна».

Прачытаў гэта Кірыла і адчуў, як кроў балюча ўдарыла ў скроні і ў цемя. Перасохла ў горле. Ён каўтнуў паветра.

Тарасаў як бы ўглыбіўся ў газету, але ўпотаі сачыў за выразам твару Шыковіча.

У заяве характарызаваўся Савіч. Ён не толькі служыў у нямецкай управе, ён яшчэ, выходзіць, правакатар. Меў сувязь з некаторымі падполнычымі. З адным з партызанскіх атрадаў, з якім — не гаварылася. Але ў выніку яго «падпольнай дзейнасці» адзін за адным правальваліся і гінулі нашы людзі, зрываліся адказныя аперацыі. Падпольная арганізацыя вынесла здрадніку і правакатару Савічу смяротны прысуд.

Далей Гукан пісаў, што дачка жыла з бацькам, вяла яго добрую гаспадарку і «мела цесныя адносіны» з гітлераўскімі афіцэрамі, якія ўвесь час кватаравалі ў «гасцінным доме Савіча».

— Подласць! — злосна кінуў Кірыла, скончыўшы чытаць.

— Не абурайся.— Тарасаў падсунуў яму пачак з папяросамі.— Быў час усеагульнай звышпільнасці.

— Але ж можна было даведацца, з якім «камфортам» яны вывезлі яе ў Германію і дзе трымалі там.

— Гэта, бадай, можна было, але, відаць, не хапала часу. Мнагавата было такіх спраў.

Шыковіч прыкурыў і прагна зацягнуўся дымам.

— Дзякую, Сяргей Сяргеевіч. Для мяне ў гэтым дакуменце болын важна другое. Чаму Гукан нічога не сказаў пра тое, што Савіч быў звязан з падполнычымі?

З кім канкрэтна? І з атрадам... З якім? Не сказаў ні тады, калі мы пісалі кнігу, ні цяпер, калі я хадзіў да яго з запіскамі Варавы. Чаму?

— Вось і паспрабуй высветліць чаму. У псіхалагічным плане,— ледзь прыкметна ўсміхнуўся сакратар гаркома.

— Можна сказаць яму пра гэта? — спытаў Кірыла, працягваючы заяву Гукана.

— лепш не адразу. Такі лабавы ход наўрад ці дапаможа знайсці ісціну.

— Прыйдзецца чакаць, пакуль Яраш дазволіць пагаварыць з Савіч. Можа, яна што праясніць.

Яраш шырока замахнуўся. Застракатала катушка. Блешня, зіхатнуўшы на сонцы, плёснула на сярэдзінку ракі. Яраш даў блешні патануць, і плынь аднесла яе і леску яшчэ далей. Нарэшце ён пачаў круціць катушку павольна-павольна. Катушка ледзь чутна папісквала.

Кірыла стаяў крокаў за пяць. Мачаў з абрыву блешню свайго спінінга ў мелкую ваду, з цікавасцю сачыў, як чырвона-срэбная пялёстачка то лажыцца на жоўты пясок, то выскаквае на паверхню.

«Зараз зачэпіць»,— думаў ён пра сябра, пазіраючы, як той павольна круціць — блешня паўзе па дне. Чамусьці хацелася, каб Яраш зачапіўся і адарваў усю леску. Яму абрыдла гэтае бясконцае кіданне.

Сонца з-за ракі біла ў вочы. Лёгкае вецярок шастаў лазнякі. Хацелася сесці ў цяні пад стогам і пагутарыць.

Блешня Ярашава, не зачапіўшы нават ніводнай водарасці, зайграла на мелі.

«Чорт!» — вылаяўся пра сябе Шыковіч.

Яраш зноў гэтак жа прыгожа размахнуўся, далёка закінуў блешню і зноў моўчкі вёў з той жа задумлівай павольнасцю. Кірыла болып не вытрымаў:

— Чаму ты маўчыш?

— Я думаю,— адказаў, не павярнуўшыся нават, Антон Кузьміч.— Я, здаецца, пачынаю разумець сэнс таго, што ты робіш. Пасля твайго расказу...

— Дзякуй богу. Нарэшце дайшло да тваіх заспіраваных мазгоў. Ты павінен заўтра ж дазволіць мне пагаварыць з Зосяй!

— Не! — пагнаў Яраш блешню шпарчэй.— Не! Ты — як азартны ігрок. Табе абы хутчэй выйграць. А ў мяне — жыццё чалавека. Я ніколі не іграю жыццём.

Кірыла размахнуўся і што ёсць сілы не кінуў, а пляснуў блешню ў ваду.

— Ты халодны, што той шчупак! — кінуў ён назад, дзе ў траве сутаргава раздзьмухваў жабы, задыхаючыся ад паветра, светлы рачны шчупак, злоўлены, як ні дзіўна, Шыковічам. Нечаканая ўдача сябра распаліла рыбацкі азарт Яраша, а таму ён і не пераставаў кідаць.

— Не хваліся ты сваім шчупаком. Дрэнь шчупачок. А галоўнае — усё адно дома не павераць, калі я не пацверджу.

— Пайшоў ты... Эскулап! Канавал!

— Мыло, ошэнь мыло,— бяскрыўдна бубніў Яраш, зноў закінуўшы блешню.— А ты ведаеш, што канавал вельмі тонкая прафесія?

— Антон, ты мяне сваім дурацкім спакоем давядзеш, што я нап'юся сёння.

— Выпі ракі.

— А-а, чорт! Дулю ж ты ў мяне з'ясі, а не юшку.— І, шыбануўшы ў траву спінінг, Кірыла з ваяўнічым намерам рушыў да шчупака.

Тады і Яраш кінуўся яму наперарэз, схапіў за рукі.

— Э-э! Што ты дурны — я ведаю. Але выкінуць такога шчупака!

Шыковіч хацеў падставіць яму ножку. Але Антон Кузьміч лёгка падняў мяккі пяціпудовік, панёс да абрыву.

— Астуджу я тваю гарачую галаву.

— Чакай. Вунь на тым беразе людзі. Знарок патаму — цябе пасадзяць.

Яраш адпусціў сябра.

Яны селі на мяккую атаву, звесіўшы ногі з абрыву. І так, ужо сур'ёзна размаўляючы, прасядзелі, пакуль з неба не палілося ў раку расплаўленае золата захаду.

18

Маша, у якой у бальніцы быў разлічаны кожны рух, ускочыла ў палату, як гарэзлівае дзяўчо, вясёлая, узбуджаная. Падбегла да ложка Зосі, прысела, асцярожна і мякка абняла яе.

— Віншую, Соф'я Сцяпанаўна. Цудоўная кардыяграма! Усе лысыя дзяды — кансіліум — гарача віншуюць

Антон Кузьміча. Бліскучая аперацыя! Рэдкая! Хутка мы будзем з вамі танцаваць. Вы любілі танцаваць?

Вялікія Зосіны вочы раптам напоўніліся слязамі.

— Што вы?! — спалохалася Маша.— Я сказала што-небудзь не так?

— Нічога. Не звяртайце ўвагі.— Зося выцерла слёзы рогам новенькай прасціны.— Гэта я так. Я любіла танцаваць. Але я была вучаніца. Мяне не пускалі на вечары. Толькі ў драмгурток.

Яна сумна ўсміхнулася.

«Божа мой! Гэта ж дваццаць год яна як бы і не жыла, — жахнулася Маша, і ёй зрабілася да болю шкада жанчыну.— І цяпер яшчэ ў яе такія сумныя вочы. Каб я ведала, чым можна ўзрадаваць цябе!»

— З заўтрашняга дня за вас возьмецца ўрач лячэбнай фізкультуры.

Зося ў знак удзячнасці ледзь прыкметна кінула галавой.

Да аперацыі яна была больш гаваркая і цікаўная. А цяпер быццам баіцца са словамі страціць сілу, якая павольна вяртаецца да яе.

Сапраўды, Зося з дня ў дзень адчувала прыліў гэтай новай сілы, даўно забытай, і ёй было хораша і... страшна. Ніколі, ні ў гестапа, ні ў лагеры, ні перад аперацыяй, у яе не было такіх прыступаў страху, якія здараюцца часам цяпер. Часта сніцца, што ў яе зноў хворае сэрца, што яна зноў задыхаецца, і яна прачынаецца ў халодным поце і слухае сваё сэрца. Ну вось, зноў яно калоціцца ліхаманкава. Але праходзяць хвіліны — і сэрца пачынае біцца поўна, спакойна, у рукі і ногі вяртаецца здаровая моц.

Ёй хочацца раскажаць пра свой страх Антону Кузьмічу ці Машы, але яна не адважваецца, прымхліва баіцца — не спалохаць бы словамі гэтую дзівосную сілу.

З удзячнасцю, улюбёна глядзіць Зося на Машу, любячы яе залатымі вейкамі і такімі ж незвычайнымі валасамі, і вельмі хочацца ёй сказаць гэтай дзяўчыне сардэчныя словы, сказаць, што палюбіла яе не як бальнічную, а як родную сястру. Але чамусьці і гэтыя словы яна баіцца сказаць. А Маша таксама заварожана, з заміланнем, як на дзіця, глядзіць на Зосю, думае, чым бы развесяліць яе, і пакутуе ад таго, што нічога не можа прыдумаць. Зрэдку яны ўсміхаюцца адна адной вачамі і позіркамі прызнаюцца ў любві.

— Соф'я Сцяпанаўна, хочаце, я пачытаю вам вершы Блока. Антон Кузьміч любіць Блока, і ў яго кабінце ляжыць томік.

Яна згадзілася, ледзь прыкметна кіўнуўшы галавой і заплюшчыўшы вочы.

Узрадаваная Маша пабегла за кнігай. Яна не ўбачыла, як Зося ўздрыгнула ад гэтай нечаканай прапановы. Блока любіў яе бацька і чытаў ёй, малой. Маці не вельмі ўхваляла гэта, раіла Маякоўскага. Яны па-рознаму выходзілі яе, маці і бацька. Маці, напрыклад, каб навучыць яе плаваць, аднойчы выпіхнула з лодкі на сярэдзіне ракі і гэтым так напалохала бацьку, што ў таго ледзь не быў сардэчны прыступ. У дзевятым класе Зося таксама палюбіла Блока.

Пасля вайны яна рэдка думала пра маці. А ў той момант, калі Маша сказала пра Блока, яна чамусьці ўспомніла маці, і сэрца яе, яшчэ не загоенае, сціснулася і зашчымела забытым болям. Маці загінула ў Палыпчы, у жонкі яе брата ёсць паведамленне, у якім горадзе яна пахавана.

Зося падумала:

«Калі я зусім ачуняю, то збяру грошай і з'езджу на яе магілу. Я папрашу кветак з нашага саду. Работніцы ясляў дадуць.— І раптам зноў страх: — Няўжо мяне не пусцяць на магілу маці?»

Прыгадала, што, вярнуўшыся з Германіі, яна не знайшла магілу бацькі, хоць помніла, дзе яго пахавалі, і ёй захацелася плакаць. Яна паспрабавала стрымацца і не здолела — заплакала па-дзіцячы, наўзрыд. Суседка, таксама пасляаперацыйная, слабым голасам спытала:

— Чаго вы? У вас жа ўсё так добра! — Сама яна здагавалася, што ў яе выразалі ракавую пухліну, і з жахам думала, што гэта не збаўленне ад хваробы.

— Калі ласка, не звяртайце ўвагі.— Зося ўсхліпвала і выціралася прасціной.

Вось і гэтага ніколі не было да аперацыі; хворае сэрца яе было чэрствым.

Маша, вярнуўшыся і ўбачыўшы сяброўку ў слязах, спалохалася. Але тая заспакоіла яе:

— Ды не, нічога, Маша, слаўная вы мая. Я проста ўспомніла. Мой бацька любіў Блока.

Пра бацьку яе Яраш забараніў гаварыць. І Маша, каб нічога не адказваць, наўздагад разгарнула томік і пачала чытаць:

В сыром ночном тумане
Все лес, да лес, да лес...
В глухом сыром бурьяне
Огонь блеснул — исчез...
Опять блеснул в тумане,
14 показалось мне:
Мэба, окно, гераіш
Алеют на окне...

Адзін верш, другі, і раптам убачыла, як азарыўся
Зосін твар. Не было ў яе яшчэ такой усмешкі. Невясёлыя
вершы, а смутак з вачэй яе знік. Дзіўна. Ды ім перашко-
дзіла суседка: заплакала яна,

Усё адно Маша выскачыла з балніцы на Вуліцу з над-
звычай узнятым настроем. Свяціла неспякотнае ўжо жні-
веньскае адвячоркавае сонца. Ішлі па вуліцы людзі,
адны — павольна, другія — спешліва. Імчалі аўтобусы,
«Волгі» і «Масквічы».

Маша любіла свой горад. Любіла гуляць у парку, які
лічыцца найлепшым у рэспубліцы. Але адной усё-такі
сумна. Каб сустрэць каго-небудзь вясёлага! Яна ўспомніла
Славіка. Яна думала пра яго і раней. І пра Тараса. Пра
абаіх. Употай чакала, што хтосьці з іх захоча сустрэцца
з ёй.

Але хлопцы не праяўлялі ініцыятывы. Славік, без-
умоўна, несур'ёзны суб'ект, балбатун і нахабнік. Але
Маша не магла забыцца, як ён з першага позірку за-
хапіўся ёю. Ніхто яшчэ так адразу не захапляўся. Ча-
сцей за ўсё яна чула: «Глядзі, якое рыжонце пайшло!»
Гэта яе абражала. А вось Славік, той адразу: «Вы ж
незямная». А яна зямная, звычайная дзяўчына з палескай
вёскі, і ёй, як усякай дзяўчыне, было прыемна пачуць
такі шчыры камплімент. Акрамя ўсяго, яна адчувала
сябе вінаватай — за аплявуху. Не такая ўжо яна «кісей-
ная паненка», каб так абражацца за яго дурную балбатню.

Так, ёй хацелася сустрэцца. Але дзявочы гонар не
дазваляў ёй першай шукаць гэтай сустрэчы.

А тут ёй раптам захацелася зрабіць нешта незвы-
чайнае, гарэзлівае.

Паабдаўшы ў кафэ, яна пайшла ў парк. Размяніла
ў прадаўшчыцы газіроўкі пяцікапеечную манету, папра-
сіла «дзве па дзве». Шчыльна зачыніла дзверцы будкі
аўтамата. Даведалася па 09 тэлефон Шыковіча.

— Ало! — пачулася ў трубцы. Яна пазнала голас
Славіка і не адказвала.

— Ало! — крыкнуў ён. — Што? Правяраеш, ці ёсць

хто дома? На жаль, браток, ёсць я, верны вартавы баць-
кавых мільёнаў. І май на ўвазе — узброены атамнай
пушкай. Але калі ты пазычыш мне пяць рублёў, мяне
тут не будзе. Залазь, рабуй. Хрэн з імі, з мільёнамі!

Маша ледзь вытрымала, каб не зарагатаць ад гэтай
Славікавай тырады невядомому абаненту. Праглынуўш,
смах, яна піснула:

— Уладзіслаў Кірылавіч!

— О-о! — Відаць, яго здзівіў жаночы голас і такі
нечаканы зварот. — Хм... сапраўды, гэта, здаецца, я —
Уладзіслаў Кірылавіч. Я слухаю вас.

— Адна ашоба чакае ваш каля ўвахода ў парк, —
па-старэчы прашамкала Маша.

— Колькі ёй год, ашобе гэтай?

— Шэмадзешат.

— Самы мой любы ўзрост! — засмяўся хлопец.

— Калі вы не будзеце праз пятнаццаць мінут, многа
страціце, — сказала Маша звычайным голасам і павесіла
трубку.

Славік быў упэўнены, што знаёмыя дзяўчаты хочуць
з яго пажартаваць. Але ён ніколі не баяўся апынуцца
ў смешным становішчы. Ён сумаваў у пустой кватэры,
без грошай і ўзрадаваўся выпадку хоць чым-небудзь
забавіцца. Праз дзесяць мінут Маша ўбачыла яго на пля-
цоўцы каля ўвахода ў парк. Яна стаяла па той бок ага-
роджы за кніжным кіёскам і ўпотай назірала. Ён ішоў
павольна, засунуўшы рукі ў кішэні блакітных штаноў.
Трошкі насцярожана азіраўся. Прайшоў раз да варот і на-
зад, заглядаючы спачатку ў твары дзяўчат, потым —
пажылых жанчын, нарэшце і бабуль не стаў мінаць.

Машу гэта смяшыла. На яе з цікавасцю пазіралі:
адна, а такі гарэзлівы выраз яе твару, такія чорцікі ў
вачах.

Так яна памучыла яго мінут пятнаццаць. І толькі
калі ўбачыла, што цяпенне яго вычарпалася і ён энер-
гічна рушыў у парк, яна пайшла насустрач — на выхад.
Ішла спешліва, глядзела ўбок — на партрэты перадавікоў
вытворчасці. Была ўпэўнена, што міма яе ён не пройдзе.
Сапраўды, хутка пачула яго радасны вокліч:

— Маша!

Яна спынілася, зрабіла здзіўленыя вочы, нібы не
пазнавала яго. Ён працягнуў руку. Яна не падала сваю.
Але Славік не збянтэжыўся.

— Гэта ты званіла мне?

— Я званіла вам? І не думала! Многа ў вас самаўпэўненасці, таварыш Шыковіч.

— Нейкая бабуля назначыла мне спатканне.

— То і чакайце вашу бабулю.

— На д'ябла мне яна! Я рады, што сустрэў... вас — Славiк раптам страціў сваю смеласць і не адважваўся казаць «ты». Тут яна здалася яму яшчэ больш прыгожай, чым там, на дачы. Вельмі захацелася, каб Маша засталася з ім, пайшла ў парк. Няхай бы паглядзелі яго даўнія сябры і пазайздросцілі: якая дзяўчына з ім!

Але Маша глянула на ручны гадзiннiк так, быццам давала зразумець, што яна спяшаецца. Ён нясмела ўзяў яе за руку, каб утрымаць.

— Вы крыўдуеце на мяне? Я прашу прабачэння. Я не крыўдую на вас за аплявуху. Я гатовы атрымліваць па аплявусе кожны дзень, абы быць з вамі. Хадзем пагуляем.

— Каб вы зноў сказалі якую-небудзь брыдоту?

— Клянуся. Я адкушу сабе язык, калі з яго сарвецца хоць адно непрыстойнае слова.

Маша ўсміхнулася. Усё-такі ён пацешны, гэты балбатліва-галантны хлопчык. З ім не засумуеш. Гэта той вясёлы чалавек, якога ёй хацелася сустрэць пад свой сённяшні настрой.

— Веславаць вы ўмееце? На лодцы пакатаеце? — неспадзявана для Славiка, весела і проста, як малая, спытала Маша.

Славiк не ўзрадаваўся, што яна згадзілася. Ён пахаладзеў: у яго кішэні было ўсяго некалькі капеек. 0, якія эпітэты паслаў ён у той мiг бацьку, які не даваў яму цяпер ні капейкі. Ды і сяброў па брыгадзе ўспомніў:

«Самі, чэрці, па дзве сотні калупаюць, а мне далі ў аванс вучнёўскіх пятнаццаць рублёў. Вось табе роўнасць і брацтва!..»

Ён ляпнуў далоняй па нагруднай кішэні сваёй моднай, навыпуск, жоўта-блакітнай сарочкі.

— Чорт, я забыўся захапіць грошы. І дакумент.

Маша прыхавала ўсмешку, успомніўшы яго прызнанне па тэлефоне ўяўнаму рабаўніку.

— У мяне ёсць грошы,— паказала яна сумачку і пажартавала, нечакана перайшоўшы на «ты»: — Я буду эксплуатаваць цябе.

— 0, з вамі я згодзен плыць хоць да Чорнага мора. Вы былі б маім сонцам і маяком.

— Пайшлі,— сказала яна.— А то на нас звяртаюць увагу.

Славiк толькі цяпер убачыў, што яны стаяць пасярод праходу ад плошчы да варот парку, што навокал многа людзей, і схамянуўся, што ён гаворыць залішне гучна.

Чоўны былі ў разгоне. Прышлося чакаць. Маша аддала яму сумачку, скінула басаножкі і хадзіла па мелі. Зайшоўшы глыбей, яна чуць прыўзняла сукенку, і Славiк любавалася яе прыгожымі каленямі з залатымі кропкамі радзімак. Ён стаяў на беразе паважны, сцішаны, з сумачкай у руках і з нейкім салодкім страхам адчуваў, што ў галаве яго як бы ўтварылася шчыліна і праз яе выцякаюць тыя скептычна-насмешлівыя словы, якія былі запасены там на ўсе выпадкі і якімі ён вельмі спрытна ўмеў адгароджвацца і ад сур'ёзнага і ад смешнага. Ён падумаў, што сябры, напэўна, кпілі б з яго, каб убачылі ў такім стане — вартаўніком дамскай сумачкі, нібы ён верны муж суровай жонкі. Але адчуваў, што, каб Маша сунула яму ў рукі і басаножкі, ён з прыемнасцю трымаў бы іх, не баючыся ніякіх кпінаў. Чаго не зробіш для такой дзяўчыны!

Яна пырнула на яго вадой. Ён адскочыў.

— Здымай чаравікі!.. Закасвай свае модныя штаны і лезь у ваду. Так прыемна!

— Мы на лузе пакупамся. Згода?

— Я без купальніка.

Любой другой дзяўчыне ён, напэўна, адказаў бы: «Тым лепш». Або пачаў бы «філасофстваваць»: «Гэта ўмоўнасць. Чалавецтву пара выкінуць сарамлівасць, як шкодны перажытак мінулага». А Машы ён не сказаў ні таго, ні другога. Не, не пабаяўся, помнячы аплявуху. Стрымала нейкае інакшае, зусім яшчэ не знаёмае яму пачуццё. Ён трохі ўжо пачаў злаваць на сябе за такую нязвыклую разгубленасць. З нецярпеннем чакаў чоўна і злаваў на ўсіх, хто праплываў міма.

«Якога д'ябла без патрэбы плаваць? Вунь тумба якая! Яшчэ за вёслы села. Каб ты перакулілася!»

Прышла маторка, і хвалі, пацалаваўшы Машыны ногі, пакаціліся на нясок. Дзяўчына стала тварам да сонца, грацыёзна падняла рукі, папраўляючы капуп залатых валасоў.

— Паглядзі, які прыгожы адгэтуль чыгуначны мост. І лёгкі-лёгкі. Здаецца, можна ўзяць яго на рукі і панесці. Табе не хочацца падняць яго?

— Не, мне хочацца ўзяць на рукі цябе.

Яна пагразіла пальцам.

— Дамовіліся, што ты не будзеш крыўляцца. Я не люблю.

А ён зусім не крыўляўся. Яму сапраўды ў той міг нясцерпна хацелася падхапіць яе на рукі і панесці ў невядомую даль, ад людскіх вачэй, дзе б яны маглі застацца адны.

Нарэшце яны атрымалі лодку...

Славiк, паказваючы сваю радасць і сілу, адразу адмастка так шырока замахнуў вёсламі, што лёдзё не ўрэзаўся ў другую лодку.

— Асцярожна! — упікнула Маша, яна сядзела на карме. — І не туды. Туды, — паказала ўверх па цячэнні. — Я ж сказала, што буду эксплуатаваць.

— А я хацеў да Чорнага мора.

— Не, лепш ужо да Балтыйскага. Вёрст трыста правалачэш па сушы. Так рабілі нашы продкі. Яны былі сапраўднымі рыцарамі. Не тое, што ў наш час.

Славiк, не дужа натрэніраваны вясляр, хутка адчуў, як нялёгка веславаць супраць, здаецца, непрыкметнай, а ў сапраўднасці даволі моцнай плыні ракі. Павольна праплылі зарослыя кустамі чаромхі і каліны абрывы парку, няхітрыя збудаванні і дэбаркадэры прыстані з закапцелымі стомленымі параходзікамі каля прычалаў. На высокай кручы над прыстанню, за старымі таполямі, бялелі новыя дамы.

Маша не толькі любіла горад знутры, яна любіла глядзець на яго адгэтуль, з ракі, а яшчэ лепш здалёк, з насыпу акружнай дарогі, і з таго вунь гаю, да якога ёй хочацца даплыць. Няхай папацее гэты шукальнік лёгкіх прыгод! Яна, задумліва чэрпаючы ў жменю ваду, глядзела на горад.

Модная Славiкава сарочка змокла ад поту і пакамечылася. Пот заліваў вочы, але, каб не выдаць сваёй слабасці, хлопец не кідаў вёслаў. Расла злосць на сябе: піколі яшчэ ён так па-дурному не выстаўляў сябе перад дзяўчатамі. На нейкі момант з'явілася тое ж пачуццё, што і да Ніны: адпомсціць гэтай рыжай чарадзеіцы за такое сваё ўніжэнне.

«Вытры пот, дурань!» — весела і лагодна думала Маша. Настрой яе яшчэ болей харашэў. Не марна згіне вечар. Будзе што ўспомніць. І раскажаць. Каму? Ці не раскажаць заўтра Соф'і Сцяпанаўне?

— Слава, заспявай што-небудзь.

Гэта быў амаль ужо здзек: як ён мог спяваць, так вяслюючы!

— Я п'ю толькі п'яны, — прахрыпеў хлопец без усмешкі.

Яна зразумела, што даволі, бо цяпенне яго вычэрпваецца, і закамандавала:

— Права руля. Да тых кустоў. Адпачнём.

Славiк азірнуўся і «высушыў» левае вясло. Лодка крута павярнула да берага, уткнулася носам у травяністую купіну. Ён, закінуўшы вёслы, выскачыў першы, выцягнуў нос лодкі на бераг. Яна, сыходзячы, падала яму руку. Ён рэзка пацягнуў яе да сябе, схапіў на рукі, лёгка падняў, цяжка дыхаючы; паспрабаваў цалаваць, нягледзячы на тое, што міма праплывалі другія лодкі.

Маша далонямі ўперлася яму ў твар, у вусны. Ён пацалаваў халодную ад частага мыцця спіртамі і эфірамі далоню. Дзяўчына спрытна, як рыбіна, выслізнула з яго абдымкаў. Адскочыла. З нядобрымі вачамі Славiк ступіў да яе. Яна не адступала. Стаяла ў ваяўнічай позе, залажыўшы рукі за спіну.

— Ну!.. Паспрабуй! Атрымаеш такую аплявуху, што апынешся ў рацэ. Не лезь са сваімі пацалункамі... пакуль што...

Гэтае «пакуль што» неяк адразу астудзіла разгарачанага і ўзлаванага цяжкім веславаннем хлопца.

— Пакуль што? А калі можна будзе?

— Ніколі!

Ён весела засмяўся.

— Ніколі? Тады дазволь цяпер пацалаваць хоць край сукенкі. Ці твой пальчык. Адзін. Любы з дваццаці.

Яна таксама не стрымала ўсмешку.

— Блазен! Калі-небудзь ты моцна пагарыш за свае дурныя жартачкі.

Яна з апаскай абышла яго, ускочыла ў лодку, села за вёслы.

— Адпыхні.

Лодка захісталася. Славiк стаяў ззаду, трымаючы раўнавагу, дыхаў ёй у патыліцу, у залатыя косы. Як яму хацелася пацалаваць іх. Што за ліха! Ніколі яшчэ яму не хацелася так пацалаваць ніводную дзяўчыну, хоць цалаваўся ён з многімі. Яна як бы адгадала яго намер.

— Праходзь на карму. Але да мяне не дакранайся,

а то будзеш за бартом.— Пасунулася на лавачцы, адхілілася ўбок. Але калі лодка, якую круціла плынь, хіснулася, схапіла яго за руку, падтрымала.

Яна скіравала не ўніз, а таксама ўверх і веславала лёгка, роўна, спорна. Славiк, зразумеўшы, што яна знарок здэкавалася з яго, надзьмуўся, ужо зусiм сур'ёзна думаючы, як бы ёй адпомсціць.

Але яна сказала проста, па-сяброўску.

— Ты, дурань, траха не сапсаваў мне настрой. А ў мяне сёння такi настрой!

— Ад чаго гэта?

— Не ведаю. Быў кансіліум у Савіч. Сэрца яе ўсе прафесары прызналі нармальным. Цудоўная аперацыя! Антона Кузьміча віншавалі.

— А хто гэты Савіч?

— Гэты! Соф'я Савіч! Няўжо ты нічога не ведаеш? — вельмі здзівілася Маша.— Табе Яраш не расказваў?

— Ты думаеш, я з Ярашам штодня п'ю чай?

— А бацька твой?

— Бацька заклапочаны, каб перавыхаваць мяне.

— О, я табе раскажу.

Яна павярнула лодку назад, уніз па плыні, і, амаль не вяслюючы, толькі накіроўваючы, каб не круціла, пачала расказваць, што ведала, пра Зосю, пра яе бацьку, пра Яраша, Тараса. Славiк слухаў як казку, без скептыцызму, удумліва, забыўшыся на сваю крыўду і ўсе iншыя пачуццi. Калі яна дайшла да аперацыi, ён недаверліва спытаў:

— Ты сама бачыла, як ён дабраўся да сэрца?

— Дзiвак! Я аперацыйная сястра. Ты ведаеш, што робіць аперацыйная сястра?

Ён засаромеўся свайго пытання.

Дзiўна, яе расказ не проста зацікавіў хлопца. Ён неяк зусiм з iншага боку адкрыў яму самую Машу. Пры першай сустрэчы і цяпер ён глядзеў на яе як на незвычайную, па-свойму цікавую і прыгожую, дасціпную і вясёлую дзяўчыну, з якой прыемна правесці час. Ён не ўнікаў у сутнасць яе прафесii і ў самую сутнасць як чалавека, які трохi больш пажыў і, безумоўна, значна больш пабачыў. Цяпер ён адчуў гэта, і ў яго з'явілася павага да яе — такая, як да Яраша, да Тараса, да Галыгi, да ўсiх, хто меў цікавую і карысную, на яго думку, для людзей прафесію і цвёрдыя погляды на жыццё.

Машу здзівіла, крыху спалохала і нават расчаравала,

калі пасля катання Славiка быццам падмянілі. Пакуль яна разлічвалася і забірала дакумент, ён стаў сур'ёзны да паважнасці, рахмана-сцішаны і ветлівы. Можа, таму позна ўвечары, каля яе кватэры, яна не вырвала сваёй рукі і не абурылася, калі ён раптам на развітанне сціснуў яе тонкія пальцы, нахіліўся і пацалаваў iх.

Ёй упершыню быў прыемны такi пацалунак.

19

А на другi дзень ёй пазваніў Тарас. У бальніцу. Яна толькі скончыла з хiрургам Лапацінай аперацыю. Дзяжурная па аддзяленню сястра паклікала яе да тэлефона, амаль таямніча паведаміўшы:

— Трэці раз звоніць.

Маша падумала, што гэта Славiк, і пайшла незадаволеная, сярдзітая, збіраючыся добраўка прабраць яго.

Ды раптам зусiм другi голас, усхваляваны да невыразнасці:

— Маша? Маша! Я прашу прабачыць. Можа, адарваў вас ад работы? Прабачце. Гэта Тарас... Маша... Помніце? Ну, Ганчароў.

Яна павіталася сур'ёзна, стрымана:

— Добры дзень, Тарас.

Ён ажно засмяяўся ад радасці, што яна помніць яго.

— Добры дзень, добры дзень... Маша! Вы прабачце.— І раптам выпаліў на адным дыханні: — Я запрашаю вас на канцэрт Дзяржаўнай капэлы ў клуб Ленiна. Сёння ў восем.

Яна анямела ад нечаканасці. Успомніла, што паабяцала Славiку сустрэцца з ім. Яна ніколі не была такой ветранай, каб ад аднаго бегчы да другога. Праўда, да яе раней не надта заляцаліся. І раптам два такiя хлопцы, розныя і цікавыя! Каго ж выбраць? Адмовіцца ад спаткання з Тарасам ды яшчэ ў канцэрце, на які немагчыма дастаць білетаў? Не, не, не.

Пра Тараса яна думала больш, чым пра каго другога. Падвесці Славiка? Яму можна пазваніць. Не, не трэба і званіць. Няхай пабудуе па парку. У яго залішне самаўпэўненасці, хоць учора пад канец ён і быў сур'ёзны. Няхай не думае. Ёй зрабілася смешна, калі яна ўміг уявіла, як Славiк будзе шукаць яе. Два дні, учора і сёння, быццам нейкі вясёлы чорцік штурхаў яе на гарэзлівыя ўчынкi.

Пакуль мільгалі гэтыя думкі, яна чула, як цяжка дыхаў у трубку Тарас.

«Хвалюецца... Няўжо хвалюецца?»

Адказала весела, гучна:

— Дзякую, Тарас. Я з прыемнасцю пайду з вамі. Дзе мы сустрэнемся?

Ён задыхнуўся ад шчасця:

— Дзе хочаце.

— На пераходным мосце. А палове восьмай. Добра?

Яна палажыла трубку і вясёлымі вачамі пераможна агледзела сваіх калег — маладога ўрача і дзвюх сяцёр.

— Хто гэты Тарас? — спытала адна, старэйшая, замужняя і незадаволеная сваім замужжам.

— Ярашаў сын.

— Антона Кузьміча? О-о!

— Нішто сабе!

— Цэліш правільна!

Маша засмяялася. Яна, напэўна, зарагатала б, каб ведала, што адбылося на заводзе.

Славiк з'явіўся на працу такі шчаслівы, нібы за ноч ён засвоіў усе таямніцы зборкі і заняў месца брыгадзіра ці нават начальніка цэха. Да гудка частаваў хлопцаў «Казбекам».

— Ого! Ці не атрымаў ты спадчыну? — пажартаваў Косця.

Славiк кінуў Тарасу між іншым:

— Табе прывет.

— Ад каго?

— Адгадай.

— Што мне гадаць!

— Ад Машы.

— Ад той?

— Ад той.

— Дзе ты яе бачыў?

— Сустрэў на вуліцы. Яна пыталася пра цябе.

Ён не схлусіў. Маша сапраўды пыталася ў яго пра Тараса.

Косця адразу ж, як толькі адышлі ўбок, накінуўся на свайго брыгадзіра:

— Ну што, не казаў я табе? А ты — вось.— Ён моцна і злосна стукнуў сябе кулаком у лоб.— Я ж бачыў, што яна не зводзіла з цябе вачэй. Дагэтуль не сустрэцца! Аблавух! А яшчэ ў арміі служыў. Памрэш ты халасцяком.

Тарас не крыўдзіўся і не адбіваўся. Ён думаў пра Машу. Яму вельмі хацелася сустрэцца. Але як гэта зрабіць?

— Ведаеш што? — не адставаў між тым Косця.— Я аддаю табе свой білет на сённяшні канцэрт. Запрасі яе.

— Як?

— У дваццатым стагоддзі існуе тэлефон, майстар. Калі ты баішся, я пазваню ад твайго імя.

Рэдка калі Тарас адрываўся ад работы. А то раптам знік да абеду на добрыя паўгадзіны.

У яго, як у намесніка сакратара, быў другі ключ ад пакоя камітэта камсамола. Падпільнаваўшы, калі сакратар пайшоў на чарговую нараду ў райком, ён нырнуў у пакой. Можа, дзесяць разоў падымаў тэлефонную трубку і клаў назад, часам набраўшы тры лічбы з чатырох. Па-першае, баяўся наскочыць на бацьку. Кніжка і даведачная станцыя паведамлялі той жа нумар, па якім ён званіў Ярашу. Урэшце адважыўся, вырашыўшы, што калі нават трубку возьме і бацька, то ён усё адно папросіць паклікаць Машу. Што тут такое? Бацька — тэта нават лепш, бо ён, на жаль, не ведае прозвішча дзяўчыны.

Адгукнуўся жаночы голас.

— Паклічце, калі ласка, аперацыйную сястру Машу.

— Літвін? Яна на аперацыі.

Так, так, гэта яна Літвін, ён бачыў гэтае прозвішча ў Ярашавых паперах — апісаннях аперацый.

Другі раз ён званіў смялей, чамусьці ўпэўнены, што яе не паклічуць. Трэці раз, пасля абеду, зусім смела. Але калі пачуў і пазнаў яе голас, то спалохаўся, пачаў заікацца.

З'явіўся ў цэх як удачлівы змоўшчык. Прашаптаў аднаму Косцю:

— Запрасіў.

— Згадзілася?

— Ага.

— А што, не казаў я табе? Заяц! Будзеш тыдзень паіць мяне півам.

Але самае смешнае, што Косцю не прыйшлося ахвяраваць у імя дружбы сваім білетам. Ад канцэрта адмовіўся Славiк. У канцы змены ён з посным выразам твару сказаў:

— Нешта маці званіла, прасіла прыехаць на дачу. Хлопцы, хто прадасць мой білет?

— Дай мне,— падскочыў Косця.— Да мяне сястра прыехала. Сама ў калгасным хоры спявае.

У хлопцаў былі дарагія месцы, у другім радзе. Апануты яны, як дыпламаты: у новых гарнітурах. Косця і Генрых нават у чорных, па апошняй модзе, у Генрыху і гальштук — бабачка; блішчалі манжэты накрухмаленых сарочак, зіхацелі дарагія запанкі. Ішлі па зале ўсе разам. Яна сярод іх — як вогненная кветка. Менш бачыла вачамі, больш адчувала аголенымі рукамі, шыяй, патыліцай, спіною, што яе працінаюць позіркамі, разглядаюць усе: мужчыны — з захапленнем, з цікавасцю, жанчыны — з рэўнасцю, асуджэннем, скептыцызмам, пагардай. Гіпноз сочень вачэй моцна і незвычайна хваляваў: радаваў і страшыў.

Добрая палавіна залы — музыкальная публіка, яны калі не былі знаёмы паміж сабой, то помнілі адзін аднаго па сустрэчах на канцэртах, у тэатры. Натуральна, што іх зацікавіла група добра апанутых маладых людзей, якія прабіраюцца да пярэдніх радоў.

— Хто? Адкуль? — пытаўся шэптам, сусед у суседа.

— Ды гэта з кінагрупы, што фільм на рацэ здымаюць, — адказаў адзін з тых, што ведаюць усё на свеце.

— Актрыса?

— Як прозвішча?

Маша пачула гэта. І Косця, які ішоў побач, пачуў. Дакрануўся да яе рукі:

— Чулі?

Маша нервова засмяялася. Ёй зрабілася яшчэ больш весела ад таго, што яе прымаюць за кінаактрысу. Але чамусьці боязна, быццам перад адказным экзаменам. Яна так навучылася трымацца сярод людзей, самых розных! І ў тэатры — хіба ўпершыню! А вось жа хваляецца. Чаму?

Перад канцэртамі яна з хваляваннем, першы раз у жыцці, ішла ў лепшую цырульню горада, каб зрабіць прычоску. І нечакана для самой сябе выявіла такую патрабавальнасць, што малодшая майстрыца мусіла перадаць яе старшай, а тая пакрыўджана сказала:

— Ляціце, мілая, у Маскву рабіць сваю прычоску, калі вам не падабаецца ў нас.

Толькі сеўшы ў крэсла паміж Тарасам і жонкай Лапаціна, схаваўшы плечы і рукі, Маша супакоілася.

Адкрылася заслона. Ва ўсім белым, як лебедзі, стаялі праз усю сцэну паўсагнутай шарэнгай спявачкі. Над

імі ўзвышаліся ў два ярусы спявакі, у нацыянальных кашулях, у чорных сурдутах.

З-за куліс выйшаў стары. Сівыя валасы, сівая, прыгожая, на клін, бародка, высакароднае інтэлігентнае аблічча і зусім маладая настава каранастага цела, зацягнутага ў чорны фрак і бслы камізэль. Ішоў ён лёгка, ступаў мякка. Пакланіўся зале. Яму горача запляскалі.

Маша падумала, што сам выгляд гэтага чалавека абяцае штось харошае, прыгожае.

Ён павярнуўся да хору. Падняў дзве рукі, і на нейкі міг усё замерла. Ён лёгка павёў правай рукой — і палілася песня.

Машы нават спачатку здалася, што спявае не хор, што спяваюць недзе там, за сцэнай, на вуліцы, у полі. Яна ўпершыню чула капэлу — спеў без музыкальнага суправаджэння. Калі песня нарасла, наблізілася і было бачна, што спяваюць усе харысты, Маша слухала заварожаная, але не бяздумная. Думкі ляцелі, як іскры: то па адной, то роем, згасалі адны, успыхвалі другія. То вясёлыя — яна ўспомніла Славіка. То сумныя — і яна не бачыла сцэны, хору, а праз затуманены зрок убачыла маці: вось яна, вярнуўшыся з калгаснага поля, гне спіну на сваім гародзе. Бясконца ў працы! На нейкі момант дзяўчыне стала сорамна, што яна заплаціла гэтулькі за сваю шыкоўную прычоску. Маці жажнулася б, каб даведалася, што яна столькі плаціць за такую непатрэбшчыну. Якая пані! «Рыжоце такое!»

«Заўтра я пашлю вам грошы, слаўныя мае, — звярталася яна да маці і малодшых сястры і брата. — Не круйдуйце на мяне. Я добрая. Я люблю вас».

Потым падумала, што яна разумее рухі гэтага дзівоснага чалавека на сцэне. Яны — як у Яраша. Такія дакладныя. Адзін няправільны рух, адна памылка, і смерць: там — чалавеку, тут — песні.

— Бачылі, які чарадзеі? — нахіліўся да яе Тарас.

— А? Але, — яна ўдзячна паклала сваю руку на яго.

Яна тут жа, з новай песняй, забылася на гэта. А ён баяўся паварушыцца. Ён нічога не чуў і нічога не бачыў, толькі адчуваў яе халаднаватую руку.

На перапынак яна выйшла трохі як бы засмучаная — задумлівая, маўклівая. Хлопцы, яе спадарожнікі, круціліся вакол і рознымі спосабамі памагалі Тарасу развесіліць яе. Ажно Вера прыраўнавала свайго Лапаціна і адцягнула ўбок.

В буфеце яны частавалі яе шампанскім, лепшым марожаным і самымі дарагімі цукеркамі.

З нейкай прычыны яна спытала:

— Гэта ўся ваша брыгада, Тарас?

— Не. Яшчэ Славік.

— Які Славік? Той? — вельмі здзівілася яна. — Ён хіба ў вас?

— Мы ўзялі яго вучнем. Хочам зрабіць чалавекам, — адказаў Ходас.

— А дзе ён цяпер?

— Нешта маці пазваніла. Паехаў на дачу.

Маша незнарок праліла на стол шампанскае і зарагатала. Яны не ведалі, чаму яна смяецца, і таксама смяяліся. На іх звярталі ўвагу.

20

Гукан амаль спалохаўся, калі сакратарка паведаміла, што да яго хочуць з'айсці Яраш і Шыковіч. Хутка падняўся з крэсла, перабіраючы паперы, як бы шукаючы самую патрэбную.

— Скажы, што я заняты.

Гэта была праўда: пільныя справы, нарады падганялі ў той дзень адна адну. Але ён тут жа сцяміў, што не прыняць Яраша, дэпутата гарсавета, старшыню камісіі, і Шыковіча, таксама дэпутата, было б болып чым неразумна. Можна адкласці размову, калі яна ў іх доўгая, але не пусціць у кабінет...

Ён спыніў дзяўчыну, здзівіўшы яе парушэннем сваёй звычайнай паважнасці, памяркоўнасці.

— Не, не... Няхай заходзяць. Калі ласка, — сказаў мітусліва, разгублена, а сам думаў:

«Абодва. Без званка. Не папярэдзіўшы. Што ім трэба?»

Намеснік яго, Кушнер, з якім яны працавалі над пісьмом у Дзяржплан, падняўся, каб пайсці. Гукан і яго спыніў:

— Не, не... Застанься.

Пайшоў да дзвярэй, шырока і прыветліва расставіўшы рукі, нібы хочучы абняць яшчэ нябачных гасцей.

— Ну, ну!.. Каго я бачу! — выгукнуў ён, калі ў дзвярах з'явілася мажная постаць Яраша. — Прашу, прашу. А то вы, Антон Кузьміч, старшыня камісіі, а ў гарсавет заглядаеце рэдка. Дый ты, Кірыла, даўно ўжо не быў, —

паціскаючы руку Шыковічу, усміхнуўся Гукан. — Усё ездзіш? Шукаеш герояў?

— Шукаю, — адчуўшы хітра схаваную іронію ў Гуканавых словах, сур'ёзна і цвёрда адказаў Шыковіч.

— Прашу, прашу, — паказваў на мяккія крэслы каля рабочага стала Гукан.

Калі яны прывіталіся з Кушнерам і селі насупраць адзін аднаго, Гукан зірнуў на вялікі гадзіннік, што стаяў у куце, даючы зразумець, што на доўгія размовы ў яго часу няма. Спытаў напалову з жартам:

— Які клопат звёў разам медыцыну і літаратуру?

Яраш сказаў проста, без дыпламатыі:

— Сямён Парфёнавіч, трэба памагчы аднаму чалавеку.

— Трэба — паможам. Калі хадайнічаюць два дэпутаты...

— Жанчыне, — сказаў Шыковіч, зазіраючы старшыні ў вочы.

Гукан увесь час, з самага парога, адчуваў, што Шыковіч не зводзіць з яго вачэй, і гэтыя дапытлівыя позіркі — «Што ён хоча ўбачыць?» — нервавалі яго.

— Тым болып неабходна памагчы.

— Трэба невялічкая, на адзін пакой, але асобная кватэрка.

Гукан ціха свіснуў:

— Таварышы дарагія, дэпутаты мае, вы не ў курсе нашых кватэрных спраў.

— Жанчына ў бальніцы. Пасля цяжкай аперацыі.

— На сэрцы, — падказаў Шыковіч, разглядаючы на гэты раз Гуканавы рукі, у якіх ён круціў тоўсты зялёны аловак.

— Яшчэ адна аперацыя на сэрцы? — зацікаўлена спытаў Кушнер, падняўся з крэсла каля стала для пасяджэнняў, дзе было прымасціўся, каб не нерашкаджаць размове, падышоў да Яраша. — Што ў яе — нікога няма родных?

— Няма.

— А дзе яна жыла да аперацыі?

— Наймала прыватны куток. На ўскраіне. А ёй цяпер неабходны меднагляд.

— Безумоўна, — згадзіўся Кушнер і паківаў галавой. — Выпадак цяжкі. Трэба нам падумаць, Сямён Парфёныч.

Гукан падсунуў да сябе вялікі настольны каляндар, нацэліўся ў яго алоўкам:

— Як яе прозвішча?

— Савіч, Соф'я Сцяпанаўна,— хутка адказаў Кірыла, ва ўпор глядзячы на старшыню. Аловак уздрыгнуў. Расшырыўся вузкі твар каля вачэй і тут жа звузіўся — шчокі аплылі ўніз. Абяскаровіліся глыбокія залысіны. Гукан залішне доўга не ўзнямаў вачэй. А потым схамянуўся, хутка глянуў, і нешта нахшталт сумнай усмешкі скрывіла яго вусны:

— Гэта не таго Савіча?

— Таго,— жорстка адказаў Кірыла.

— Яна прапісана ў нас? — спытаў Гукан абыякавым голасам.

— Чатыры гады жыве. І працуе.

Шчокі аплылі яшчэ раз — нібы пад гладка паголенай скурай перакочваліся нейкія валікі.

«Чорт! — вылаяўся Сямён Парфёнавіч у думках.— Трэба міліцыі накруціць, каб такіх без майго дазволу не прапісвалі».

Ён падняўся, выпрастаўся на ўвесь рост, быццам узлез на п'едэстал, засунуў рукі глыбока ў кішэні штаноў. Сказаў афіцыйна і катэгарычна:

— Што ж... Паглядзім. Можа, возьмем на чаргу.

— Не будзь бюракратам! — амаль пагрозна папярэдзіў Шыковіч.

Гукана ашаламілі не столькі словы, колькі тон, тое, што «пісак гэты» вось так да яго — на «ты».

— Дзён праз дзесяць Савіч можна выпісаць,— спакойна паведаміў Яраш і наскон чаравіка наступіў сябру на нагу, каб той трымаўся спакойней.

— Праз дзесяць дзён, Антон Кузьміч, і размовы не можа быць.— Гукан звяртаўся цяпер толькі да хірурга.— Што вы! Ды яшчэ асобная... Такіх і кватэр няма для аднаго чалавека. Ёсць дзяржаўная норма.

— Тады яна зойме свой дом. Судовага рашэння аб канфіскацыі маёмасці няма. Дом належыць ёй,— сказаў Шыковіч, глядзячы ў гэты раз не на Гукана, а на Яраша.

— Яслі? — на міг аслупянеў старшыня, а потым шырока махнуў рукамі, як журавель на ўзлёце крыламі, і закрычаў, здавалася, ўзрадавана: — Цудоўна! Цудоўна! — Да Купшера: — Ты чуў? Выкінем на вуліцу дзяцей! Сотню дзяцей! І аддамо дом, у якім, дарэчы, амаль нічога

не засталася Савічавага, ён перабудаваны і надбудаваны намі з табой... аддамо гэты дом — каму? Дачцэ...

— Віна Савіча не даказана! — злосна перапыніў яго Кірыла.

Гукан шырокімі крокамі выйшаў з-за стала і стаў перад Шыковічам у непакіснай паставе, з цвёрдасцю і жорсткасцю ў твары.

— Не, таварыш Шыковіч, даказана! Вельмі добра даказана! Усімі органамі. А вы не думайце, што калі знайшлі нейкую знахарку і яна напляла вам казак, дык вы ўжо ўсё даказалі, зрабілі пераворот у гісторыі падполля. Вы наіўны чалавек, Шыковіч. Для мяне цяпер ясна, чаму напісаны ваш артыкул. Як толькі паявілася гэтая асоба...

— Пра асобу гэту ты памаўчы.— Кірыла хацеў сказаць: «Хто, як не ты, загнаў яе ў Сібір?», але Яраш зноў штурхануў яго нагой.

Антону Кузьмічу хацелася патушыць гэтую нечаканую ўспышку. Цяпер галоўная мэта — кватэра. Ён даў сабе слова любымі сродкамі вырваць для Зосі пакой, і сварыцца з Гуканам зусім не ўваходзіла ў яго планы.

— Не прэтэндуе яна на дом,— сказаў ён.— На ліха ёй той дом!

— А вось камуніст, работнік рэдакцыі прэтэндуе.— Гукан адступіў ад Шыковіча, павярнуўся да свайго намесніка.— Дзеля гэтага ён гатовы выкінуць дзяцей... Чаго хочаш... Абы даказаць сваё...

«Ох і дэмагог, сабачы сын. Выдаў бы я табе»,— думаў Шыковіч, але пад выразнымі позіркамі і жэстамі сябра маўчаў.

— А чаму, сапраўды, мы не можам даць кватэру гэтай жанчыне? — неспадзявана для Гукана спытаў Кушнер. Ён не ўсё зразумеў са спрэчкі, але, чалавек сумленны, прасты і шчыры, адчуў, што праўда на баку хірурга і пісьменніка, што жанчына гэтая мае ўсе правы на кватэру.

Гукан аж крутнуўся на адной назе — да намесніка:

— Ты можаш даць?

— Магу,— з добрай усмешкай адказаў Кушнер.— Роўна праз тыдзень рачнікі здаюць дом па Элеватарнай. Напішам ім гарантыйнае пісьмо, і яны пазычаць адну кватэру. Такі выпадак!

— Ну, ведаеш, я не магу адказваць за падобны шахер-махер. Ёсць партыйны і грамадскі кантроль.

— Які ж тут шахер-махер? Вынесем на выканком. Папросім таварыша Яраша далажыць. А я тым часам дамоўлюся з рачнікамі. Яны хлопцы добрыя, зразумеюць.— Спакойная разважлівасць Кушнера неяк адразу ўтаймавала ўсіх. Нават Гукана. Але, забыўшыся, Кушнер нахіліўся ў адчыненае акно і сарваў зялёны калючы плод каштана. І тады Сямён Парфёнавіч закрываў вісклявым, як у істэрычнай бабы, голасам:

— Не рві каштанаў! Абшморгаў усё дрэва!

21

Яны стаялі перад шырока адчыненым акном пустога пакоя, у якім пахла фарбай і цэментам. Пакой быў на другім паверсе. Але і адгэтуль паміж садамі віднелася лукавіна ракі і зарэчныя, спачатку лугавыя, далей палявыя і лясныя прасторы.

— Цудоўна! Малайцы рачнікі! — ухваліў Шыковіч пасля добрых пяці мінут маўклівага любавання і далёкімі прасторамаі, і блізкімі садамі, і гонтавымі, шыфернымі дахамі дамоў, што густа, як ластаўчыны гнёзды, ляпіліся на пакатым беразе.

— Малайчына Кушнер! — адгукнуўся Яраш.— Ён вытрымаў галоўны бой.

— А ты маўчаў?

— Не маўчаў. Але калі пачалася бойка паміж старшынёй і намеснікам за галасы членаў выканкома, то цяжка ўстаіць слова...

— Не было мяне!

— Ты хутчэй сапсаваў бы справу. Я думаў, ты — флегматык, а ты — афрыканец.

Маша, якая стаяла крыху з боку ад іх, павярнула сваю залатую галаву, усміхнулася Шыковічу, як бы ўхваляючы, што ён вольны такі, неспакойны.

— Не, ты растлумач, Антон... Здаецца, усё разумею, а паводзін яго зразумець не магу. Добра, дапускаю, што ён упэўнены, што Савіч вораг... Хоць зноў-такі, чаму такое нежаданне сур'ёзна, па-новаму разабрацца з фактамі? Чаму такая ўпартасць? Але мяне болынь абурала другое: што ён мае да гэтай няшчаснай дзяўчыны? Ужо каму-каму, а яму-то ўбіралася ў галаву формула, што сын ці дачка не адказваюць за бацьку.

— Формула! Ты скажы, навошта яна патрэбна была,

такая формула? Чаму, нарэшце, не адказвае? Тады па логіцы трэба ісці далей: і бацька не адказвае за сына. Ніхто ні за каго не адказвае. А вось я, наіўны чалавек, хачу адказваць за ўсіх. І хачу, каб усе адказвалі за мяне. І радуся, што гэта цяпер запісана ў такім дакуменце!

Яраш выказаўся злосна — што стасавалася да мінулага, і любоўна-горача — аб сваім жаданні і пра той партыйны дакумент, пра які ў тыя дні гаварылі ўсе.

Маша паглядзела на яго з захапленнем, як глядзела неаднойчы ў час аперацый і пасля іх. Не ўсю сутнасць размовы, якую яны пачалі яшчэ ў машыне і прадаўжалі тут, у толькі што атрыманай Зосінай кватэры, яна адразу зразумела. Гісторыю Зосі і яе бацькі яна ведала, але не здагадвалася, што гісторыя гэтая не скончана, і не магла ўцяміць, чаму яны так абураны Гуканам. Асабліва Шыковіч. Не хацеў даваць кватэры? А каму ён вольны так, адразу, даў кватэру? Што-што, а кватэрныя справы, пажыўшы ў горадзе, яна добра ведала, штодня чула размовы пра гэта, у размовах часта ўпаміналася імя Гукана: адны яго хвалілі, другія лаялі. Маша ўмела быць аб'ектыўнай. Думала, што каб яна прасіла кватэру і ёй не далі, то яна не рабіла б з гэтага такой трагедыі, як робяць другія. Таму і абурэнне Кірылы Васільевіча яна спачатку не зусім разумела. А пасля апошніх слоў, якія мужчыны сказалі, асабліва пасля слоў Антона Кузьміча, ёй усё праяснілася. Галоўнае — не кватэра, галоўнае — адносіны да чалавека ўвогуле і ўзаемаадносіны людзей, усіх людзей. Маладой душой сваёй, усім складам характару і жыцця дзяўчына была за тое, што сказаў Яраш.

Яна зноў падумала пра маці, брата, сяцёр, і ёй стала радасна, што на другі дзень пасля канцэрта яна паслала ім грошы, якія збірала на новае плацце, і напісала доўгае і добрае пісьмо.

Ехаць глядзець і абсталёўваць Зосіну кватэру Маша напасілася сама. Кватэрка яе парадавала. Даволі прасторны пакой, маленькая, але ўтульная кухня, дзе ўсё пад рукой: двухканфорная газавая плітка, беленькая ракавіна, бліскучы кран, павярнулі — палілася вада.

Шыковіч, зайшоўшы, сказаў:

— Каб трохі вышэй. Усё-такі нізка. Час ужо адмаўляцца ад такіх габарытаў.

Яраш дастаў рукой столь і засмяяўся. Ого, дзіва

што! З яго ростам! А Машы ўсё здалося нармальным і прыгожым. Яна ўзрадавалася, калі мужчыны пахвалілі від з акна.

Яна каторы раз прайшлася па пакоі. Абцасікі прыліпалі да свежай фарбы і, адліпаючы, патрэскавалі. Заставаліся ледзь прыкметныя сляды. Таму яна хадзіла не па сярэдзіне, а каля сцен, дзе стане мэбля.

— Падлогу трэба памыць халоднай вадой,— сказала дзяўчына і пашкадавала, што няма вядра і анучы. Яраша не здзіўляў яе гаспадарчы практыцызм. Здзіўляўся Шыковіч. І любавалася дзяўчынай. Ён таксама, як некалі на дачы Валянціна Андрэеўна, параўнаў яе са сваёй дачкой і падумаў аб адказнасці за выхаванне дзяцей. Да Іры ён, праўда, хоць быў трохі абыхавы, сына ж з рук не спускаў, а вынікі хоць і розныя, але аднолькава не надта радасныя.

Пасля яны паўдня ездзілі па горадзе — шукалі мэблю. Іх усіх аднолькава захапілі клопаты па абсталяванню кватэркі. У ашчаднай касе, калі бралі грошы, Кірыла прашаптаў сябру:

— Ты ведаеш — я скупы. Але для яе мне чамусьці нічога не шкада.

Машыну ён вёў з вясёлай зухаватасцю. Яраш жартаўліва папярэдзіў:

— Кірыла, я не застрахаваў свайго жыцця.

— Я недзе чытаў, што хірургі — найбольшыя баязліўцы. Страшэнна баяцца трапіць пад нож свайго калегі.

— Няпраўда! — сур'ёзна запярэчыла Маша.

Магазінаў было некалькі. Яны аб'ехалі ўсе. І адусюль выходзілі расчараваныя.

Маша, пра густ якой Шыковіч спачатку, калі яна выказала захапленне маленькай, просценькай кватэркай, быў невысокай думкі, тут нечакана выявіла здзіўляющую патрабавальнасць. Яна ніколі яшчэ ў жыцці не купляла мэблі. Але тое, што яны ўбачылі ў магазінах, яна ганіла адразу, з першага позірку. Сталы, шафы, крэслы былі вялікія, нязграбныя, непрыгожыя.

Яраш хмура маўчаў. Шыковіч сварыўся з дырэктарамі.

— Не мы выпускаем, таварыш.

— Дык не бярыце, што не ідзе. Патрабуйце!

— А план!

— Ды не жывіце адным днём. Адзін месяц не выканаеце, на другі перавыканаеце, калі атрымаеце, што трэба.

Яны паблагліва і скептычна ўсміхаліся: нічога, маўляў, ты не разумееш, дарагі пакупнік, у гандлёвых справах.

Нарэшце адзін малады прадавец употай, у цесным праходзе паміж шафамі-бегемотамі параіў Машы:

— З'ездзіце да Грабара. На складзе вы знойдзеце, што вам трэба.

— А хто гэта — Грабар?

— «Гармэблягандаль».

Маша, сядоучы ў машыну, сказала пра гэтую пацёмную размову. Шыковіч адразу ж згадзіўся:

— Ідэя! Стану лепшы даставала з усіх нашых даставал!

— Ненавіджу пакупку па благу, цераз чорны ход.

— Антон — ідэаліст! — засмяяўся Шыковіч, крута паварочваючы свайго шматпакутнага «Масквіча». — Будзе мэбля. Будзе і факт для фельетона.

У калідоры гандлёвай установы Кірыла са смехам штурхаў мажнага Яраша да абабітых жоўтым дэрмацінам дзвярэй з шылдай «Дырэктар».

— Заходзь смела, паважна. Каб зрабіць уражанне.

Але нікая смеласць і паважнасць уражання на «ўсемагутнага Грабара», маленькага лысаватага чалавечка, не зрабіла. Ён не адказаў нават на іх прывітанне і прадаўжаў размову з двума сваімі работнікамі: вырашалі важнейшае пытанне — у які магазін перамясціць нейкую Гаюнкову. Потым дырэктар, мабыць, спыхаўся, што пытанне гэта незвычайная тайна, і незадаволена звярнуўся да наведвальнікаў:

— Вам што, таварышы?

— Я — Шыковіч,— сказаў Кірыла і ўбачыў, што прозвішча яго ніякага ўражання не зрабіла. Нязлосна падумаў: «Газеты чортаў гандляр не чытае». Аднак рушыў далей: — А гэта — Яраш, наш праслаўлены хірург.

Антон Кузьміч сціснуў кулак.

Але — о дзіва! — перад Ярашам маленькі Грабар пачаў падняўся, працягнуў руку:

— Ведаю, ведаю. Хто ў нас не ведае таварыша Яраша! Прыемна, вельмі прыемна.

«Клюнула»,— падумаў Кірыла, падставіўшы крэсла сябру. Сеў побач сам і тут жа пайшоў у наступленне:

— Справа такая, таварыш Грабар... У Антона Кузьміча жаніўся сын. (Яраш уздрыгнуў ад нечаканасці.) Хлопец узначальвае брыгаду камуністычнай працы на станкабудаўнічым. Яму даюць кватэру. Бацька ў падару-

нак хоча абсталяваць яе. Але, ведаеце, трэба прыстойнае што-небудзь... Сучаснае. Стыль. Каб не сорампа было.

— Разумею. Усё зробім,— чамусьці ўзрадаваўся дырэктар.

Яраша неаднойчы здзіўлялі нечаканыя выдумкі Шыковіча. Але гэтая яго проста ашаламіла. Ён спачатку абурэўся, пасля натужліва стрымліваў смех, каб не здацца гэтым людзям дзіваком. У цесным калідоры ён даў сябру кухталя.

— А што ты яму будзеш тлумачыць? Шукаем стыльную мэблю для хвораў? Казка!

Яны паклікалі Машу. І сам Грабар, вырашыўшы, відаць, за тры мінуты, якія яны чакалі яго, куды перавесці Гаюнкову, навёў іх у склад. Праўда, перад гэтым ён здзівіў Машу. Раптам спытаў:

— Нявестка, таварыш Яраш? — і працягнуў руку, па чаў віншаваць.

У дзяўчыны бровы палезлі на лоб.

Але Шыковіч міргаў ёй так выразна, што яна зразумела: ён нешта выдумаў.

У складзе яна адразу звярнула ўвагу на гарнітур вытворчасці адной з латышскіх фабрык, просты, прыгожы, з наборам рэчаў для аднаго пакоя: канапа-ложак, нізкі стол, разборная кніжная паліца, нізкія зручныя крэслы.

— О, у вас густ! — усміхнуўся Грабар.— Я мог бы ўзяць вас тавараведам.— І пашкроб патыліцу.— Мы пакідалі гэта для выстаўкі-продажу. Але калі такі выпадак — бярыце.

У машыне, задаволеныя пакупкай, якую Грабар паабяцаў праз гадзіну прывезці, яны рагаталі з выдумкі Кірылы Васільевіча. Асабліва смяшыла, што «мэблевы начальнік» палічыў Шыковіча «заўхозам» Яраша. Потым Машу скаланула думка: магчыма, што гэты хітры Шыковіч ведае, што яна сустракаецца з Тарасам, а таму і выдумаў такую прычыну. Не, не падобна. Хутчэй ён мог бы даведацца, што яна сустракаецца з яго сынам: Славiк балбатун. І ёй зноў стала весела ўжо ад іншай думкі: можа здарыцца, што некаму з іх сапраўды прыйдзецца купляць з ёй мэблю з такой прычыны — жаніцьба сына.

* * *

— Ну, Соф'я Сцяпанаўна, пара дадому.
Словы Яраша, іх тон, не, як звычайна, афіцыйна-

лекарскі, хоць і ласкавы, а нейкі вельмі ўжо сяброўскі, спалохалі Зося. Зноў той жа незразумелы прыступ страху, ад якога яна душэўна пакутавала. Сапраўды незразумелы. Дзіўны. Чаго ёй баяцца цяпер? Многа год яна пераконвала сябе: не скардзіся на лёс, жыві, як жывецца, заўтра можа здарыцца горшае, і нічога не баялася, ніякіх хвароб, ніякіх нягод. А прыйшло збаўленне ад цяжкай хваробы — яна адчувае, што сэрца яе не тое, з якім яна жыла многа год, і ўсе ўрачы робяць такое заключэнне (яе слухала, можа, сотня ўрачоў і практыкантаў)... Прайшло многа добрага... Яраш яшчэ колькі дзён назад сказаў, што атрымалі для яе кватэру амаль у цэнтры горада. І Маша паведаміла з радасцю: «Такая сімпатычная кватэрка. Сюрпрыз для вас». Вярнулася здароўе, знайшліся шчырыя, чулыя сябры, чаго ж баяцца? Адпак страх не праходзіў.

Збіралі рэчы, нераапанулася — і ў яе калаціліся рукі, ногі.

— Слабенькая ты яшчэ. Чаго ён цябе выпісвае? — загаварыла бабуля-сабітарка.

Зося сама з задавальненнем засталася б у бальніцы. Тут яна хоць з усімі і ўсім звыклася, нават са сваім страхам. А што там? Яна многа дзён ужо гуляла па садзе. А цяпер баялася глянуць на адчыненыя вокны, за якімі шумеў вялікі горад. Дзень быў не вельмі вясёлы — амаль па-асенняму хмурны, з дрэў зліталася першае лісце. Можа, і ад гэтага яшчэ незнаёмы боль у сэрцы?

Магчыма, што адчуванні яе можна было б параўнаць з адчуваннем таго шахцёра, якога, не па яго волі, спустілі ў глыбокую шахту, завалілі і пратрымалі там у цемры доўга-доўга. А потым другія людзі, добрыя, адкапалі і паволі падымаюць наверх. І вось гэты міг, калі ён павінен ступіць на паверхню зямлі, убачыць неба і сонца,— самы страшны. Не аслепнуць бы!

Правесці яе выйшлі многія ўрачы, сёстры, санітаркі, хворыя аддзялення, якія маглі хадзіць. Яны ведалі яе лёс, аперацыю. Некаторых, праўда, цікавіла іншае: хворую выпісвае і забірае сам Яраш.

Ёй выказвалі найлепшыя пажаданні.

«Колькі добрых людзей»,— падумала Зося і, расчулёная, заплакала: даўно ўжо яна так не развітвалася з людзьмі, з якімі зводзіў яе лёс.

Маша ўзяла яе за руку, сказала амаль жорстка да ўсіх:

— Даволі! — да Зосі: — Вам нельга хвалявацца,— і павяла да цэнтральнай алсі, дзе іх чакаў сіні «Масквіч».

Яраш стаяў каля машыны. Зося зноў спалохалася, убачыўшы яго тут, без халата, у добра адпрасаваным шэрым гарнітуры. Ён быў зусім не такі, як той асілак-чарадзеі у белым халаце, якога ў бальніцы ўсе любілі і баяліся. Ён нават здаваўся не такі высокі і мажны і ўсміхаўся не так, як у палаце,— прасцей, цяплей. Яна раптам болын выразна, чым калі-небудзь раней, убачыла ў ім таго да дзёрзкасці смелага, вясёлага «Кузьму», якога хавала на гарышчы дзевятнаццаць год назад. Усміхаўся ён так, як тады, і амаль гэтак жа трохі збянтэжыўся. Яна таксама ўсміхнулася, і дзіўна — страх яе як рукой зняло. Яна выйшла з падзямелля, расплюшчыла вочы, убачыла неба, сонца і... не аслепла. Антон Кузьміч узяў з яе рук пакуначак, сказаў зноў-такі зусім не так, як у палаце:

— Віншую. Бальніца наша добрая, але лепш у яе не трапляць. Можаце паверыць, што я не буду сумаваць без работы.

— Будзеце,— не згадзілася Маша.

— Не, не буду.— Ён адчыніў ім заднія дзверцы.— Калі ласка.

Сам пайшоў садзіцца за руль.

— А Кірылы Васільевіча няма? — азірнулася Маша.

— У яго ўчора аднялі правы за перавышэнне хуткасці. Сёння недзе дае тлумачэнні інспекцыі.

Маша засмяялася:

— Гэта я накаркала. Помніце, я сказала: «Аднімуць у вас правы». А ён: «Ціпун вам на язык».

Чамусьці хораша зрабілася Зосі ад гэтай жартаўлівай іх размовы пра чалавека, якога яна ведала па расказах Машы, ведала, што ён хацеў пабачыцца з ёй, але Антон Кузьміч пусціў яго толькі на аперацыю, дзе той самлеў. Хораша ад іх вольнай дружнасці.

Машына павярнулася і выехала за вароты. Зося азірнулася на бальніцу, але без жалю, без жадання застацца там і без страху перад тым, што чакае яе наперадзе. Яраш вёў асцярожна, павольна. Зося залюбавалася горадам, амаль незнаёмым, новым. Хоць жыла яна тут ужо чатыры гады, але ёй цяжка было хадзіць па горадзе, рэдка яна выязджала са сваёй далёкай ускраіны на аўтобусе ў цэнтр.

Са здароўем, з сілай да яе вярталася разуменне

прыгожага, замілавання хараством. Калі яе вывелі першы раз у сад, яна глянула на яблыні з рэдкімі пладамі і, як дзіця, засмяялася ад радасці. Там, у бальніцы, і гэтае пачуццё яе палохала. А тут, на цэнтральнай вуліцы, яна глядзела на маладыя ліпы, каштаны, і сэрца яе поўнілася здаровай, незнаёмай ці даўно забытай радасцю. Яна ўсміхалася, не падазраючы, што Яраш бачыць яе ўсмешку праз люстэрка.

Праўда, калі машына павярнула на вуліцу, на якой мала што змянілася з таго часу і якую яна ведала лепш, чым любую другую вуліцу, Зося замерла — куды ён вязе? Але прамінулі завулак, да болю блізка, — і яна зноў супакоілася.

Шыковіч чакаў іх каля пад'езда. Машына яшчэ не спынілася, а Зося ўжо здагадалася, што гэта ён.

— Кірыла Васільевіч? — спытала яна ў Машы.

— Відаць, правы яму аддалі — лысіна блішчыць, што намаслены блінец, — пажартаваў Яраш.— На яго фізіяноміі — усе яго пачуцці.

Зося вылезла з машыны і першая працягнула Шаковічу руку.

Ён асцярожна сціснуў яе тонкія, сухія, гарачыя пальцы і доўга не выпускаў іх — разглядаў жанчыну з бесцырымоннай цікавасцю. Яго прыемна ўразіла, што твар яе зусім не спакутаваны, як яму ўяўлялася, крыху бледны, але бадай што прыгожы. Усё перажытае хіба што адбілася ў вачах, вялікіх, блакітных, залішне выразных, як ва ўсіх людзей пасля цяжкай хваробы, ды ў дробных зморшчынках каля куточкаў вачэй і ў адзінай глыбокай маршчыне на высокім белым ілбе. Зося збянтэжылася ад такога яго разглядання, апусціла вочы, убачыла свае стаптаныя чаравікі, пакамечанае ў бальнічных капцёрках просценькае плацце і... засаромелася, магчыма, упершыню за многа год вольна так. Да аперацыі гэта таксама здаралася рэдка. Была сарамлівасць, але заўсёды з іншай прычыны. Бадай ніколі ад таго, што нехта разглядаў яе беднае адзенне, як і ад таго, што ўрачы і камісіі аглядалі і мацалі яе хворое цела. І вольна — амаль дзявочая засаромленасць, хоць разглядае немалады ўжо, лысаваты чалавек. Проста апраданы: стаптаная басаножкі, пакамечаны парусінавы касцюм.

Яна ўзняла вочы, усміхнулася і спытала:

— Аддалі вам правы?

— О! — здзівіўся Шыковіч.— Вам ужо расказалі?

Адалі, але замянілі, чэрці, талон. Аднак віншую вас. Паверце, як я рады за вас! Гэтаму чарадзею трэба пры жыцці паставіць помнік. Праўда? — кінуў ён на Яраша, які зачыняў машыну на ключ.

Яна, Зося і Маша адказалі яму аднолькавымі ўсмешкамі любові да чарадзея. А сам чарадзея сярдзіта нахмурыўся:

— Пайшлі. Ад Кірылы Васільевіча вы пачуеце яшчэ нямала казак.

— Чакай,— спыніў яго Шыковіч.— Соф'ю Сцяпанаўну правяду да кватэры я. Прашу,— ён жартаўліва падставіў ёй локаць.

І яна, на здзіўленне Машы, даволі грацыёзна абaperлася на яго руку і пайшла ўпэўнена, цвёрда, у нагу з ім. Па бальнічным садзе яна так упэўнена не хадзіла яшчэ. Маша зірнула на Антона Кузьміча. Той кінуў галавой задаволена і, здалося ёй, упершыню з гонарам, як бы кажучы: «Вось што мы здольны зрабіць з вамі».

На пляцоўцы другога паверха Кірыла спыніўся, дастаў з кішэні тонкі ключык ад французскага замка, амаль урачыста перадаў яго Зосі.

Усе ўбачылі, што рука яе задрыжала. Яна доўга глядзела на ключ.

— Адчыняйце.

Яна павярнулася і доўга не магла пацэліць у замочную шчыліну.

Потым, як бы ўзрадаваўшыся, што дзверы адчыніліся, хутка ўвайшла ў цёмнаваты песны калідорчык, павярнула налева і спынілася ў шырокіх дзвярах, аслепленая бляскам мэблі, эста'мпаў на сценах, агнём букета, зіхаценнем бутэлькі шампанскага, пералівамі яблык, груш, вінаграду, торта і яшчэ многага іншага, чым быў устаўлены нізкі стол на тонкіх ножках.

Убачыла ўсё гэта Зося, і яе зноў апанаваў страх, можа, апошні. Яна зірнулася і як бы паклікала на дапамогу:

— Антон Кузьміч!

Яраш прайшоў міма яе і, ні на каго не глядзячы, сказаў збянтэжана, а таму трохі сярдзіта:

— Ну, ну... без усяго... без здзіўлення. Пасля, пасля... Усё гэта ваша. Жывіце. А мы зараз вып'ем за ваша здароўе... За наваселле, Маша! — Ён, каб нечым заняць сябе, пачаў перастаўляць шклянкі, яны меладычна зазвінелі. Падняў бутэльку з шампанскім.

— Чакай! Сапсуюш усю ўрачыстасць! — Шыковіч любіў эфекты.

Яны, усе трое, замітусіліся каля стала, на нейкі міг, відаць, забыўшыся на гаспадыню, якая ўсё яшчэ, аслепленая і аглушаная, стаяла ў парозе. А потым раптам ступіла ўперад, сапраўды як сляпая, выставіўшы перад сабой рукі. Падышла да Яраша, маленькая, просценькая, як дзяўчынка, у пакамечанай штапельнай сукенцы, палажыла рукі на шырокія грудзі яго, зазірнула знізу ў вочы і раптам прытулілася тварам да сэрца яго і... бязгучна зарыдала. Ён зусім збянтэжыўся. Не ведаў, што рабіць. Широка расставіў рукі, трымаючы ў адной бутэльку. Ён як бы баўся да яе дакрануцца, не мог адарваць ад сябе. У вялікай разгубленасці паўтараў:

— Не трэба... Не трэба... Што вы... Калі ласка... Зося... Соф'я Сцяпанаўна!..

Маша ўміг злётала на кухню і вярнулася са шклянкай вады. Але Шыковіч кінуў ёй: «Не трэба. Не чапайце»,— і асцярожна забраў ад Яраша бутэльку з шампанскім.

22

Машы падабалася гэтая гульня — сустрэкацца па чарзе то з адным, то з другім. Яе калегі, напэўна, вельмі здзівіліся б, каб даведаліся, што яна, Маша Літвін, сур'ёзная, разважлівая, акуратная, сумленная і не такая юная ўжо — дваццаць тры гады,— здольная на гэтакія жарты. Ды і не такая красуня, каб так млелі хлопцы. Сама яна таксама лічыла сябе непрыгожай, пакутавала ад гэтага, старалася ўпрыгожыць сябе моднымі плаццямі і прычоскамі, але ўпотаі амаль рыхтавалася пражыць «векавухай» (так у іх вёсцы называюць старых дзевак). Ды раптам гэтыя хлопцы, кожны па-свойму, адкрылі яе прыгажосць, адкрылі для сябе, а самае галоўнае — для яе самой. Яна асабліва адчула гэта на канцэрце і пасля належным чынам асэнсавала. Канцэрт, праўда, выклікаў цэлую гаму пачуццяў, самых супярэчлівых, але ўсё-такі найважнейшым для яе было адкрыццё: яна можа падабацца. Гэта акрыліла яе. Яна была ўдзячна і Славіку, і Тарасу. Яны былі розныя, вельмі непадобныя, але шмат у чым дапаўнялі адзін аднаго. Каб сплавіць іх характары, рысы і звычкі ў адно, то вельмі можа быць, што ў такога хлопца яна закахалася б адразу, такі набліжаўся б да яе ідэалу.

Тарас ёй здаўся спачатку сумным. Нават у кампаніі

сваіх хлопцаў на канцэрце ён, брыгадзір, трымаўся неяк збоку, тон задавалі смяшлівы Косця і не вельмі гаманкі, але надзвычай дасціпны Генрых. Але пасля двух-трох спатканняў яна пераканалася, наколькі ён глыбейшы і разумнейшы за Славіка, як многа ведае — так многа, што ёй зрабілася боязна. Ён расказваў сур'ёзна, але цікава. Ён да ўсяго ставіўся з цяжкаватай сур'ёзнасцю, з большай, чым нават яго прыёмны бацька, які ўмеў павесяліцца і пажартаваць. А Славік, наадварот, падабаўся ёй за несур'ёзнасць, за лёгкасць, бесклапотнасць. І за іронію.

З усяго ён смяяўся. Разыдзецца — не дае літасці нікому: ні бацьку, ні сястры, ні сябрам, ні нават сабе. Праўда, да адных, як да Ходаса, іронія злосная, да другіх — бяскрыўдна-паблаглівая. Адну маці, прыкмеціла Маша, ён ніколі не чапаў. Можна, таму Маша і даравала яму гэтыя насмешкі з усіх, нават з Яраша.

З Тарасам было цікава, са Славікам — весела.

На трэцім ці чацвёртым спатканні Тарас, нарэшце, пацалаваў яе, і яна не запырэчыла, не адштурхнула, як Славіка; яна з цікавасцю чакала ўсё вечары — калі ж ён адважыцца?

Славік зрываў пацалункі, як крадзеныя яблыкі. Знянацку. Яна не дазваляла. Яна вырывалася, давала яму лёгкія аплявухі. Ён падстаўляў шчокі і казаў:

— Бі, бі... Але май на ўвазе, я лічу, за кожную аплявуху — сто пацалункаў. Ты не расплацішся.

Ён аднойчы напамніў, што прасіў яе аб адной ласцы — пацалаваць край яе плацця. Яна засмяялася:

— Пацалуй.

Ён тут жа на вуліцы (добра, што час быў позні) укленьчыў на тратуары, абняў яе ногі і... пацалаваў калена. Такой дзёрзкасці Маша не чакала. Узлавалася, пайшла дадому. Клала трубку, калі ён назаўтра, напаслязаўтра, штодня звоніў у бальніцу.

Славік засумаваў. Яму ўсё абрыдла: піжоністыя сябры, модныя дзяўчаткі, ліпсі, пласцінкі з мексіканскімі песнямі, «Паплавок». Яму хораша было толькі з Машай. Таму ён надумаў падпільнаваць яе. Зрабіў засаду на ціхай вуліцы, дзе яна жыла. Дачакаўся, калі, ужо добрым прыцемкам, яна выйшла з дому. Пайшоў назіраць. На суседняй такой жа ціхай вуліцы з прысадзілішчам Маша сустрэлася з хлопцам. Не, не проста сустрэлася. Яны пацалаваліся ў цяні старога каштана. Як малаткі застукалі Славіку ў скроні. Здрада! Чорная здрада! Ён сціснуў кулакі, гатовы

кінупца на саперніка. Але аслупянеў, калі па голасу пазнаў Тараса. Гэта не было абурэнне, не было, бадай, і здзіўленне. Пачуцця свайго ён нікому не мог бы пасля расказаць. Гэта — як удар моцнага электраразряду: ніякіх адчуванняў — і шок.

Схамянўся Славік толькі тады, калі пачуў, што яны ідуць на яго. Стала чамусьці страшэнна боязна сустрэцца з імі, ён кінуўся ўцякаць. Павярнуў у нейкі завулак, выйшаў на другую вуліцу... А калі прыйшла злосць і прага помсты, ён вярнуўся назад, але не знайшоў іх. Згараючы ад рэўнасці і крыўды, падумаў, што яна павяла яго да сябе. Кінуўся да яе дома, загрукаў кулакамі ў зачыненыя аканіцы. Выйшаў гаспадар з добрым кіем у РУЦЭ.

— Паклічце Машу.

Гаспадар глядзеў на яго як на п'янага. Цярпліва і лагодна растлумачыў, што яе няма дома — пайшла ў кіно. Славік не паверыў, хацеў праскочыць у фортку. Гаспадар паказаў кій.

Цэлую ноч ён блукаў па вуліцах. Пад раніцу заснуў на лаўцы прывакзальнага сквера. Адтуль з'явіўся на завод у сваім вячэрнім модным гарнітуры. Рабочыя ў прахадной скептычна азіралі яго. Тарас сустрэў у цэхавай раздзявалцы, здзівіўся:

— Ты дзе гэта быў, што не паспеў пераадзецца?

— Дзе? — Славік утаропіўся на яго сваімі чырвонымі ад бяссоння вачамі. Тарас усміхаўся.

«Усміхаешся? Радудзешся? Чакай жа! Я табе пакажу радасць! Святымі прыкідваліся, гады! Дэмагогію разводзілі аб новай маралі!»

Яго апанавала халодная разважлівасць у пошуках помсты. Хацелася прыдумаць нешта такое, каб разваліць іх брыгаду, скампраметаваць Тараса і наогул нарабіць груку на ўвесь горад. Але разам з тым яму было ўсё-такі шкада пакідаць завод. Гэта яго стрымлівала ад нечага такога, што магло сапраўды нарабіць вялікага шуму. Проста нахуліганіць — пасадзяць. Садзіцца яму больш зусім не хацелася. Праўда, ён зноў лез пад кран. Зноў пасварыўся з Нінай. Запусціў ключом у Косцю, які паспрабаваў быць пакпіць з яго настрою. Мацюкнуў Галыгу, калі той мацюкнуў яго. Гэта такі нарабіла шуму. Начальнік змены лаяў усіх. Але каб яго, ды яшчэ вучань!.. Пабялеў, затупаў нагамі:

— Шчанюк! Малюска! Выганю! Сёння ж разлічу.

Тарас і хлопцы абаранілі Славіка. Яны асцерагалі яго, як скулую. Пакуль ён сустракаўся з Машай, яго нельга было пазнаць: уважлівы, старанны, дасціпна-вясёлы. Хлопцы радаваліся: становіцца чалавекам. І раптам за адну ноч змяніўся, што яго нельга пазнаць, у другі бок, назад.

Хлопцы мусілі пагадзіцца з Косцевай думкай, што яны слаба ўплываюць на яго. Толькі на заводзе ды ў тыя вечары, калі ім удаецца ўтрымаць яго ў сваёй кампаніі. А што ён робіць, калі застаецца адзін? З кім сустракаецца? З кім сябруе?

Яны выпрацавалі цэлы план актыўнай разведкі, размеркавалі ролі і абавязкі. Была якраз субота, кароткі рабочы дзень.

— Што ты думаеш рабіць сёння? — спытаў у Славіка Косця.

Ён паблытаў ім карты.

— Паеду на дачу. Нашы едуць. Паблукаю па лесе. Можа, апошнія цёплыя дні.— І раптам да Тараса: — Падзем разам! — За дзень ён не мог прыдумаць ніякай помсты. А тут у яго нечакана бліснула думка.

Тарас успомніў, што Галіна Адамаўна неяк упікнула, што ён пачаў забывацца на сям'ю. Ды і Косця маргаў: згадзіся!

* * *

— Асцярожна ж, хлопчыкі,— ласкава сказала Валянціна Андрэеўна, калі яны выйшлі з дачы, абодва са стрэльбамі на плячах. Маці радавалася, што Славік пасябраваў з Тарасам, з рабочымі хлопцамі і, здаецца, бярэцца за розум. Цяпер яна згаджалася з мужам, што трэба было адразу ўладкаваць хлопца на завод.

Валянціна Андрэеўна доўга з замілаваннем глядзела ім услед.

Яны выйшлі на луг. Быў ціхі, але па-вераснёўску бадзёры ўжо адвечорак. На небе ляжалі пашматаныя воблакі, нізкія, высокія, перыстыя і дажджавыя. Быццам нейкая цэнтрабежная сіла разагнала іх у бакі, да неба-схілу: у зеніце ясна, а з бакоў блакіт закрылі дагістарычныя кашлатыя звяры, знясіленыя ветразі, што павіслі пасля буры. Сонца заслانیў вялізны аднагорбы вярблюд. Але праменні прабіліся паверх горба і пазалацілі воблакакрыло.

Ад лугавых узгоркаў, выпаленых сонцам да попелы-нага колеру, дыхала сумным настроем восені. Цешыла вока атава ў лашчынах, але і яе колер мала нагадваў колеры вясны: ніводнай краскі, адна цёмная, як зацвілая вада балота, зялёнасць. На адным з узгоркаў стаяла маладая асінка, амаль уся ўжо чырвоная. Яны прайшлі міма. Тарас паглядзіў асінку рукой і засмяўся — золатам сваіх лісцяў яна нагадала яму Машу. Славік зірнуў на асінку і, напэўна, усё зразумеў.

«Смяешся, гад? Радуюся? Хутка ты ў мяне заплачаш». Ён выплюнуў недакурак цыгарэты і запаліў новую. Ён курыў усю дарогу. Гэтае яго глытанне цыгарэт, маўклівасць і асабліва тое, што ад яго патыхала каньком, не падабаліся Тарасу, насцярожвалі яго.

«Ну і характар! Не ведаеш, што ён выкіне праз хвіліну. То ў яго славесны панос, то маўчыць як анямелы».

Яны наблізіліся да густога зарасніку высокай лазы. За гэтай лазой — невялікая старыца, на якой любяць начаваць качкі.

Раптам Славік спыніўся, павярнуўся да Тараса, які ішоў крыху ззаду. Абразліва плюнуў міма яго недакурак. Зняў з пляча стрэльбу, паставіў прыкладам на пясок сцежкі. Вочы яго гнеўна бліснулі і тут жа пацямнелі.

— Адзін з нас сёння павінен памерці! — сказаў ён злосна і сур'ёзна. Тарас, хоць і адчуваў нешта нядобрае, усміхнуўся, як бы зацікаўлены гульнёй.

— Умова: разыходзімся і сыходзімся ў лазняку. Хто ўбачыць першы... выпадковы стрэл... Няшчасны выпадак... Болей двух год не дадуць... Не бойся!

Каб не бліскалі так вочы, не перасмыкаліся вусны і пальцы ліхаманкава не гралі па гранёных ствалах дубальтоўкі, то гэта можна было б палічыць за чарговы Славікаў жарт, няхай недарэчны, дзіцячы, але жарт.

А так — Тарас узлаваўся.

— Для такой гульні ты папрасіў бы Віцю. І не стрэльбы трэба вам — кій. А я перарос. Ды і табе час...

— Ты — гад! — закрычаў Славік, пырскаючы слінай.— Ты... Ты... Ты — падлюга! Я ненавіджу цябе!

— Завошта?

— Завошта?! Яна мая дзяўчына. Я першы пазнаёміўся!.. Я першы!..

— Ціў,— свіснуў Тарас— Чакай, ты пра каго гэта?

— Хадзем, а то я цябе прыкончу на месцы! — шалеў Славік.